

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ
ДИСЦИПЛІН імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Co-funded by the
European Union

JUVENIA STUDIA

Збірник наукових праць студентів та молодих учених

Випуск 10-11

Чернігів
2020–2021

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Стрілюк О. Б. (голова редколегії), Токарев С. А., Шара Л. М., Щербина С. В., Ясновська Л. В.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник наукових праць студентів та молодих учених. Випуск 10-11 / Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка 2020–2021. 144 с.

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки. Для здобувачів освіти різних рівнів, учителів, викладачів та всіх, хто цікавиться проблемами гуманітаристики.

Адреса редакційної колегії: 14000, м. Чернігів, проспект Миру, 13. Тел. (0462)777-391

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

© Автори, 2020-2021
© Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2021

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Дмитро Балуба, Ігор Вахрушев, Михайло Захарків

БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ АРХІТЕКТУРНІ ВПЛИВИ XII–XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто еволюцію архітектурної структури Борисоглібського собору в Чернігові, проаналізовано європейські архітектурні впливи на Борисоглібський собор.

Ключові слова: *Борисоглібський собор, бароко, європейські архітектурні впливи, класицизм, романський стиль.*

Борисоглібський собор є перлиною чернігівської архітектури, кращим її взірцем, вивчення європейських архітектурних впливів на Борисоглібський собор є дуже важливо, в контексті проєвропейського вектору розвитку нашої країни та з метою привабити туристів з Європи подивитися не лише на Борисоглібський собор, а й на наше славетне місто Чернігів.

Мета статті: прослідкувати європейські впливи на Борисоглібський собор та проаналізувати ті архітектурні зміни, які відбулися з ним протягом XII–XIX століття.

Європейські архітектурні впливи та зміни архітектури Борисоглібського собору висвітлювали в своїх працях такі дослідники як Адруг А., Архипова Є., Бондар О., Коваленко В., Сергійчук Ю., Черненко О.

На початку XI століття Чернігівське князівство стало самостійним на Русі, відповідно тут було своє специфічне політичне та культурне життя, безперечно, що воно вплинуло і на архітектуру, яскравим прикладом архітектури початку XII століття є Борисоглібський собор в Чернігові, який було зведено чернігівським князем Давидом Святославичем, сталося це близько 1120 р., храм отримав свою назву на честь святих Бориса та Гліба, культ яких тоді панував на Русі, проте, варто зазначити, що явище поклоніння святим було тоді також доволі поширеним у європейських країнах, тому подібні архітектурні сюжети в цей час були спільними як для Русі так і для Європи, 1 серпня 1123 р. Давид Святославич був похований в заснованому ним храмі, та був канонізований протягом 1139 – 1157 років [3, с. 7].

В розвитку архітектурної традиції Борисоглібського собору в Чернігові виділяють три етапи:

- 1) Архітектурні впливи з Європи в давньоруський час.
- 2) Зміни архітектурної композиції в роки панування в Чернігові Речі Посполитої, що припадає на початок та середину XVII ст.
- 3) Архітектурні перебудови XVIII–XIX століття.

В цей час багато архітектурних рис Борисоглібський собор запозичив з романського стилю, який тоді панував в Європі. Романські храми, будували з каменю або цегли (на Русі цегла називалася плінфою), у простих формах, із перевагою вертикальних або горизонтальних ліній, із дуже вузькими отворами дверей і вікон, із півциркульними арками. Архітектори створювали склепіння у вигляді хрестів. Скульптури на площинах стін або поверхні капітелей мали рельєфну

форму. В оформленні церков були популярними сюжети Страшного суду й Апокаліпсиса, біблійні сцени [4].

До романських архітектурних рис Борисоглібського собору належать наступні: рівношарова кладка, імітація кладки з каміння, зображення білокам'яних деталей, декоративна кам'яна різьба, паралельно тут і поєднується візантійська хрестово-купольна традиція, симбіоз двох архітектурних шкіл, існує навіть цікава версія, що для будівництва Борисоглібського собору могли запросити закордонних майстрів, зокрема з Північної Італії, де в цей час панували схожі архітектурні риси [2, с. 25].

На жаль у 1239 році під час монгольської навали на Південну Русь та зокрема їх нападу на Чернігів, Борисоглібський собор дуже постраждав, внаслідок пожежі зазнали пошкоджень коробові склепіння і галереї. Доля собору протягом XIV – початку XVII ст. залишається невідомою. Вірогідно, що певний час він просто стояв недоглянутий та поступово руйнувався [1, с. 75].

Новий етап архітектурних змін Борисоглібського собору розпочався на початку XVII ст. собор постраждав від пожежі у 1611 р., було також зруйновано фрески та дерев'яні частини собору, невдовзі Чернігівщина ввійшла до складу Речі Посполитої за результатами Деулінського перемир'я 1618 року, зокрема протягом 1627–1628 років собор був перебудований під домініканський костел, східна його частина була розширена, на фасадах було збито напівколони, було пробито видовжені стрільчасті вікна, подібні архітектурні впливи були характерні для часів пізньої готики, яка тоді панувала в архітектурній школі Речі Посполитої, тому ці віяння були відчутні і в Чернігові [1, с. 75]. Однак невдовзі політична ситуація змінилася, а з Європи прийшов новий архітектурний стиль – бароко. Він потрапив на територію Гетьманщини в другій половині XVII ст. та набув суто українських характерних ознак. Подальші архітектурні зміни Борисоглібського собору будуть пов'язані з національно – визвольною війною українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким, які приведуть до того, що Борисоглібський собор почнуть відбудовувати як православний храм до цієї справи приложити свою руку Лазар Баранович, зокрема у 1672 р. з західного боку собору буде прибудована восьмикутна башта, зрештою разом з східною та центральною банями собор набув об'ємно – просторової конфігурації у вигляді трибанного храму, таким чином відбувся певний відкат до національних архітектурних традицій в структурній побудові храму [1, с. 75].

Саме у такому вигляді пізніше буде створена реконструкція Борисоглібського собору після Другої Світової війни відомим архітектором і реконструктором Миколою Холостенком, проте внаслідок вивчення іконографічних матеріалів вдалося встановити, що після архітектурних змін другої половини XVII ст. Борисоглібський собор мав все таки дещо інші архітектурні елементи, зокрема це дає нам зрозуміти зображення Борисоглібського собору, яке було розміщене Іваном Максимовичем на титульній сторінці книжки «Алфавит собранный рифмами сложенный», український вчений П. М. Попов запропонував цікаву версію, що дане зображення було створене українським гравером Іваном Стрельбицьким [1, с. 75].

Подібні впливи свідчать про те, що Лазар Баранович був добре обізнаний про архітектурні споруди в бароковому стилі, зокрема про храм на Антоколі у Вільнюсі, монастирський костюл в Пожайслісі, на які в свою чергу повпливало мистецтво міста Риму [6, с. 106].

Більшість українських дослідників в галузі архітектури приходять до думки, що для українських храмів XVII ст., зокрема і Борисоглібського собору в Чернігові були характерні певні архітектурні елементи, що використовували в своїй національній архітектурній традиції Польща, Угорщина та Литва [6, с. 105].

Архітектурні зміни відбувалися з Борисоглібським собором і на початку та впродовж XVIII століття, зокрема приблизно в 1701 – 1702 роках було встановлено соборну дзвіницю на кошт гетьмана Івана Мазепи, який як відомо був визначним меценатом та покровителем української культури, мистецтва та архітектури, саме на місці соборної дзвіниці дослідники пізніше знайдуть так званого срібного ідола з якого був виготовлений іконостас Борисоглібського собору який до наших днів нажаль не зберігся [5, с. 166].

Також на початку XVIII століття гетьман Іван Мазепа замовив срібні з позолотою царські врата, масою близько 56 кг., що були виготовлені у майстерні Пилипа Якоба Дрентветта з міста Аусбурга про що свідчить клеймо на металі врат, ці врата на відміну від іконостасу збереглися та дійшли до наших днів [5, с. 166].

В середині XVIII століття був створений вид Чернігова, анонімний художник зобразив чернігівський Дитинець разом з Борисоглібським собором, на ньому храм має вежу біля західного фасаду і невеликі бані навпроти центральної бані, таким чином в результаті перебудови другої половини XVII ст. Борисоглібський собор набув форми п'ятибанного храму, що було характерним для української архітектури [1, с. 76].

В середині XIX ст. собор капітально перебудували в новому стилі – пізньому класицизмі, що вже майже століття панував в архітектурі Європи і Російської імперії. У 1857 р. споруду розширили на схід внаслідок прибудови апсиди, було ліквідовано барокове оздоблення та бічні фронтони, центральна та алтарна бані отримали сферичні завершення, а верхівка ротонди отримала характерний для класицизму шпиль. Лінії декору пілястр собору стали прямими та лінійними. Ці перебудови цілком відповідали духу епохи [1, с. 76].

Борисоглібський собор у Чернігові можна по праву вважати володарем архітектурних стилів, він постійно змінював свою архітектурну композицію, внаслідок чого став неповторною і унікальною пам'яткою архітектури Чернігова яка зберегла в собі глибокі культурно – історичні зв'язки з Європою і увібрала в себе риси провідних європейських архітектурних стилів за останні 800 років, таким він залишається і сьогодні після реконструкції Миколою Холостенком.

Джерела та література:

1. Адруг А. К. Про перебудови та реставрацію Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 75 – 76.
2. Архипова Е. И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100 – літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16-19 липня 2009 р.)* Інституту археології НАН України, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2012. С. 25.
3. Коваленко В. П. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. Чернігівські старожитності: збірник наукових праць Національного архітектурно – історичного заповідника «Чернігів стародавній», Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів: Десна Поліграф, 2003. Вип. 2. С. 7.
4. Романський стиль. URL: <https://sites.google.com/site/glossaryarchitecture/home/zarodzenna-arhitekturi/romanskij-stil> (дата звернення 05.12.2020).
5. Черненко О. Є. Чернігівський Борисоглібський монастир у другій половині XVII–XVIII ст. (за археологічними та картографічними матеріалами). Чернігівські старожитності: збірник наукових праць Національного архітектурно – історичного заповідника «Чернігів стародавній», Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів: Десна Поліграф,

2003. Вип. 2. С. 166.

6. Юрченко С. Б. Перебудова Борисогібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. Чернігівські старожитності: збірник наукових праць Національного архітектурно – історичного заповідника «Чернігів стародавній», Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів: Десна Поліграф, 2003. Вип. 2. С. 105–106.

Інна Безгубченко

ПЬЕР ДЮБУА ПРО РОЛЬ ЖІНКИ В ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ СХОДУ

Стаття містить аналіз трактату радника французького короля XIV ст. П. Дюбуа «Про повернення Святої Землі». Встановлено, що автор значну роль в колонізації Сходу внаслідок Хрестових походів відводив жінкам, які могли сприяти християнізації захоплених земель в якості дружин місцевих правителів, лікарок, хірургинь тощо. Такий погляд виводив жінку за межі усталених уявлень про її роль в середньовічному європейському суспільстві.

Ключові слова: П. Дюбуа, Хрестові походи, колонізація Сходу, гендерна історія.

Роль жінки в історичних процесах залишається все ще мало розробленим напрямком у вітчизняному історіописанні. Водночас західноєвропейська історична думка вже давно активно практикує так звану «жіночу історію», до якої включають не тільки історії окремих представниць прекрасної статі, але й вивчення першоджерел та практик досліджень впливу жінок на історичні процеси.

Досі малодослідженою в Україні залишається біографія П'єра Дюбуа, радника французького короля Філіпа IV. Він у XIV ст. посідав місце адвоката по королівським справам і судам, а також був членом Генеральних штатів. Його ім'я найчастіше згадується в контексті історії інтеграційної думки в Європі. Перший його трактат, пов'язаний з критикою монархічної влади, називається: «Резюме, коротка і вичерпна навчальна успішна експедиція, а також різкі фракції та бажання франків» (Summario, brevis et compendiosa doctrina felicis expeditionis et abbreviationis guerrarum et litium regni Francorum). Потім він написав памфлет: «Благання народу Франції королю проти папи Боніфація ле Віля» (Supplication du peuple de France au roy contre le pape Boniface le Ville), в якому говорилося про обмеження впливу католицизму і збільшення влади короля. Водночас його роботи свідчать про його особливе бачення ролі жінки в тогочасних історичних процесах.

Мета нашої розвідки – дослідити погляди П. Дюбуа щодо ролі і місця жінки в європеїзації Сходу.

Історіографія питання. З-поміж досліджень життєвого шляху П. Дюбуа варто в першу чергу виділити роботи Колпакова М.Ю. [2, с.107], Ковлера А. [1, с. 38], які згадують Дюбуа, як одного з будівників європейської інтеграції. Значну увагу його поглядам на роль жінки в хрестоносному русі приділили європейські історики. Так, французький історик П'єр-Анне Форкадет в статті «Плани хрестового походу» говорить про значення жінок в хрестових походах і роль в християнізації Сходу, як її розумів Дюбуа. [5, с. 71–72].

Основним джерелом для нашої розвідки став один з найбільш відомих трактатів Дюбуа: «De recuperatione Terrae Sanctae», написаний в 1306 році. Він містить детальну розповідь про роль

жінки в християнізації Сходу і дозволяє відтворити погляди П. Дюбуа, ідеєю якого була відвоювання та відновлення контролю християнами над Святою землею. Він відзначав, що для досягнення мети розширення християнського світу на Схід необхідно припинити війни між католицькими державами за допомогою установа «християнської республіки», як певної конфедерації європейських монархій під верховенством французького короля [3, с. 150].

В середньовіччі роль жінки в суспільстві пов'язувалась в першу чергу із домогосподарством і повною залежністю від чоловіка. Тому погляди П. Дюбуа особливо цінні з огляду на те., що він значно розширив рамки уявлень про жіночу ініціативу. Його навіть часто називають творцем середньовічної гендерної рівності [3, с. 151].

Про його біографію збереглося дуже мало джерел, але ми знаємо точно, що він народився бл. 1250 р. в Нормандії, в місті Кутанса. Навчався в Паризькому університеті, ліценціат канонічного права. Погляди Дюбуа формувалися під час його навчання в університеті під впливом лекцій Сігера Брабантського та Фоми Аквінського. Дюбуа, будучи з 1306 г. «адвокатом короля» при церковних судах бальяжа Кутанса, відстоював королівські інтереси, перешкоджаючи розширенню церковної юрисдикції. Він розбагатів на судовій практиці, паралельно захищаючи в світських і духовних судах інтереси священників, які живуть серед мирян, і абатств. З 1306 року він служив двом королям: не полишаючи французької служби, виконував аналогічну роль в герцогстві Гієнь на службі короля Англії Едуарда I. Деякий час легіст перебував на службі у англійського короля, але вже в 1307 році він знову в Нормандії на посаді провінційного юриста. У 1321 році він останній раз згадується в списках посадових осіб короля [2, с. 107].

У пізньому середньовіччі хрестовий похід став такою ж культурною звичкою, як і фактичні військові походи. Замість того, щоб одягати зброю з емблемами хрестів і від'їжджати в жаркі та невідомі регіони, багато політичних лідерів та мислителів віддавали перевагу сидячим насолодам читати чи писати про запропоновані хрестові походи в трактатах, які часто поєднували розповіді про подорожі з очевидно конкретними порадами щодо запуску нових хрестових походів за відновлення Святої Землі. Ця літературна традиція виконувала цілий ряд релігійних та культурних функцій, які часто мали мало спільного з політичними реаліями районів, про які теоретики мали намір писати. Одним із таких трактатів стала робота «Про повернення Святої землі». Це був унікальний рукопис, який складається з трьох частин: перша, очевидно, призначена для передачі своїх думок королем Франції до Папи Римського та інших європейських монархів, а друга більше спрямована на адресу Фі Ліппе Ле Бель та його оточення. Третя – це книга-анонім, присвячена королю Англії Едварду I, а також звернення до французького короля. Цим пояснюється її пізнє відкриття і мала інформативність. Якими були справжні спонукання П. Дюбуа під час написання його роботи? Він прагматичний і амбіційний, ймовірно, він хотів, щоб його почув король, навіть приєднатися до його кола радників, яких він не соромився зрідка критикувати [5, с.71–72].

Найбільший вплив на становище жінки в Середньовіччі мала поширена та загальноприйнята на той час думка про нижчість жіночої природи та обмеженість її розумових здібностей. На основі цих двох аргументів жінка надовго була відлучена від громадської діяльності та замкнена у приватному просторі. Оскільки жінки не були представлені у громадських слуханнях та керівних органах, то їхні права не відстоювались та не покращувались. Стосовно цього Дж. Міл зауважує: «Якщо й існують якісь розумові відмінності між чоловіками й жінками, то вони цілком закономірно спричинені відмінностями виховання й життєвих обставин і не свідчать про жодну істотну різницю» [4, с. 113]. Поступово поширювалась практика спалювання та утоплення жінок за так зване відьомство. Жодна жінка не була захищена від клейма відьми. Найчастіше жертвами ставали

знахарки, які лікували травами, самотні жінки, а особливо неугодні й непокірні. «Імператори перебувають під впливом Отців Церкви... як особистість вона [жінка] позбавлена усіх прав», – стверджує С. де Бовуар [4, с. 115].

Обмеження прав жінок спостерігалось і в судовій системі. Згідно з середньовічним правом, жінка не могла бути присяжною і виступати свідком у суді, навіть якщо зачіпались її безпосередні інтереси. Свідчення жінки брались до уваги лише в тому випадку, якщо вони підтверджувались свідченнями інших свідків. Незаміжня жінка могла самостійно подавати скаргу в суд, на відміну від заміжньої, чий інтереси представляв її чоловік [4, с. 116].

Суспільно-політичне становище жінки впродовж європейського Середньовіччя було зумовлене соціально-економічною, політичною та релігійною ситуацією тогочасної Європи. Антична традиція закріпила за жінкою клеймо особи нижчої природи та недосконалих розумових здібностей. Християнство, з одного боку, звеличило постать жінки та надало їй статус громадянки у межах релігійної общини, а з іншого, – демонізувало жінку як особу відповідальну за первородний гріх. Середньовіччя наділило жінку багатьма негативними рисами, що зумовило витіснення і недопущення жінки до політичної та економічної сфери [4, с. 118].

Дюбуа був певним новатором свого часу, він запропонував сенсаційну ідею про визнання значної ролі жінки та її участь у громадському житті, орієнтованому на освіту, медичну практику та поширення християнської віри. Він був єдиним із багатьох теоретиків, який звертав увагу на жінок, і робив це радикально та інноваційно. Як і багато інших письменників, він виступав із планами щодо відновлення Святої Землі, але пропонував більш точні ідеї щодо фактичної колонізації відновлених територій, і ці ідеї передбачали залучення жінок безпрецедентним чином. Особливий інтерес становлять ті складні та важливі ролі, які він відвів для жінок у своєму трактаті «De recuperatione Terre Sancte» («Відновлення Святої Землі») 1306 року, у тексті, який включав детальні пропозиції щодо врегулювання та створення держави, а також для виховання майбутніх колонізаторів. На відміну від більшості інших трактатів у традиції відновлення, які зосереджувались виключно на економічних та військових стратегіях повернення втрачених земель в Леванті, текст Дюбуа пропонує багатогранний підхід, який, хоча і включає плани військового завоювання, також стосується створення та підтримання впорядкованого суспільства на відновлених територіях, а також методи проникнення та конверсії мусульманських домогосподарств. Останнє завдання, зокрема, він покладав на освічених жінок. План Дюбуа передбачає загальноєвропейську участь: він пропонує людям з «кожного католицького королівства» дозволити окупувати якесь місто, фортецю разом із прилеглою територією, масштаби такої окупації становлять пропорційно кількості людей які беруть участь в експедиції». Крім того, європейські князі та магнати повинні забезпечити воїнів, які потім залишатимуться у Святій Землі разом зі своїми дружинами, щоб «заселити Святу Землю та наповнити її людьми настільки, наскільки вони потрібні для завоювання та утримання цієї землі». Його трактат відводить жінкам деякі важливі функції в цьому проєкті. Завдяки придбанню медичних навичок та вивченню іноземних мов у світських академіях, що фінансуються фондом, дівчата разом з хлопцями будуть готові до нових ролей колоністів. Їх освіта має проходити у абсолютно нових рамках, незалежно від духовних шкіл та університетів. Поки хлопчики та дівчатка отримуватимуть майже однакову освіту, жінки отримали б особливе завдання проникнути в мусульманські домогосподарства в ролі лікарів та здійснити навернення в християн. Деякі з них також повинні одружуватися з жителями мусульманських країн, а також православними християнами територій, що підлягають колонізації. Таким чином, замість витіснення корінного населення, нові колоністи інтегруватимуть їх у нову

західно-християнську державу, а жінки, як християнки, так і мусульманки, відіграватимуть у цьому процесі вирішальну роль. Як лікарки, християнки входили б у приватну та інтимну сферу мусульманських жінок; як потенційні дружини вони увійшли б до мусульманських родин і перетворили б їх на православні. «Страх перед міжрасовими шлюбами та повстаннями, який переслідував стільки колоніальних проєктів, тут відсутній; дійсно, для Дюбуа тема раси ніколи не виникає» [3, с. 147–149].

Таким чином, згідно трактату П. Дюбуа, жінки вже в середньовіччі розглядалися як дієвий елемент нових колоніальних християнських держав. У експансивній та всеосяжній концепції Дюбуа про нову колонію не ставиться під сумнів здатність жінок бути освіченими, подорожувати та ставати вправними посланницями християнської віри в різних обставинах. Будучи усиновленими дочками принців, дружинами мусульманських чоловіків або лікарями та хірургами, їм можна довірити пошук шляхів та засобів проникнення в мусульманське суспільство та роботу над його наверненням в християнство. Їх також відводилась важлива роль дружин християнських іммігрантів, але Дюбуа не деталізує цей аспект своєї концепції. На відміну від авторів інших проєктів Дюбуа дав жінці голос і право бути визнаною в суспільстві вивів її за межі усталених норм та уявлень середньовічної Європи.

Джерела та література:

1. Ковлер А. И. Европейская интеграция: федералистский проект (историко-правовой очерк). М.: Статут, 2016. 216 с.
2. Колпаков М. Ю. Особенности восприятия справедливости в трактате Пьера Дюбуа "De recuperatione Terrae Sanctae". Псковский военно-исторический вестник. 2016. Вып. 2. С. 107–111.
3. Blumenfeld-Kosinski R. Roles for women in colonial fantasies of fourteenth-century France: Pierre Dubois and Philippe de Mezieres. The french of outremer. Communities and Communications in the Crusading Mediterranean. 2018. С.147–207.
4. Міл Дж. Поневолення жінок. Про свободу: Есе. К: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 113–118.
5. Forcadet P-A. Le De recuperatione Terre Sancte de Pierre Dubois. Les projets de croisade Géostratégie et diplomatie européenne (XIVe–XVIIe siècle). 2009. С. 69–86.

Вікторія Кремчаніна

ЛЕДІ ІЗ САЛЕРНО: ВИТОКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ

У статті розглянуто діяльність Салернської медичної школи та її активних жінок-діячок, які збагатили середньовічну медичну спадщину та створили нові практики, деякі з яких використовуються й донині.

Ключові слова: Салерно, середньовічна медицина, історія медицини, хірургія.

У сучасному історіописанні все ще переважає «чоловічий підхід», тобто історія пишеться з точки зору чоловічої діяльності. Як у світовій, так і в українській історії роль жінок часто замовчується, не потрапляє в коло інтересів науковців. В різні історичні епохи відбувалися певні наукові зрушення. Складні часи доби Середньовіччя часто вважаються відсталою епохою, однак насправді в цей час активного розвитку набули медичні практики, які стали викликом повсякдення

середньовічної людини, попри поширення думки про слабкий розвиток медицини в «темні віки». Середні віки характеризуються виникненням медичних шкіл, установ і, відповідно, професії лікаря. В історіографії середньовічна медицина представлена іменами флорентійського лікаря Антоніо Бенев'єні, французького хірурга Амбруаза Паре, тощо. Водночас дуже мало згадок про жінок.

Відтак, метою нашої розвідки є дослідження внеску жінок Салернської медичної школи у розвиток медичної й фармацевтичної освіти та науки доби середньовіччя. Історіографія та джерельна база. На сьогодні внесок жінок у становлення й розвиток європейської середньовічної медицини залишається недостатньо дослідженим. Вітчизняні дослідники згадують про жінок-лікарів із Салерно тільки побіжно у працях загального характеру. З-поміж таких варто передусім назвати колективну розвідку про Салернську школу Котвицької А. А., Кубаревої І. В., Горбаньова В. В. [1], праці Семенченко В. Ф. [4], Марчукова С. М. [2] та ін. Натомість європейські дослідники приділили цьому питанню значно більше уваги. Так, серед праць іноземного походження, які є найбільш ґрунтовними й надають інформацію щодо становлення й розвитку медичної школи у Салерно та її діячів є: Gerhard Baader [13], George W. Corner [12], Kay Peter Jankrift [14], A. G. Chevalier [10] тощо.

Середньовічна епоха ставила перед людьми низку складних життєвих викликів, пов'язаних із низьким рівнем санітарно-гігієнічних норм, складними умовами праці, які призводили до травматизму на виробництві, низкою упередженостей щодо тілесності, які поширювало християнство тощо. Рівень розвитку тогочасної медицини справді складно назвати задовільним. Салернську медичну школу можна вважати головним центром підготовки лікарського персоналу у Європі. Історія виникнення даної установи є доволі цікавою, а її діячі змінили способи та методи лікування, профілактики різних хвороб, саме з цією школою пов'язаний активний розвиток фармацевтики, в сучасному розумінні. Дана школа розташовувалась в італійському місті Салерно. Виникла бл. IX ст. (846 рік) як вища медична школа, при якій було складено перший європейський «Антидотарій» з рецептами, способами дії ліків та їхнього застосування.

Загалом про історію виникнення й становлення медичної школи відомо не дуже багато. Згідно зі старовинною хронікою, салернську школу заснували чотири лікарі різного походження, грек, латинець, сарацин та єврей, кожен з яких читав лекції рідною мовою для своїх співвітчизників. Хоча ця легенда не може дати відповіді на питання про походження школи, вона інформативна тим, що показує міжнародний і релігійно вільний характер школи в Салерно, що вирішально вплинуло на її розвиток і якій вона зобов'язана своїм великим значенням.

За відсутності підтверджуючих документів, думки про початок школи в Салерно широко розходяться. За іншими версіями стверджують, що її незабаром створили християнські біженці з Олександрії (644), тепер їх гнобителі, араби, або Карл Великий (747–814), або, нарешті, бенедиктинці. Інша легенда стверджує, що грецький паломник на ім'я Понт зупинився в місті Салерно і знайшов укриття на ніч під склепіннями акведука Арчіно. Була гроза, і ще один італійський бігун на ім'я Салернус бродив в тому ж місці. Він був поранений, і грек, спочатку запідозрив його, підійшов ближче, щоб подивитися на пов'язки, які латинь застосовувала до його рани. Тим часом приїхали ще двоє мандрівників, єврей Гелин і араб Абдель. Вони також виявили інтерес до рани, і в кінці з'ясувалося, що всі четверо мали справу з ліками. Потім вони вирішили створити партнерство і створити школу, в якій можна було б збирати і поширювати їх знання [17]. Однак за результатами останніх медико-історичних досліджень школа в Салерно не була «заснована» штучно, а зародилася поступово і органічно зростала [9]. Також є свідчення, що монастир Монте Кассіно здавна мав у Салерно шпиталь для хворих ченців. Тож з групи лікарів

цього шпиталю і могла виникнути одна з перших вищих медичних шкіл Європи.

В історії Салернської школи виділяють два періоди:

1) грецький – від початку існування школи і до XII ст., та 2) греко-арабський – з середини XII ст. Також є версія, що на етапі становлення Салернської школи навчання її діячі проводили для своїх учнів вдома, у приватних установах, а лише згодом процес навчання перемістився до будівлі закладу [3].

Дана медична установа є яскравим прикладом участі жінок у розвитку медицини. Італійська медицина знає й імена жінок, які доклали чималих зусиль для розвитку медичних знань у світі, а саме: Тротула, Констанца Календа, Абелла та ін. У школі Салерно жінки допускалися як до навчання, так і до викладання. Так, в XI столітті тут викладала Абелла, яка написала трактати «De atra bile» («Про чорну жовч») і «De natura seminis humani» («Про природу людського сім'я»). Серед учених жінок, викладачів школи близько 1059 року була Тротула – «nobilis matrona». З її праць до нашого часу дійшли «De passionibus mulierum» («Про жіночі хвороби») і «De compositione medicamentorum» («Про складання ліків»). Її праці неодноразово цитувалися багатьма авторами в XI–XII століттях. Збереглося багато інших медичних трактатів, написаних жінками Салернської школи. Так, Ребекка де Гуарна написала трактати «Про лихоманки», «Про сечу», «Про зародки» та інші [3].

У 1240 році Фрідріх II видав указ, що визначав правила організації медичного навчання в даній установі, за яким навчальний план виглядав таким чином: 3 роки – Логіка, 5 років – Медицина (потім хірургія і анатомія, після цього автопсія людського тіла), однорічна практика в лікаря [11].

Окрім медицини тут вивчали філософію, теологію та право. Деякі дослідники розглядають школу в Салерно як перший університет, хоча офіційно вона не мала такого статусу.

Школа утримувалася за рахунок коштів міста і плати учнів за навчання та продовжувала найкращі традиції античної медицини. Викладання в школі провадилося за заповітами Гіппократа, і тому називалася «Civitas Hippocratica» («Товариство Гіппократа»). В основу викладання в школі були покладені праці вчених та лікарів античності, перш за все, Гіппократа, Арістотеля та Галена. Навчання в школі мало практичний характер, до системи викладання входили анатомічні демонстрації на тваринах, з середини XIII ст. раз на п'ять років дозволялося проводити розтин людських трупів [1, 39].

У 1480 році з'явилася знаменита праця «Салернський кодекс здоров'я», що належав Арнольду з Вілланови. Анатомічні студії на свинях примножили медичне знання завдяки плідному припущенню, що між анатомією свині та людини існують принципові відповідності. Рецептотом успіху школи в Салерно було гармонійне поєднання медичних знань з різних культур: грецької, арабської, західно-латинської та єврейської.

У даній школі навчалися й працювали багато відомих діячів. Серед яких: Костянтин Африканець, Варфоломій Салернський, П'єтро Мусандіно, Мавр Салернський, П'єтро да Еболі, Джовані да Прочіда та ін.

Найвідомішою жінкою-лікарем та медичним автором у школі є Трота або Тротула де Рудж'єро, яка акредитована кількома книгами з гінекології та косметики, відомими разом як Тротула. Тротула – одна з відомих та ключових фігур даної школи. Жодної незалежної біографічної інформації про Троту з Салерно не існує, крім інформації, яку можна отримати з творів, пов'язаних з нею. Ймовірно, вона жила в XI столітті, одна з тих жінок, які навчалися в Салерно, а потім займалися медичною професією, проте й існує інша думка, яка відносить її життя та діяльність до п.п. XII ст. У XII–XV століттях тексти Троти неодноразово публікувались у різних містах і мали

широку аудиторію по всій Західній Європі, незважаючи на конкуренцію інших текстів, присвячених гінекології та здоров'ю жінок історики-медики не сходяться в думці щодо того, чи насправді Тротула була лікарем, деякі просто називають її акушеркою, інші йдуть далі і сумніваються, що знаменита Тротула коли-небудь жила. Імовірно, Тротула походила з однієї із найвидатніших сімей в країні. Вона народилася в Салерно, в знатній нормандській родині Руг'єро [19]. Завдяки аристократичному походженню Тротула мала можливість отримати хорошу освіту та вивчала медицину. Вона, як вважають, була лікарем у медичній школі Салерно. Жила і працювала за часів останнього ломбардського князя Салернського Гізульфа II, ймовірно, до приходу в місто доктора Константина Африканського [16]. Середньовічний вчений Каспар Вольф стверджував, що тексти Тротули були написані чоловіком, звільненим рабом-римлянином [15]. Інші історики спростовують це твердження. Тротула вийшла заміж за лікаря Джованні Платеаріо. У них народилося двоє синів, Джованні і Маттео, які продовжували діяльність батьків і які, разом з батьками, запам'яталися як *Magistri Platearii* [5].

Тротула, була магістром медицини в школі Салерно, в якій провела багату клінічну практику. Вона надала знання своїм учням про три типи захворювань: спадкові, заразні та самозгенеровані. Її інструкція була зосереджена на діагностиці різних захворювань за допомогою таких інструментів, як аналіз сечі, частота пульсу та оцінка тону шкіри. Її студенти мали змогу розрізнити тиф та малярію, вони могли обчислювати температури лихоманки та підраховувати час відновлення, а також могли лікувати складні рани з певними шансами на успіх.

Але найважливішим досягненням Тротули можна вважати її внесок в гінекологію, вивчення здоров'я жінок та методів лікування суто «жіночих» захворювань. Чи не найбільшим викликом ранньосередньовічної хірургії була відсутність достатніх методів знеболення, боротьби з кровотечами та інфекціями, особливо під час пологів. Частота, з якою акушерка стикалась з такими загальними ранами, як розрив промежини та розриви матки, дала Тротулі та її студентам широкий привід для розробки нових методів та засобів для лікування ран. Вона розробила та задокументувала широкий спектр рослинних та тваринних засобів для профілактики та догляду за інфекційними ранами. Для родових болів вона також розробила різноманітні опіати, які також поширювались на загальний післяопераційний біль [7]. Тротула спиралась на дослідження Галена та Гіппократа, яких вона цитує у своїх текстах, а також численних арабських авторів, таких як Авіценна та аль-Маджусі, яких за її життя перекладали на латинську мову. Вона та її чоловік, також лікар у школі, співпрацювали у створенні «*Regimen Sanitatis Salernitanum*», енциклопедії медицини, яка була однією з найпопулярніших та найбільш прийнятих медичних робіт свого часу [11]. Тротула вважається авторкою трактату «*De Passionibus Mulierum Curandarum*» (також званий *Trotula Major*, «Хвороби жінок»), присвячений гінекології та жіночим хворобам, який був переглянутий та широко скопійований і який служив первинним рукописом про стан здоров'я жінок у Європі понад 400 років. Його зміст варіювався від обговорень загальних хірургічних захворювань до елементів загоєння ран, а також проблем під час вагітності та пологів. Інша робота, «*De Ornatu Mulierum*» (також звана Тротула Мало), стосувалася косметичних питань та догляду за кольором обличчя. Сьогодні в європейських бібліотеках можна знайти понад 19 менш вичерпних рукописів Тротули [7].

Інша відома жінка салернської школи – Абелла, часто відома як Авелла з Салерно або Абелла з Кастелломати, була лікарем у середині XIV ст. Вважається, що вона народилася близько 1380 р., але точний час її народження та смерті нез'ясований остаточно. Абелла читала лекції про стандартну медичну практику, жовч, здоров'я жінок та природу в медичній школі в Салерно.

Абелла, разом із Ребеккою де Гуарна, спеціалізувалася на галузі ембріології. Вона опублікувала два трактати: «De atrabile» (Про чорну жовч) і «De natura seminis humani» (Про природу насінної рідини), жоден з яких не виживає сьогодні. У дослідженні Сальваторе Де Ренці ХІХ ст. медичної школи в Салерно Абелла є однією з чотирьох жінок (разом із Ребеккою де Гуарна, Меркуріаде та Констанцією Календою), про яких було відомо, що вони займаються медициною, читають лекції та пишуть трактати [6].

Іншою, не менш цікавою постаттю Салернської медичної школи є Констанція (Костанца або Констанца) Календа (бл. 1415) – італійський хірург, яка спеціалізувалася на захворюваннях очей (офтальмологія), навчалася в Університеті Салерно. Календа була дочкою Сальватора Календи, декана медичного факультету університету Салерно бл. 1415, а потім декан факультету в Неаполі. Про її біографію та діяльність також відомо дуже мало [8].

Отже, у процесі дослідження вдалося дійти висновку, що саме Салернська медична школа стала світовим центром розвитку медичної науки в епоху Середньовіччя, яка у своїй діяльності спиралася на давньогрецьку й арабську практику, вивчаючи праці відомих лікарів тих часів. Становлення та розвиток медичної школи у Салерно можна охарактеризувати як «медичний ренесанс», який реформував середньовічну медицину. У витоків медичних знань даної установи стояли «Леді із Салерно» – Тротула, Констанца, Абелла тощо, які принесли новизну в галузь медичних знань. В подальші часи їх праці активно використовувалися іншими вченими-лікарями. Їх здобутки та відкриття почали активно застосовуватися у практичній діяльності лікарів. Тому можна з впевненістю засвідчити, що жінки не були осторонь наукових відкриттів у дану епоху, а навпаки, лише примножували здобутки різних галузей науки.

Салернська медична школа в Італії поклала початок світській (немонастирській) медичній освіті, що в свою чергу свідчило про новий етап у розвитку медичних знань.

Джерела та література:

1. Котвіцька А. А. Дослідження історичних етапів становлення та розвитку Салернської медичної школи / А.А. Котвіцька, І.В. Кубарева, В.В. Горбаньов. Соціальна фармація: стан, проблеми та перспективи: матеріали ІV міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 24-25 квіт. 2018 р. Харків, 2018. С. 35–42.
2. Марчукова С. М. Медицина в дзеркалі історії, 2003. URL: <http://bibliograph.com.ua/421/49.htm>
3. Салернська медична школа. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0
4. Семенченко В.Ф. История фармации. М., 2003. 640 с.
5. Тротула Салернська. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%B0_%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0#cite_note-4
6. Abella. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Abella>
7. Brooke E. Women healers: portraits of herbalists, physicians, and midwives. Rochester, VT: Healing Arts Press, 1995. С. 28–39
8. Constance Calenda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Constance_Calenda
9. Die Anfänge der Schule von Salerno. Von Dr. A. G. Chevalier. URL: <https://www.amuseum.de/medizin/CibaZeitung/apr38.htm#Die%20Anfänge%20der%20Schule%20von%20Salerno>
10. Die Schule von SALERNO. URL: <http://www.amuseum.de/medizin/CibaZeitung/apr38.htm#Die%20Anf%3A4nge%20der%20Schule%20von%20Salerno>

11. Ferraris Z.A, Ferraris V.A. The Women of Salerno: Contribution to the Origins of Surgery From Medieval Italy. The Annals of Thoracic Surgery. 1997. URL: <https://archive.is/20130414184705/http://ats.ctsnetjournals.org/cgi/content/full/64/6/1855>
12. George W. Corner: Salernitan surgery in the twelfth century, in: British Journal of Surgery 25/1937, Seite 84-99.
13. Gerhard Baader: Die Schule von Salerno, in: Medizinhistorisches Journal 13/1978, Seite 124–145.
14. Kay Peter Jankrift: Die Schule von Salerno, in: ders., Krankheit und Heilkunde im Mittelalter, Darmstadt 2003, Seite 41-45.
15. Rowland, Beryl: Medieval Woman's Guide to Health, page 3-4. Kent State, 1981.
16. Salvatore De Renzi, Storia documentata della scuola medica di Salerno, Gaetano Nobile, Napoli, 1857, p. 195.
17. Schola Medica Salernitana. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Schola_Medica_Salernitana

Сергій Павленко

МЕЙСЕНЬКА ПОРЦЕЛЯНА XVIII СТ. У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ УКРАЇНИ

У статті аналізується проблема зберігання та експонування зразків мейсенської порцеляни XVIII ст. у музейних колекціях України. Акцентовується увага на джерелах надходження зазначених експонатів та їх використанні відповідно до специфіки формування експозицій.

Ключові слова: мейсенська порцеляна, музейна колекція, експозиція.

У музеях України зберігаються зразки знаменитої мейсенської порцеляни, яка в усьому світі є гордістю й окрасою будь-якої музейної експозиції, а також предметом колекціонування та антикварного бізнесу. Поява подібних експонатів була пов'язана зазвичай із поповненням вітчизняних музейних фондів у результаті передачі зазначених предметів упродовж тривалого часу, починаючи з формування зібрань приватних колекціонерів XIX ст. У XIX ст. в Російській імперії, зокрема і на українських теренах, були популярні комплексні колекції, які об'єднували різні за тематикою предмети – стародруки, зброю, текстиль, коштовності, посуд тощо [19, с. 5]. Мейсенська порцеляна XVIII ст., високої якості і художньої цінності, на той час вже становила колекційний інтерес.

Після подій 1917–21 рр., в ході націоналізації подібних зібрань і становлення радянського музейництва, фонди новостворених музеїв приймали фрагменти сервізів та статуетки, що вціліли після конфіскацій і самовільних привласнень. Цей процес триває і по сьогодні. Музеї можуть прийняти подібні експонати у подарунок від громадян, купити на аукціонах, в тому числі через Інтернет, а також отримати від українських митниць після вилучення ними предметів антикваріату, що всупереч закону намагаються вивезти за кордон контрабандисти. Наприклад, 2009 р. чернігівські митники передали Фастівському краєзнавчому музею 3 тарілки і салатник, які, за висновком експертів, визнали зразками розписного посуду, який виробляли у німецькому місті Мейсені за формами середини XVIII ст. [26].

Сьогодні історія виробництва мейсенської порцеляни доволі ґрунтовно проаналізована, що дозволяє зрозуміти винятковість, цінність продукції зазначеного виробництва у фондах вітчизняних музеїв. Серед останніх комплексних праць, присвячених вивченню мейсенської порцеляни, можна назвати дослідження Дж. Годдена [29] та І. Мензгаузена [30].

Унікальність цих пам'яток матеріальної культури полягає в тому, що мейсенська порцеляна була першою європейською, відтвореною за китайськими зразками. До XVIII ст. популярний матеріал не відкривав свого секрету європейським майстрам. Вперше отримати так звану «тверду» порцеляну вдалося у Німеччині – саксонському місті Мейсен, що розташоване у 12 км від Дрездену. Місцевий алхімік Йоган Фридріх Бетгер, шукаючи чи то філософський камінь, чи то рецепт золота, знайшов каолін, що став своєрідним багатством Саксонії і приніс їй світову славу [12, с. 68].

23 січня 1710 р. придворна канцелярія Саксонії опублікувала «найвищий указ» про винахід порцеляни та заснування мануфактури. Виготовлення першої «справжньої» порцеляни почалося на заснованій Августом Сильним, королем Польщі та курфюрстом Саксонії у місті Мейсені Королівській порцеляновій мануфактурі. Разом з білою гладенькою глазур'ю, яка не поступалася ані китайській, ані японській порцеляні какіEMON, на мануфактурі розробили власний декоративний стиль з мотивами шінуазрі, Deutsche Blumen (німецьких квітів), сільських та портових сцен, мисливських сюжетів, бальних сцен та геральдики. Успіх забезпечили талановиті художники. У 1720 р. почав свою роботу Й.Г. Херольдт, який розширив асортимент і кольорову гаму. З 1730 р. репутація Мейсена зміцнилась завдяки вміло змодельованим та майстерно розфарбованим фігуркам роботи скульпторів-модельєрів Петера Райнікета, особливо, Йоганна Йоахима Кендлера [13, с. 124]. С 1927 г. останній виготовив з білої порцеляни крупні фігури янголів, арлекінів, п'яничок, вуличних торговців, тварин [12, с. 70].

Мейсенська порцеляна користувалася неабияким попитом, оскільки у XVIII ст. відбувалися деякі зміни у моді і стилі застіль та званих обідів. Нові тенденції визначав вишуканий і розбещений розкішню французький королівський двір, звідки і назва звичаю обслуговування «à la française». Обід зазвичай складався з трьох змін блюд, причому кожна подача містила усі її наявні страви. Це вимагало великої кількості посуду, який би був виконаний в одній темі, в одному дизайні. Відтепер сервіз мав складатися з великої кількості предметів, в тому числі і нових – пладеменажів, супниць, соусниць, судків для спецій тощо різних форм і розмірів. Це дуже дорого коштувало, і навіть найбагатші родини Європи часто купували такий посуд не одразу, а поступово. Це стосується і мейсенської порцеляни. У середині XVIII ст. в Європі користувалися великим попитом введені в моду соусниці у вигляді човників з двома ручками, і вишукані мейсенські порцелянові були напрочуд популярними і значно доступнішими, ніж срібні [27, с. 48, 60]. Мейсенська фабрика стала першим серйозним конкурентом срібних справ майстрам. Її яскраві складні за сюжетом пладеменажі були справжніми шедеврами та гордістю найвідоміших родин Європи [27, с. 65]. Також саме ця мануфактура винайшла десертні тарілки з вишуканими візерунками і сюжетами розпису [27, с. 90–91]. У 1747 р. мануфактура повернула моду виготовляти посуд у вигляді овочів, фруктів, тварин та птахів [27, с. 48, 60, 65, 100]. В цілому, продукція була різноманітною: чайні та кавові сервізи, вази, табакерки, туалетні та письмові приналежності в стилі рококо, маленькі статуетки та скульптурні групи у дусі «галантних святкувань» [24, с. 290].

Мейсенська порцеляна XVIII ст. відноситься до так званого раннього періоду, який вважають Золотим століттям мейсенської порцеляни. Завершився він з початком Семирічної війни (1756–1763) [12, с. 70]. Пізній Мейсен припадає на добу неорококо XIX ст. Розрізнити їх не завжди вдається без глибокого знання експертів, оскільки ранній і пізній Мейсен має однакові сюжети рококо. Для музейних працівників важливо відрізнити ранню роботу від повторів неорококо за виразом обличчя героїв сюжетів (на пізніх предметах вони більш солодкі, сентиментальні), більш різкими, «хімічними» фарбами та громіздкими постаментами фігур. Тавром мануфактури раннього

періоду є сині літери Л.Р.М (Koenigliche Porzellan Manufaktur (Королівська порцелянова мануфактура, 1723–1724) та дві сині перехрещені шаблі з крапкою посередині (так званий «Крапковий» період, 1763 – 1774) [13, с. 126–127]. Часто-густо ускладнюють атрибуцію раннього Мейсона підробки XVIII ст. Справа в тому, що успіх мануфактури був настільки приголомшливим, що Мейсенську порцеляну почали підробляти, наприклад у Тюрингії [24, с. 294–295]. З другої половини XVIII ст. підробки почали виготовляти по всій Європі [12, с. 70].

Сьогодні українські музеї наново відкривають захопливий світ Мейсенської порцеляни для своїх відвідувачів, переглядаючи власні фонди, формуючи нові експозиції, досліджуючи історію окремих експонатів.

Найкраще репрезентована неповторна збірка шедеврів виробництва Мейсенської мануфактури XVIII – XIX ст. у Музеї етнографії та художнього промислу (МЕХП) Інституту народознавства НАН України у Львові, який за кількістю та якістю пам'яток входить до десятки найбільших музеїв України. Він володіє найбільшою і найрізноманітнішою на наших теренах колекцією творів декоративно-ужиткового мистецтва. Відділ порцеляни, фаянсу, майолики і художнього скла складається з понад 11 тис. предметів. Експозиція «Декоративно-ужиткове мистецтво Європи кінця 15 – першої третини XX ст.» побудована як ретроспектива розвитку європейського декоративно-ужиткового мистецтва упродовж майже п'яти століть. Найчисельніше представлені саме вироби Мейсенської мануфактури різних періодів виробництва: від «бетгерівської» червоної маси до сецесійної скульптури пізнього періоду [14]. З 1 листопада 2018 р. музей запровадив нову екскурсію для відвідувачів «Народження досконалості: мейсенська порцеляна XVIII століття» [3].

Ознайомитись зі зразками Мейсенської порцеляни XVIII ст. можна у Музеї меблів та порцеляни, який є філією МЕХП [15] і нараховує 680 предметів [11]. Серед зразків Мейсенської порцеляни особливо цінною вважається ароматниця попурі 18 ст. У середину ароматниці заливали спеціальну рідину з квірковою есенцією та закривали кришку. Через отвори на кришці аромат наповнював кімнату. Ароматниця оздоблена тендітними квітами із сотнею тонких пелюсток [10].

В Одеському муніципальному музеї особистих колекцій імені О. В. Блещунова зберігається частина справжньої перлини мейсенської порцеляни «Schwanenservice» – унікального «Лебединого сервізу», створеного майже 280 років назад. Його виготовлення тривало довгі п'ять років – з 1737 по 1742 р. Сервіз складався з 2200 предметів, оскільки був розрахований на сто персон. Його замовив прем'єр-міністр Саксонії граф Генріх фон Брюль, який був ще й директором Мейсенської мануфактури. Коли для родини графа настали важкі часи, він змушений був слідом за знаменитою колекцією живопису та бібліотекою продати з аукціону і «Лебединий сервіз». До сьогодні цей шедевр вважається неперевершеним, з найбільшою кількістю предметів. На жаль, він значною мірою втрачений. Залишилось лише триста предметів, 13 з яких перебувають в експозиції Одеського муніципального музею особистих колекцій імені А.В. Блещунова [2].

У 2009 р. до святкування 300-річчя Мейсенської мануфактури музей підготував інтерактивний арт-проект «Його величність фарфор», який дозволив великій кількості відвідувачів доторкнутися до чарівного мистецтва виготовлення вишуканого посуду [1].

У фондах ще одного музею Одеси зберігаються твори майстрів Мейсенської мануфактури – музею західного і східного мистецтва. 7 листопада 2014 р. музей відзначав 90-річчя виходу свого першого каталогу. До цієї дати було приурочене відкриття виставки «Покликані зберігати», на якій демонстрували експонати музею, відреставровані фахівцями Одеської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України, серед яких і мейсенська порцеляна [18].

Також мейсенська порцеляна є частиною колекції порцеляни і фаянсу Національного музею

історії України [7], Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (колишня назва – Київський музей західного та східного мистецтва) [16] та Національного музею українського народного декоративного мистецтва в Києві.

Експонатом останнього лютого 2015 року визначено чашку з гербом саксонських королів 1730–1740 рр. Ймовірно автором розпису чашки, яка, швидше за все, є частиною сервізу, був один з двох художників – Йоганн Грегор Хьорольд або Крістіан Фрідріх Хьорольд. Чашка – конічної форми, з хвилястим краєм вінця (форма «лотос») та витончено вигнутою ручкою, прикрашеною завитками. Поверхня поділена на чотири частини («вікна»). На одній з бічних – зображено родовий герб саксонських королів під короною. Щит – чотиричасний, червоного кольору, з малим щитком усередині. У верхній правій і нижній лівій частинах – зображення білого орла; у верхній лівій і нижній правій – лицар на коні, з мечем у правій руці. Малий щиток – двочасний. Його права частина, розділена навпіл, білого та чорного кольорів із зображенням двох перехрещених червоних мечів, ліва – чорного кольору з горизонтальними світло-жовтими смужками, перекресленими згори донизу світло-зеленою смугою. На лицьових сторонах тулуба чашки зображенні так звані «сцени у гаванях»: пейзажі з кораблями, які стоять на рейді, палацем, баштою, руїнами і постатями європеїзованих китайців на березі. Розпис виконано у коричневих, зелених, блакитних та червоних кольорах. Друга бічна частина корпусу оздоблена поліхромним букетом квітів на бірюзовому тлі. Рамки навколо «вікон» утворені складним бароковим золотистим орнаментом. На денці – підглазурна синя марка: два перехрещені мечі, у масі вигравірувано напис: А. 128. Чашка невелика за розміром (В-5,2 см; Д(верх)-8,6 x 7 см; д(низ)-3,4 см.), виконана з якісної білосніжної фарфорової маси, має тонкий черепок, декорована надглазурним поліхромним розписом та золоченням. Чашка була реставрована у 2007 р. Човник Г. В. [17].

Зразки мейсенської порцелян XVIII ст. и можна знайти й у Харківських музеях – Харківському художньому [20] та Харківському історичному. У Харківському історичному музеї виробу Мейсенської мануфактури входять до колекції «Кераміка, скло», яка не дуже чисельна, та представлені вазочками різної форми, масляною-кошиком з ручками, тарілками з вирізними краями, чайними і кавними чашками (у вигляді квіток і циліндричними) та однією скульптурою «Танцююча пара» [6].

Є так само мейсенська порцеляна й у місті Дніпро, а саме у Приватному музеї «Єкатерининський» [21] та у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького в колекції кераміки, порцеляни і скла [5].

В Художньому музеї імені Н. Онацького в Сумах постійно діє експозиція відділу декоративно-ужиткового мистецтва, у її розділі західноєвропейського мистецтва чільне місце посідає фарфор мейсенської мануфактури. Колекція відділу була сформована у 1920-ті роки на основі регулярно зібраної приватної колекції відомого мецената Оскара Гансена [25]. У березні 2018 р. відвідувачі музею мали змогу побачити перлини так званої «старої колекції» О. Гансена з нагоди сторіччя її приїзду в Суми [25].

Цікавими і унікальними предметами з фарфору поповнились фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» у 2015 році, які були виявлені у ході проведення науково-пошукових польових робіт Хмельницького обласного осередку Українського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса під керівництвом Олександра Корольова за адресою вул. Довга, 15а. Серед цінних знахідок перлиною колекції є фарфорова чашка кінця XVIII – початку XIX ст., відомої в усьому світі і першої з виготовлення фарфору Мейсенської мануфактури. Чашка циліндричної форми, вушко овальне, дещо витягнуте. На білій глазураній поверхні квітковий розпис з волошок

– букет та дві окремих квітки. Розпис в синіх, зелених та бордових кольорах. Вушко по довжині орнаментоване бордовими крапками, а у місцях з'єднання з тулубом бордовими плямами. Розпис надглазурний. На денці клеймо Мейсенської мануфактури у вигляді перехрещених шпажок з зіркою, виконано надглазурно [9].

Зберігаються зразки мейсенської порцеляни у Державному історико-культурному заповіднику міста Острога [8]. А у монастирі капуцинів, що знаходиться поблизу Олеського замку, відновили виставкові зали, які стояли пустою понад 14 років. 13 червня відбулося відкриття першої виставки у відремонтованих приміщеннях «Фарфор, фаянс, скло в інтер'єрі XVIII–XX ст.», де, серед іншого, можна було оглянути мейсенську порцеляну [22].

У колекціях Чернігівського художнього музею та Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського також представлені вироби Мейсенської мануфактури [28]. Цікава історія поповнення фондів історичного музею. За інформацією, наданою його науковим співробітником О. Трухан, під час Другої світової війни не всі музейні колекції вдалося евакуювати і зберегти. Частина їх була втрачена. Наявна сьогодні мейсенська порцеляна потрапила до музею вже по завершенню війни з фондів Прилуцького музею. Її директор був відомий своїми ідеологічними поглядами, згідно з якими радянським громадянам було шкідливо споглядати залишки буржуазного побуту. Він легковажив їх цінність і унікальність, зберігаючи неналежним чином. Передача великої кількості безцінних експонатів зберігачеві Чернігівського музею Мурашку врятувала їх від загибелі. Сьогодні мейсенська порцеляна є окрасою експозицій історичного музею Чернігова. Науковий співробітник Зайченко В. В. останнім часом проводила роботу по створенню каталогу порцеляни музейних фондів, яка зараз на завершальному етапі.

Таким чином, вивчення матеріалів, які свідчать про наявність мейсенської порцеляни у фондах, колекціях, експозиціях державних і приватних музеїв України дає підстави стверджувати, що ці зразки західноєвропейського декоративно-ужиткового мистецтва доволі широко представлені, описані, досліджені та популяризовані, а отже демонструють високу зацікавленість вітчизняних науковців та поціновувачів.

Джерела та література:

1. Виставковий проект «Його величність фарфор» – 300 років від заснування Мейсенської порцелянової мануфактури URL: <http://www.prostir.museum.ua/post/28554>
2. Вієр Х. «Її Величність порцеляна». Одеські вісті. 2009. 5 грудня.
3. До уваги львів'ян та гостей міста. URL: <https://ethnology.lviv.ua/>
4. Европейский фарфор: Мейсен. Антиквариат. Иллюстрированная энциклопедия. Пер. с англ. М.: ЗАО «БММ». 2008. С. 68–69.
5. Кераміка, порцеляна, скло. URL: <http://www.museum.dp.ua/collection07.html>
6. Кераміка, скло. URL: <http://museum.kh.ua/collections/keramika,-sklo.html>
7. Ковтанюк Н. Г. Національний музей історії України. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мл – О. Редколегія В.А. Смолій (голова) та інш. НАН України. Інститут історії України. К. В-во «Наукова думка». 2010. С. 316–317.
8. Красзнавчий музей Державного історико-культурного заповідника міста Острога. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/zaproshuyemo-do-nashyh-muzeyiv/>
9. Кулішова О. Фарфор як мистецтво «білого золота». URL: <https://m.day.kyiv.ua/ru/article/kultura/farfor-beloe-zoloto>
10. Лазуркевич С. Колекція історій. Чому Львівський етнографічний музей є одним з найкращих в Україні. URL: https://zaxid.net/kolektsiya_istoriy_n1466244
11. Львівський музей меблів та порцеляни. URL: <https://mydim.ua/companies/museum/furniture-and->

porcelain-museum/

12. Мейсенский фарфор и его подделки. Антиквариат. Иллюстрированная энциклопедия. Пер. с англ. М. ЗАО «БММ». 2008. С. 70–71.
13. Миллер Джудит. Все об антиквариате. М. БММ АО. 2001. 224 с.: ил.
14. Музей етнографії та художнього промислу URL: http://ethnology.lviv.ua/ua/57/muzej_etnografi%D1%97_ta_hudojnogo_promyslu.html
15. Музей меблів та порцеляни. Опис закладу URL:<https://varta.com.ua/location/muzej-mebliv-ta-portselyani>
16. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. URL: <https://bitly.su/vBMa1tc>
17. Нечипоренко Т. Експонатом лютого 2015 р. визначено чашку з гербом саксонських королів. 1730–1740. URL: <http://www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1502.SHTML>
18. Одеській філії Національного науково-дослідного центру реставрації України 30 років. URL: <http://restorer.kiev.ua/?p=2644>
19. Полуніна Н. М. Кто есть кто в коллекционировании старой России: Новый биографический словарь. М. РИПОЛ КЛАССИК. 2003. 560 с.
20. Порцелянові дива у Харківському музеї. URL: <http://www.primetour.ua/uk/company/articles/Farforovyie-chudes-a-v-harkovskom-muzee.html>
21. Приватний музей «Єкатерининський» у Дніпрі. URL: <http://ua.skupka-antikvariata.com.ua/china#>
22. У монастирі капучинів в Олеську відновили виставкові зали, які пусгували 14 років. URL: https://zik.ua/news/2015/06/17/u_monastyri_kaputsyniv_v_olesku_vidnovyly_vystavkovi_zaly_yaki_pustuvaly_14_r_okiv_599587
23. У Сумах покажуть колекцію приватного музею Оскара Гансена. URL: <https://tribuna.sumy.ua/news/u-sumah-pokazhut-kolektsiyu-pryvratno-muzeyu-oskara-gansena/>
24. Фаянс и фарфор. Мир вещей. Ред. коллегия: Аксенова М., Евсеева Т., Чернова А. и др. М. Мир энциклопедий Аванта +. 2007. 444 с.: ил.
25. Художній музей імені Н. Онацького. Виставка виробів декоративно-ужиткового мистецтва. URL:<http://prostir.museum.ua/post/29650>
26. Чернігівські митники передали Фастівському музею старовинні речі, нагороди та фарфор (фото) URL:<https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/10776-chernigivski-mitniki-peredali-fastivskomu-muzeyu-starovinni-rechi-nagorodi-ta-farfor-foto.html>
27. Энциклопедия изысканного стиля. 400 лет этикета за столом. Под ред. Ф. Гленвилль, Х. Янг. СПб. Питер. 2009. 144 с.: ил.
28. 28 березня URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/43.pdf> (дата звернення: 07.12.2019).
29. Godden G. Mason's China and Ironstone Wares. Woodbridge. ACC Art Books.1980. 316 p.
30. Menzhausen I. Erly Meissen Porcelian in Dresden. London. Thames &Hudson.1990. 212 p.

2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ольга Дарда

РОЛЬ В. Є. ЖАБОТИНСЬКОГО У ЗАСНУВАННІ ЄВРЕЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ЄРУСАЛІМІ (1913–1918 РР.)

Стаття присвячена проблемі створення Єврейського університету в Єрусалимі в період 1913–1918 рр. Розкривається роль та значення в цьому процесі В. Є. Жаботинського.

Ключові слова: *Єврейський університет, Палестина, В. Є. Жаботинський.*

Єврейський університет Єрусалиму було засновано в 1925 році. Він став провідним академічним закладом в Ізраїлі в період британського мандату. Університет мав монополію на викладання багатьох академічних дисциплін. Мовою викладання був іврит. Однак історія закладу почалася ще задовго до 1925 р.

Метою розвідки є висвітлення історії створення Єврейського університету Єрусалиму та ролі В. Є. Жаботинського в цьому процесі. При дослідженні даної проблеми використовувалися роботи Д. Маерса [5], С. Троєна [7], К. Каплан [2], У. Коен [3]. Окремі частини їх праць присвячені створенню та функціонуванню Єврейського університету Єрусалиму. Дж. Шехтман приділив розділ в своєму дослідженні постаті В. Жаботинського, його ролі в заснуванні університету [8]. Також при написанні статті звернено увагу на спогади В. Жаботинського, його листування з Х. Вейцманом, стенографічні протоколи сіоністських конгресів.

Ідея заснування єврейського університету пов'язана з ім'ям Германа Цві Шапіри. Він був рабином в Литві. Займався дослідженням в сфері математики та був професором у Хілдебранському університеті. В серії статей, надрукованих в єврейському журналі «На-Melits» в 1882 р., він висловив пропозицію заснувати єврейський інститут в Палестині. Цей університет мав включати три факультети: теоретичних наук, практичних наук та равінський. Мовою викладання та документації мала стати німецька. Шапіра не вважав що іврит відповідає вимогам академічної інституції. В 1897 р. Г. Шапіра був одним з делегатів на Першому сіоністському конгресі в Базелі. Там він мав можливість представити на загальний розсуд власну ідею. Виходячи з стенограми з'їзду, ідея, виголошена Г. Шапірою, була підтримана оплесками [6]. Промова Г. Шапіри мала суттєвий вплив на діячів сіоністського руху, які в майбутньому долучилися до створення єврейського університету.

На сіоністському конгресі 1901 р. було знову висловлено пропозицію створити університет, який би брав участь у програмі сіоністської колонізації в Палестині [9]. У липні 1902 р. деталі цієї пропозиції були опубліковані в брошурі «Проект єврейської вищої школи», яка закликала до створення єврейського університету. Культурно-просвітницька діяльність, як вважалося, стала б істотним доповненням до політичного вектору сіоністської діяльності. Авторами цієї брошури були Мартін Бубер, Бертольд Фейфель і Хаїм Вейцман [6, с.146].

Враховуючи, що єврейське населення Палестини на той час становило менше 50 тис. осіб,

пропозиція щодо університету, хоча й була перспективною, проте, не могла реалізуватися найближчим часом. Зважаючи на даний факт, автори вмістили у свій документ якомога більше статистичних даних, намагаючись продемонструвати практичність своєї програми. Своїми аргументами вони апелювали до потреб єврейства Східної Європи. Один розділ брошури, зокрема, було присвячено дослідженню популярності майбутнього університету серед потенційних студентів. Акцент робився на єврейській молоді, яка росла «напівосвіченою» через квотову систему в університетах. У другому розділі давалися практичні оцінки необхідності заснування та функціонування даного університету. На думку авторів головний акцент функціонування закладу мав бути зроблений на технологічному та науковому напрямі [7, с.46].

З 1910 р. В. Жаботинський проводив активну пропагандистську діяльність щодо необхідності євреїзації (івритизації) молоді через культуру та освіту. Він виступав на всеросійських сіоністських з'їздах, друкував фейлетони на цю тему в газеті «Рассвет». Однак діячі російського сіонізму не вважали необхідним приділяти значну увагу культурі через політичні обмеження. В. Жаботинський же у своїх роботах наголошував, що лише через пропаганду єврейської культури та мови можна досягти національного визнання та в перспективі це б дозволило ставити також і політичні цілі.

На XI сіоністському конгресі у Відні 1913 р. Х. Вайцман подав дещо змінену пропозицію щодо створення Єврейського університету в Єрусалимі. На його думку, він мав бути гуманітарного напрямку та включати медичну, правову та політологічну школи. Пропозиція була підтримана з великим ентузіазмом, і Виконавчий комітет при сіоністському конгресі був уповноважений призначити підготовчу комісію для створення університету [10]. У листопаді 1913 р. Робочий комітет було зібрано в Берліні, і він призначив «Велику підготовчу комісію», до складу якої увійшли члени комітету, зокрема, Х. Вейцман, Д. Вольфсон, М.Усишкін та В. Жаботинський.

В. Жаботинському запропонували очолити університетську кампанію в Росії. Робочий комітет також призначив комісію для цієї роботи. Її очолив В. Жаботинський, а до складу входили: М. Усишкін, І. Найдіч, І. Росов. Згодом В. Жаботинський заснував у Петербурзі спеціальну «університетську канцелярію», але сам він там бував рідко. Більшу частину часу він приділяв лекціям, зустрічам, збирав матеріал про проблеми, з якими стикається проєкт створення університету [2; 4].

Прибуток від його лекцій надходив до «шкільного фонду». Прямого збору коштів для університету поки не передбачалося. Форма утримання була ще не визначеною, однак найбільш вірогідно це мав стати акціонерний фонд. Акція, по приблизним підрахункам, мала коштувати близько 5 тисячі франків і давала право голосу її власнику. Крім грошей, В. Жаботинський шукав для університету медичну та іншу наукову літературу, а також домовився з видавництвом «Наука» в Москві про видання наукових книг для університетського фонду.

Також відомо, що В. Жаботинський відправляв звернення на ім'я головного редактора журналу «Рассвет», прохаючи: ввести в «Рассвет» постійний розділ «єврейський університет»; встановити постійний контакт між керівником цього відділу та Комісією, яку він очолював. Таке прохання було викликано прагненням підтримати інтерес до ідеї створення єврейського університету [1].

Багато уваги та часу В. Жаботинський приділяв публіцистичній роботі, написанню статей, присвячених проблемам використання івриту, заснування університету і єврейської освіти в цілому. Для збору інформації щодо реального становища єврейського студентства в Західній Європі в провідні студентські організації було надіслано анкети трьома мовами (іврит, ідиш та

російська) з запитаннями про кількість єврейських студентів, країни їх походження, школи, в яких вони були зареєстровані, бюджет середнього студента, існуючі обмеження щодо іноземних (зокрема єврейських) студентів тощо. В. Жаботинський встановив постійний контакт з різними єврейськими студентськими організаціями і особливо цікавився діяльністю студентської організації «Kadima», Американського коледжу в Бейруті [8, с. 186].

Незважаючи на зайнятість пропагандистською роботою та збирання даних, В. Жаботинський брав активну участь у загальному плануванні діяльності університету. Навесні 1914 р. він здійснив велику навчальну поїздку до Центральної, Західної та Південної Європи. Жаботинський цікавився проблемами організації та бюджету двох приватних університетів Бельгії в Левені та Брюсселі, а також Фламандського Гентського університету. В Німеччині він відвідав з цією ж метою університети Гейдельберга та Тюбінгена, у Швейцарії – Женевський та Бернський; в Нідерландах – відвідав університети Лейдена та Утрехта, а в Італії – Римський та Падуанський (останній був відомим вищим навчальним закладом з дуже скромним бюджетом) [1, с. 112–113.].

Головний урок, який він виніс із цієї навчальної поїздки, полягав у тому, що тип вищого навчального закладу, задуманий Х. Вейцманом і схвалений Комітетом дій у листопаді 1913 року, не тільки не відповідав життєво-важливим інтересам єврейської молоді, але й був безпрецедентним у практиці університетів інших країн. «Доктор Вейцман просто хотів створити дослідницькі інститути, у яких би працювали вчені та прагнули отримати Нобелівську премію, а не школи, в яких навчалися б студенти», – пізніше відзначив В. Жаботинський у своїй спогадах [1].

Власне бачення університету у В. Жаботинського було іншим. Він хотів створення вищого навчального закладу, що запропонував би вирішення проблем значної частини єврейської молоді, якій забороняли навчатися або дискримінували в університетах Росії. Він хотів «справжнього» регулярного вищого навчального закладу, де б викладали професори, а студенти навчалися. Закладу, в якому студенти будуть забезпечені необхідними знаннями та дипломом, що дасть їм шанс застосовувати ці знання у професійній діяльності, повсякденному житті. Принциповий розрив між сіоністською філософією Х. Вейцмана та В. Жаботинського дуже яскраво простежується навіть у ранній період їхньої кар'єри.

Для В. Жаботинського університет був передусім відповіддю на студентську дискримінацію, так само, як єврейська держава мала бути відповіддю на юдофобство. Х. Вейцман рішуче і навіть зневажливо виступав проти такої точки зору. У листі до Робочого комітету в Берліні (25 квітня 1914 р.) він іронічно посилався на бажання «В. Жаботинського та інших російських друзів негайно мати університет. У В. Жаботинського навіть є проєкт для реалізації цієї ідеї». Він також продовжував: «А щодо самої ідеї, а тим більше цього проєкту, я хочу дуже чітко висловити свою опозицію. Свою опозицію існуючому проєкту, поданому мною (науково-дослідного інституту), ці пани обґрунтовують настроями в середовищі російського єврейства. Вони хочуть негайно університет, тому що в Росії надзвичайна ситуація. Я хочу особливо підкреслити, що це небезпечна, смертельна точка зору. Ми можемо використовувати російських студентів, але лише в тому сенсі, що ми кажемо євреям: якщо ми серйозно розпочнемо, то в майбутньому, можливо, через десять років, у нас може бути університет; крім того, єдиним серйозним початком є еволюційний спосіб розвитку, через дослідницькі інститути. Це можна довести, підтримати і відстояти. Я знаю, що це буде менше підтримано, ніж фальшивий і спокусливий проєкт коледжу четвертого класу, який для тих же євреїв не матиме ані практичної, ані політичної цінності, ані національного значення. Як найвищий інтелектуальний центр, як

місце зібрання єврейської творчості, науково-дослідний інститут – це більше, ніж університет. Для самої Палестини, для проблем колонізації, знову ж таки, дослідницький інститут, а не коледж, є вирішальним» [1]. Доктор Х. Вейцман вважав за доцільне ставитися до точки зору, яку представляв В. Жаботинський (а також М. Усішкін), з неприхованим презирством та іронією. В цьому ж листі зазначалося: «Я хочу бути прихильним і припускаю, що він [Жаботинський] не може бути серйозним, чи він вважає мене достатньо дурним чи, можливо, легковажним, щоб я взявся за справу, яка призначена виключно «pour tuater le bourgeois!» (перевіреній буржуазії). Цього можна легко досягти. Це дешево. На щорічній сіоністській конференції можна заявити, що ми погодилися відкрити Університет у рік Господа 1917. Скажімо відразу, що ми вже видаємо дипломи тощо. Тоді майбутніх професорів можна буде показати в клітках по всьому Галуту, щоб зібрати гроші. Проте університетом це не буде, а скоріше величезною ганьбою» [1, с. 4].

У відповідь на лист Х. Вайцмана В. Жаботинський відправив лист у Берлін до Робочого комітету, в якому він пояснював свою позицію щодо науково-дослідних інститутів. Він наполягав, щоб вони функціонували під егідою університету, а не навпаки. Якщо ж, підпорядкувати науково-дослідні інститути не можливо, тоді необхідно здійснити поділ фінансових зборів: для університету та науково-дослідних інститутів окремо. Під час своєї навчальної поїздки він встановив, що в жодному європейському університеті не функціонують науково-дослідні інститути за рахунок університету [1, с. 21–22].

Практична робота заради створення університету, яку В. Жаботинський проводив з найбільшою інтенсивністю, була ще одним проявом його опозиції до схеми доктора Х. Вейцмана. З самого початку він був переконаний, що єврейські громади усюди, зокрема в Росії, де середній клас виключає переважну більшість єврейської молоді з вищих навчальних закладів, охоче співпрацюватимуть щодо створення альма-матер у Палестині. На початку 1914 р., В. Жаботинський зустрічався з компетентними особами у трьох містах: Вільно, Полтаві та Харкові. Всі вони підтвердили тезу, що навіть найбільш асимільовані євреї підтримають ідею Єрусалимського університету, оскільки це була не теоретична проблема, а серйозне питання майбутнього єврейської молоді [8, с. 189].

В. Жаботинський вважав, що в інтересах університету потрібно використати становище єврейських студентів Східної Європи. Проте, він цілком усвідомлював існування протилежної точки зору, і всіма можливими засобами намагався довести доцільність власної позиції.

Майбутню структуру університету В. Жаботинський оформив у чітку схему, яку передбачалося реалізувати протягом трьох років (до осені 1917 р.). Університет мав складатися з трьох шкіл. Першою мала бути медична школа. Базуючись на статистичних даних, зібраних В. Жаботинським, 4/5 єврейської молоді вивчало медицину в університетах. Другою мала бути філософська школа. Необхідність існування її не викликала сумнівів. Третьою мала стати комерційна школа. На думку В. Жаботинського це була найважливіша школа, оскільки ця школа допомогла б у колонізації земель, оскільки мистецтвом колонізації є передусім економічна наука. Також необхідно пам'ятати, що євреї традиційно були гарними бізнесменами та продавцями [8, 191].

Повернувшись із навчальної поїздки, В. Жаботинський поїхав у Берлін на засідання Робочого комітету, щоб вимагати скасування попереднього рішення про науково-дослідні інститути та затвердження принципу: університет для студентів. Лише один член комітету підтримав цю вимогу – А. Д. Ідельсон, головний редактор журналу «Рассвет». Початковий план Х. Вейцмана був підтриманий більшістю. В. Жаботинському довелося прийняти рішення більшості. Він заперечував проти зосередженості Х. Вейцмана на дослідженнях у галузі хімії,

наполягав на тому, щоб приділяти більше уваги анатомії, фізіології, патології та іншим медичним темам замість природничих. Відносно запропонованої програми Історико-філологічного училища, він наполягав на більш детальному та конкретному вивченні єврейських предметів. Також він запропонував включити до навчальної програми: єврейське право як найважливішу частину талмудознавства; єврейські мови діаспори та їх літературу; проблеми національності, права меншин та мовні права; Біблійну екзегетику. З політичних міркувань В. Жаботинський запропонував до вивчення: історію турецької мови та турецької філології та літератури [8, 191–192].

Початок Першої світової війни перервав роботу комісії по створенню університету. Проте, університетська ідея пережила війну та першою з усіх сіоністських проєктів відновилася та почала реалізуватись. Незабаром після звільнення Палестини від турецького панування, ще до офіційного перемир'я, Х. Вейцман заклав камінь 24 липня 1918 р. на місці, придбаному для університету на горі Скопус. В. Жаботинський був присутній на церемонії в британській військовій формі; він навіть редагував переклад вступної промови Х. Вейцмана.

Подальша розбудова університету відбувалася за схемою Х. Вейцмана. У протоколах сіоністського виконавчого комітету за 1921–1923 рр., В. Жаботинський все ще зазначений членом Робочого комітету університету. Проте, його увага у той час уже була зосереджена на інших проблемах: боротьбі за відновлення Єврейського легіону, а згодом – на боротьбі проти політики Герберта Самуїла.

Через десяток років, у 1932 р., В. Жаботинський висловив свою думку про те, що університет повинен зосередитися на тих сферах, які б безпосередньо сприяли меті державного будівництва. Він вважав, що університет має виступити центром національного будівництва. Якщо університет не бути виконувати головне своє завдання, необхідно створювати альтернативу, яка буде відповідати поставленій меті.

Отже, незважаючи на те, що схема В. Є. Жаботинського не стала основою створення Єврейського університету Єрусалиму, дослідження, проведені ним та комісією, дозволили визначити майбутні орієнтири та перспективи розбудови незалежного університету, можливі фінансові дотації та популярні спеціальності для єврейського студентства. В. Жаботинському вдалося залучитися підтримкою єврейської діаспори та налагодити зв'язки зі студентськими організаціями. Під час своєї політичної діяльності він намагатиметься впливати на розвиток освітньої галузі та стимулювати її.

Джерела та література:

1. Жаботинський В.Е. Повесть моих дней. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1985. 114 с.
2. Caplan, Kimmy. The Significance of a Jewish University: A Sermon on the Founding of the Hebrew University of Jerusalem. *American Jewish Archives Journal*. 53:1-2. 2001. Pp. 65–82.
3. Cohen, Uri. University Vs. Society in a Period of Nation Building: The Hebrew University in Pre-State Israel. *Historical Studies in Education. Revue d'histoire De l'éducation*. 2007. 19 (1). Pp. 81–110.
4. Jabotinsky Zeev, Biographical Details. Public Historical Archive. Jabotinsky Institute in Israel. A 1 - 4/ 5. 24 p. URL: https://www.infocenters.co.il/jabo/jabo_multimedia/a%201/113926.pdf
5. Jabotinsky Zeev, Biographical Details. Public Historical Archive. Jabotinsky Institute in Israel. A 1 - 9/ 3. URL: https://www.infocenters.co.il/jabo/jabo_multimedia/a%201/115529.pdf
6. Myers, David. A New Scholarly Colony in Jerusalem: The Early History of Jewish Studies at the Hebrew University. *Judaism*. 45. №. 2. 1996. Pp. 142–159.
7. S. Пан Troen. Higher education in Israel: an historical perspective. *Higher Education*. 1992. Volume 23. Pp. 45–63.

8. Schechtman, J. The Life of Vladimir Jabotinsky (Rebel and Statsman). New York: Thomas Yosoloff, 1956. 189 p.
9. Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des ... Zionisten-Kongresses V in Basel. 5. 1901. Basel, 26. bis 30. Dezember 1901. URL: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/3476264>
10. Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XI Zionisten-Kongresses 1914 in Wien. bis 9. September 1913. URL: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/3476276>

Олександра Жиліна

A. І. БАЛАБАНОВА – ЛІДЕРКА ТА ПРОПАГАНДИСТКА СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ

У статті акцентується увага на діяльності А. І. Балабанової в буремний період 1917–20-х рр., а також висвітлюються основні підсумки політичної та громадської діяльності періоду 1920-х – 1960-х рр.

Ключові слова: *А. І. Балабанова, Комінтерн, соціалістичний рух*

Сьогодні одним із пріоритетних напрямків в історії є вивчення окремих персоналій у контексті їх впливу не лише на становлення та функціонування нації, а й у контексті формування ними особливостей певної політичної епохи. К. ХІХ – початок ХХ ст. – час, коли Російська імперія в цілому балансувала між реформами та революцією, коли пропонувалися різні варіанти розвитку країни. А. І. Балабанова, натхненна поглядами А. Бебеля, вважала, що найкращим варіантом є соціалізм. Вона стала лідеркою та пропагандисткою цього руху.

Незважаючи на те, що А.І. Балабанова була однією з найвизначніших постатей руху, дослідження її життєвого шляху та політичної діяльності ще не ставали предметом пильної уваги. Між тим, еволюція її поглядів і діяльності є унікальним прикладом для вироблення поведінки політичного діяча та особистості в цілому. Оскільки, навіть змінюючи погляди, вона завжди залишалась авторитетним лідером. Очевидно, що неуха до цієї особистості у радянський період була пов'язана з критичною позицією Балабанової щодо більшовицького керівництва після її активної діяльності в революційній Росії (1917–1921 рр.). Сучасні розвідки щодо життя та діяльності цієї особистості мають виключно поверховий характер.

Спробами дати оцінку соціалістичним поглядам Анжеліки можна вважати розвідки К. Єршова [5-7]. У них ледь не вперше А. Балабанова постає як багатогранна постать, сформована політична, активна громадська діячка. Однак автор намагається не акцентувати особливої уваги на тих фактах біографії Анжеліки, які залишались найбільш суперечливими та стосувались її походження, дитячих років, причин розриву з Муссоліні, тощо.

Безумовно, цінними для нас є праці зарубіжних дослідників [10-11]. Але, на жаль, сучасні історики рідко звертаються до них при написанні своїх розвідок, що так або інакше стосуються життя та діяльності А. Балабанової. Так, в історичній пам'яті простих італійців ім'я А. Балабанової, звісно, асоціюється, перш за все, з Б. Муссоліні, чиєю інтелектуальною та ідеологічною наставницею вона була на початковому етапі його політичної кар'єри.

В італійському телесеріалі 1993 р. «Молодий Муссоліні» (Il Giovane Mussolini) з А. Бандерасом у головній ролі образ А. Балабанової талановито втілений зовні схожою на неї німецькою акторкою С. Лотар [3, с. 93]. У збірнику статей «Donne nella grande guerra» («Жінки у Великій війні») [11], війна показана, з одного боку, як катастрофа для мільйонів людей, з іншого

– як каталізатор жіночої емансипації. У збірнику окремо висвітлюється діяльність А. Балабанової. Єдина на сьогоднішній день спроба висвітлення біографії А. Балабанової – книга італійського історика та журналіста Амадео Ла Матіні [12]. Відзначимо, що її автор брав участь в зйомках російського фільму «Анжеліка Балабанова. Російська дружина для Муссоліні» [3, с. 93].

Вчені Західної Європи і США зверталися до діяльності А. Балабанової в основному в контексті дослідження міжнародного соціалістичного, антивоєнного й антифашистського руху. Отже, існує нагальна необхідність перегляду усталених стереотипів щодо особливостей життя та діяльності А. І. Балабанової в лавах робітничого та соціалістичного руху.

У період буремних 1917–20-х рр., повернувшись у Росію, А. Балабанова вступила в РСДРП, співпрацювала з «Міжрайонкою» – фракцією, яка зайняла центристське місце між більшовиками та меншовиками. А. І. Балабанова мала прихильність В. І. Леніна, проте, сама, відзначаючи його гострий розум, констатувала, що Леніна можна було вважати «майстром полеміки», але, найчастіше, безпринципним [2, с. 231]. Цікаво, що Ленін і Балабанова були переконаними соціалістами, інтернаціоналістами та противниками війни. Проте, вони мали різні підходи до вирішення питання про те, як покінчити з війною. Ленін був за те, щоб перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську: війну робітників і селян проти буржуазії. Балабанова ж була соціалістом принципним, так би мовити соціалістом мирного часу. Отже, її співпраця з Леніним і більшовиками була співпрацею цілком різних рухів: соціалізм мирного часу та соціалізм воєнного часу. Можна стверджувати, що Балабанова прагнула Інтернаціоналу добрих людей.

У червні 1917 р. вона виїхала в Стокгольм для організації Конгресу миру. В Росію Балабанова повернулася на початку вересня 1918 р. для участі в нараді щодо організації III Інтернаціоналу. У Стокгольмі, у штаб-квартирі Циммервальдського руху, Балабанова потоваришувала зі шведськими соціалістами – Т. Нерманом, Ф. Стремом, Ц. Хеглундом.

У лютому 1919 р. А. Балабанова була відправлена в Україну – помічником голови Раднаркому і НКЗС Радянської України Х. Раковського. Відзначимо, що згадки про її діяльність в цей період часу можна знайти в працях українських дослідників М. Дорошка [4], Г. Єфіменка [8]. В 1919 р. хотіла відвідати рідний Чернігів, але не могла психологічно з цим впоратися [2].

У березні вона повернулася до Москви, де на I конференції-конгресі III Інтернаціоналу її обрали членом Бюро і першим секретарем Виконкому Комінтерну. 6 березня 1919 р., беручи участь у заключному засіданні I Конгресу Комінтерну [9], А. І. Балабанова слухала промови іноземних делегатів, які вселяли в неї оптимізм і впевненість в успіх революційної справи, переконання в тому, що все ж таки вдалося відродити інтернаціональний союз світового пролетаріату. Вона вважала, що саме заради цього варто було всі попередні роки займатися політикою. Проте, викликало занепокоєння усвідомлення того, що тільки один з більш ніж 30 іноземних делегатів, присутніх на з'їзді, мав документ, що підтверджував його приналежність до національної революційної організації, а всі інші були військовополоненими або іноземцями, які давно вже жили в Росії.

З березня по квітень 1919 р. Балабанова – член колегії НКЗС України, голова Південного бюро Виконкому Комінтерну [8]. Проте, на Україні вона пробула зовсім короткий період часу, швидко повернувшись до Москви.

З мемуарів Анжеліки Балабанової можна зрозуміти, що на той період часу вона вже була зовсім іншою людиною, яка після двадцяти років революційної роботи в цілому почувалася пригніченою. Причини полягали в її усвідомленні того, що відбувалось в Росії насправді, а

також майбутнього революції. Вона була стурбована тим, що революція не здобула підтримки в західних країнах. Це спричинило в подальшому зловживання російської влади. Революція не була підтримана, і цей фактор спричинив жорстокість методів більшовиків. Балабанова була різкою та категоричною у своїх висловлюваннях стосовно влади.

Такі оцінки викликали відповідну реакцію: А.І. Балабанову позбавили займаних посад, розраховуючи відправити її в Середню Азію. Вона категорично відмовлялася, вважаючи, що її робота потрібніше саме в Москві. Компромісу досягти не вдалося.

Відзначимо, якщо ще в 1918 р. Балабанова була готова виступати на захист більшовизму, то вже через рік її погляди значно змінились. Вона усвідомила, що принципи пролетарської солідарності більшовиками ігноруються, що вони прагнуть лише контролю, у тому числі й домінування над західними соціалістичними партіями. Вона не сприймала та не хотіла миритись з диктатурою однієї партії. А відтак, не варто дивуватись цілком свідомому вибору Анжелікою еміграції.

Пленум ЦК РКП(б) від 5 серпня 1920 р. задовольнив прохання А. І. Балабанової про еміграцію. Проте, навіть залишити Росію виявилось нелегко. Це трапилось лише в грудні 1921 р. і то за умови дотримання вимоги: «Політбюро ЦК пропонує т. Балабановій в жодному разі не допускати того, щоб її індивідуальна лінія, яку ЦК вважає надзвичайно неправильною, отримала закордоном розголос» [9, с.105].

Отже, Анжеліка Балабанова, яка з дитячих років чудово знала, що таке забезпечене життя, була переконана, що матеріальна скрута, голод і холод спотворювали людей в Росії, робили з них рабів, позбавлених волі, слабкодушних, агресивних. Самотність революційного перетворення породила жорстокість методів більшовиків, які в цілому відвертали від Росії світовий революційний рух. А. І. Балабанова вважала, що міжнародному робітничому руху в цілому доведеться відповідати за російський досвід перетворення суспільства.

Відзначимо, що середина 20-х рр. ХХ ст. до 1960-х рр. – період останньої еміграції А. І. Балабанової. Це надзвичайно складний період. Після того, як вона залишила Росію в 1922 р., то до 1924 р. проживала в Стокгольмі. Здебільшого вона займалась перекладами, оскільки досконало розмовляла на всіх європейських головних мовах, однак також уважно стежила за подіями, які відбувались в Росії.

Перебравшись до Австрії, вона приєдналася до групи італійських «максималістів», які відкидали політичні вимоги Комінтерну. Москва наполегливо пропонувала А. І. Балабановій повернутися, однак вона відмовлялася. У 1924 р. Балабанову виключили з РКП «за антирадянські заяви» [6, с. 69]. Більшовиків в цілому надзвичайно дратувала незалежність італійського соціалістичного руху. Сама ж Балабанова пізніше звинувачуватиме Комінтерн у зародженні в Італії фашизму.

З червня 1926 р. вона жила в Парижі, редагувала «Аванті», була секретарем МБ РСРП. Коли в Італії переміг фашизм, діяльність ІСП, а також КПІ та Унітарної Соціалістичної партії буде заборонена. В 1930 р. частина емігрантської ІСП вирішує об'єднатися з реформістами, інша частина на чолі з Балабановою залишається на колишніх позиціях неприйняття як більшовизму, так і соціал-демократії. Балабанова фактично очолює ІСП максималістів, як стала називатися ця течія італійського соціалізму.

У 1936 р. А. І. Балабанова їде в США [7, с. 78], а вже у 1938 р. вийшли книга її спогадів, незабаром – книга віршів. Спогади – свідчення тих змін, що відбулися з Анжелікою. Соціал-демократи зображені в них у ностальгічних тонах, а для більшовиків вона не жаліла темних тонів. Особливо критикувала вона Зінов'єва та Радека, з якими мала ще розбіжності в справах

Комінтерну. Вражає висновок. Балабанова стверджує свою переконаність у тому, що «активний міжнародний робітничий рух має стати інструментом змін. Досвід більш ніж сорока років тільки зміцнив мої соціалістичні переконання, і, якби я могла почати життя спочатку, я б присвятила його тій же самій меті. Це не означає, що я не визнаю своїх власних помилок або помилок тих фракцій, в яких я працювала...» [7, с. 78-79].

А. І. Балабанова повернулася до Італії на початку 1946 р. і одразу підключилася до діяльності соціалістів, які створили Італійську соціалістичну партію пролетарської єдності [5, с.71]. Розкол цієї партії стався в січні 1947 р., коли було проголошено створення «Соціалістичної партії італійських трудящих», з якої вже в 1949 р. виділилася «Унітарна соціалістична партія». У 1951 р. вона об'єдналася з «Соціалістичною партією італійських трудящих» в «Соціалістичну партію» (Італійську секцію Соцінтерну), а через рік стала «Італійською соціал-демократичною партією» [5, с. 72]. Анжеліка Балабанова вже була немолодою, у минулому залишились часи її керівної діяльності, але авторитет залишався величезним. Очевидно також, що її політичні погляди еволюціонували вправо. А. І. Балабанова стала підтримувати звичайну соціал-демократичну партію, без революційних претензій, до того ж таку, що у всіх важливих питаннях підтримувала Вашингтон проти Москви.

А. І. Балабанову було обрано в ЦК партії, вона контролювала діяльність друкованих видань, брала участь у всіх конгресах Соцінтерну. XXXV-й з'їзд ІСДП, що відбувся у Римі в жовтні 1963 р. [5, с. 73] став останнім політичним форумом, в діяльності якого брала участь А. І. Балабанова.

А. І. Балабанова не була офіційно заміжня, не створила родину та не мала дітей. Останні свої роки вона прожила в робітничій родині Джанеллі. В ці ж роки вони написала спогади про Леніна [1]. Треба відзначити, що в цілому ставлення до революції, як і до її лідерів не було у Балабанової постійним, воно змінювалось з часом, еволюціонувало: спочатку вона схвалювала діяльність Леніна, пізніше ставлення стало неприязним.

Вона померла 25 листопада 1965 р. Перед смертю, як згадував Джерардо Джанелі, вона згадувала свою мати, яку не бачила 70 років, з моменту свого від'їзду в Брюссель. Згадувала та просила у неї пробачення...

Таким чином, усвідомивши несумісність своїх поглядів з Комінтерном, А. Балабанова розірвала з цією організацією. Роки еміграції вплинули на світогляд А. І. Балабанової, який був більш відповідним європейським реаліям. Вона болісно сприйняла революційну дійсність, усвідомивши, що диктатура пролетаріату заперечує ті методи суспільного реформування, що для неї здавались найкращими. Вона категорично не сприйняла «червоний терор», і в подальшому закликала західних соціалістів не вірити більшовикам. При цьому авторитет А. І. Балабанової серед соціалістичних партій Західної Європи був надзвичайно великим. Її саму дійсно можна вважати талановитою організаторкою та справжнім лідером міжнародного соціалістичного руху.

Джерела та література:

1. Балабанова А. Ленин и создание Коминтерна. *Социалистический вестник*. 1964, октябрь. Сб. № 2. С. 72–81.
2. Балабанова А. Моя жизнь – борьба: мемуары русской социалистки, 1897–1938 / пер. с англ. Л. Карповой. М.: Центрполиграф, 2007. 336 с.
3. Еремеева А.Н. «Русские итальянки» – борцы за мир и равноправие: выставка, посвященная Анне Кулишевой и Анжелике Балабановой в миланском музее Рисорджименто.

URL: Наследие веков. 2016. № 1. С. 91–104. Режим доступа: http://heritage-magazine.com/wp-content/uploads/2016/04/2016_1_Eremeeva.pdf

4. Дорошко М. С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). К.: Ніка-центр, 2012. 368 с.

5. Ершов К. П. Анжелика Балабанова и итальянское социалистическое движение после Второй мировой войны. *Преподавание истории в школе*. 2016. № 1. С. 71–73.

6. Ершов К. П. Революционная деятельность Анжелики Балабановой. *Преподавание истории в школе*. 2016. № 2. С. 68–70.

7. Ершов К. П. Четыре периода эволюции социально-политического мировоззрения Анжелики Балабановой. *Преподавание истории в школе*. 2016. № 4. С. 77–79.

8. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. 367 с.

9. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 960 с.

10. Annaratone D. Due rivoluzionarie russe in Italia: A. Kuliscioff e Angelica Balabanov a confronto. Milano: Libreria Cupl, 2003.

11. Donne nella grande guerra; introduzione di Dacia Maraini. Bologna: Il mulino, 2014. 242 p.

12. La Mattina A. Mai sono stata tranquilla: la vitadi Angelica Balabanoff, la donna ruppe con Mussoline e Lenin. Torino: Gulia Einaudi Editore, 2011. 324 p.

Ольга Козенко

ОПЕРАЦІЯ «ШАРЛОТА КОРДЕ»: ЗАМАХ ОАС НА ШАРЛЯ ДЕ ГОЛЛЯ

У статті автор розмірковує над питанням, чи можуть фільми бути історичним джерелом. Увага звертається на французькі стрічки, присвячені війні за незалежність Алжиру 1954–1962 рр., аналізується, зокрема, фільми, присвячені проблемам ОАС (секретної військової організації) і спробам замаху на Шарля де Голля.

Ключові слова: Алжирська війна, ОАС, Шарль де Голль, кінематограф.

Війна за незалежність Алжиру – одна з тих тем, яка до сьогодні викликає суперечки серед дослідників. Варто відзначити, що її власне офіційно визнали війною лише 17 жовтня 1999 р. До того часу вживались назви: «подія», «поліцейська операція», «дії щодо дотримання порядку», і завжди її неодмінно називали «діями по умиротворенню». Американська газета «The Washington Post» зазначила, що й зараз алжирська війна розколює французьке суспільство навіть сильніше, ніж в'єтнамська війна розколола американське. І це дійсно так. Навіть нинішній президент Франції Еммануель Макрон вибачався за дії французької армії під час цієї війни. Лише за його президентства були відкриті архіви та стали доступні документи, які стосуються війни за незалежність Алжиру, в тому числі документи щодо розслідування військових злочинів.

Історія алжирської кризи 1950–1960-х рр. знайшла своє відображення у французькому кінематографі. Відзначимо, що здійснити аналіз змісту ігрових фільмів по історії алжирської кризи фрагментарно намагався О. Трофімов [6]. Фільми у нього виступають історичним джерелом. У центрі його уваги – проблема створення двох фільмів, їх достовірність. Зміст стрічок він порівнює

з письмовими джерелами, серед яких виділяються матеріали періодичної преси. Щоправда, один із фільмів, який обраний автором для аналізу, не належить французьким кінематографістам, а отже, представляє для нас менший інтерес. Ґрунтовною у цьому сенсі виявляється праця М. Трофименкова [4]. Кінокритик написав про революційне кіно в різних куточках світу. Непідготовленому читачу, не обізнаному з ходом історичних подій, читати її може бути достатньо важко. Сильною та категоричною також видається й позиція автора, який визначає більшу частину кінофільмів про Алжир, саме як «політичне кіно» [5].

Кінематограф відображає історію сприйняття образу алжирської війни свідомістю декількох поколінь. Аналіз французьких фільмів про війну 1954–1962 рр. в Алжирі, у сукупності може дати достатньо повне уявлення про подію. Відзначимо, що незважаючи на актуальність такого комплексного аналізу, у вітчизняній історичній науці його здійснено не було.

Метою даної статті є проаналізувати ті фільми, в яких йдеться про операцію «Шарлотта Корде»: спробу замаху ОАС (секретної військової організації) на Шарля де Голля;

У 2020 р. в Парижі відбулась прем'єра фільму про Шарля де Голля режисера Габрієля Ле Бомена. Це перша повнометражна художня стрічка, що присвячена історичному лідеру Франції. Можливо, до того моменту кінематографістів зупиняли масштаби теми. Проте, слід сказати, що в фільмах про Алжирську війну, є окремі епізоди, які стосуються політика.

У 1973 р. режисером Фредом Циннеманом була знята стрічка «День Шакала» [2]. В основу фільму була покладена книга Фредеріка Форсайта, присвячена проблемам ОАС і замахам на де Голля. За сюжетом, Марк Роден, що належить до ОАС, наймає вбивцю на прозвисько Шакал для ліквідації президента Французької республіки. Причини – Шарля де Голля звинувачують у зраді мільйона алжирських французів. Шакал полюватиме на президента. І хоча по його сліду йтимуть французькі спецслужби, в останній момент він зможе їх обійти та обдурити. Де Голль був уже фактично під прицілом, коли випадковість врятувала йому життя. Шакал загинув. Однак ким він був, що собою являла ця постать, так і залишиться загадкою.

Працюючи над книгою, а потім і сценарієм, Форсайт досконало вивчив чимало матеріалів преси, спогадів про де Голля, його мемуари. Особливу значимість сценарію надає й той факт, що Форсайт був декілька разів акредитованим у Парижі в першій половині 60-х рр. ХХ ст., чудово знав ситуацію, атмосферу тих років. Роман взагалі виявився більш схожим на репортаж.

Фільм починається з розстрілу Жана Марі Бастьєна-Тьєрі, колишнього полковника французької армії. Саме він очолював ОАС, був учасником замахів на президента у м. Пті-Кламар. Звернемо увагу, що фільм поновлює обставини замаху з точністю, аналізує також причини його провалу. Справа була у часі. Тьєрі готував заколот за календарем 1961 р., а в наступному році захід сонця був на півгодини раніше. Відтак, через погану видимість, ті, хто мав стріляти, не зрозуміли вірно сигнал очільника ОАС. Вистріли по машині президента однак все одно пролунали. Де Голль навіть не пробував ухилитись. Пізніше президент сказав: «Ці панове зовсім не вміють стріляти». Невдовзі відшукають інших учасників замаху. Всі вони будуть покарані, всім буде присуджено пожиттєве ув'язнення [3].

Інтерес викликають також кадри фільму щодо захоплення полковника Антуана Орґу. Він був ідейним лідером ОАС. Показано, яким чином формувались ударні групи для розгрому ОАС, що мали ліцензію на вбивство та використовували її. У відповідь на дії ОАС, на терор, представники цих ударних груп були впроваджені в організацію аж до самих її найвищих ешелонів. «День Шакала» – дуже точна стрічка. Тут майже немає відхилень від історичної правди. Вона була створена незабаром після подій, а тому відтворити їх правдиво режисеру було неважко. У фільмі

Циннемана художні кадри монтуються з документальними. Це надає картині ще більшої історичної ваги та джерелознавчої точності.

Про операцію «Шарлотта Корде» йде також мова у фільмі Жана-Тедді Філіпа «Вони хотіли вбити де Голля» [1]. Саме цей фільм вважають найбільш точним у реконструкції подій. Так, сценаристи і режисер залучили до роботи над ним французького історика та політика Жана-Ноеля Жаннея, який допоміг зібрати та опрацювати величезний пласт історичної інформації саме для того, щоб фільм виявився максимально наближеним до дійсності.

Кінострічка розпочинається з невдалого нападу у Понт-сюр-сен, який відбувся 8 вересня 1961 р. У фільмі спочатку показують конвой з машин, які їдуть по дорозі, в одній з них – Шарль де Голль з дружиною. Раптом роздається вибух і водій, який віз генерала з дружиною, почав збільшувати швидкість аби відірватися від можливого переслідування. Лише через кілька метрів він зупинив машину, і очільник Франції разом з дружиною пересіли у інший автомобіль, доїхали до найближчого міста Коломбе-ле-Дез-Егліз. У цей самий час поліцейські, що прибули на місце вибуху, почали розшуки терористів і вже за декілька годин арештували п'ятьох підозрюваних, які невдовзі визнали свою причетність до цього вибуху. Однак основного організатора замаху знайти не вдалося.

У цей час очільник замаху – Жан-Марі Бастьєн Тірі переховується і починає вербувати людей, щоб скоїти новий замах на генерала, але цього разу вже – смертельний.

Він запрошує до лав організації Алена Бугрене де ла Токнає, який і став його заступником. Також до неї увійшли Дьют Шарі, Лайоша Мартон та Ласло Варга. Всі вони були антикомуністами, а очільника Франції навпаки вважали комуністом. Їхня операція отримала назву «Шарлотта Корде», на честь дворянки, яка заколола одного з лідерів якобінців. Остаточним катализатором, який мав призвести до терористичного акту, пришвидшити його виконання, стало рішення президента Франції про те, що варто надати незалежність Алжиру. Французи на референдумі від 8 січня 1861 р. також погодились визнати Алжир незалежною країною.

Теракт було призначено на 22 серпня 1962 р., у ньому брали участь 12 осіб, у яких була зброя та вибухівка. Окрім цього їм вдалося знайти 4 автомобілі. План був досить простий: дочекатися у засідці на перехресті дороги Шарля Нетрі та вулиці де Буа та відкрити вогонь по кортежу президента, що й було зроблено. Однак цей акт також був невдалим, бо генерал вижив, навіть всупереч тому, що кортеж був обстріляний 150 кулями, а самих терористів спіймали ввечері того ж дня. Трьох з них – Жана Марі, Алена Бугрене де ла Токнає і Дьютла Шарі засудили до смертної кари, інших – до ув'язнення.

Загалом цей фільм дає цілком повну реконструкцію подій саме завдяки використанню архівних матеріалів та хронік тих років. Наприклад, було досить точно показано, як проходив референдум 1961 р., як організовувалась підготовка та здійснення терактів.

Ще одним важливим фільмом, який ілюструє діяльність ОАС та «путч генералів» 1961 р., став «Краб-барабашик» режисера П'єра Шендерфера за однойменним романом [7]. У романі, а невдовзі й у фільмі, прототипом головного героя став колишній лейтенант фронту П'єр Гійом, який дійсно служив в Алжирі з липня 1957 р. як парашутист. Воював він на землях башага Буалама, члена Національної Асамблеї і союзника Франції, а з 1958 р. перевівся у військово-морський флот. Також він брав участь у путчі генералів на стороні ОАС і боровся за те, щоб Алжир залишався французьким. Після невдалого путчу він потрапляє на 8 років у в'язницю, а після виходу на волю служить радником у справах морської безпеки в Саудівській Аравії. Він вів передачу на радіо разом з Жаном-Марі Ле Пеном і помер у 2002 р.

Фільм розповідає про історію двох офіцерів, які разом служили в Індокитаї та Алжирі, а через декілька років зустрілися на кораблі та почали згадувати минуле. До речі, особливістю цього фільму, яка суттєво відрізняє його від усіх інших, є нелінійна розповідь: сюжет тут розкривається через діалоги головних героїв.

Отже, на риболовецькому судні зустрілися два колишні товариші – лейтенант Вільсдорф та колишній капітан військово-морського флоту Жан Рофшор, який страждав від раку легень і чудово розумів, що це мабуть його останнє плавання.

Вільсдорф потрапив до Алжиру одразу після закінчення війни в Індокитаї, там, будучи військовим, він обстоював ідею, що Алжир – французький, а тому ні про яку незалежність не могло бути й мови. Молодий офіцер, не вагаючись, візьме участь у путчі генералів 1961 р., мета якого – встановити режим військової влади в Алжирі, а потім зі зброєю і з військовим флотом відправитись у Францію, повалити владу де Голля і остаточно встановити режим військової хунти. При цьому провідною була ідея того, що Франція мала зберегти Алжир, оскільки ця територія вже належала Франції тривалий період часу. Проте, путч зазнає невдачі. Більшість офіцерів не підтримувала його ідей, вважаючи, що алжирці мали право самі вирішувати свою долю. Ідеї очільника Франції здавались їм правильними, близькими, зрозумілими. Серед тих, хто підтримував президента, був і Жан Рофшор, найкращий друг Вільсдорфа, який після невдалого путчу потрапив на 15 років у в'язницю, а після звільнення влаштувався на риболовецьке судно, що плавало в Атлантичному океані та займалося ловлею тріски.

Окрім Жана Рофшора та Вільсдорфа, є ще один цікавий персонаж у цьому фільмі – лікар на ім'я П'єр, який також брав участь у путчі генералів і більше того, був одним із учасників ОАС, яка проводила політику «випаленої землі» в Алжирі. Він теж був засуджений до ув'язнення, а після виходу на волю, став одним із найщиріших послідовників Національного Фронту під керівництвом Жана-Марі Ле Пена.

Отже, ми бачимо, що у центрі сюжету стрічки знаходиться ідея переосмислення своїх колишніх вчинків. Майже всі герої цього фільму у певний час підтримували колоніальні ідеї, боролись за те, щоб Франція зберігала всі свої колонії, оскільки втрата колоній означала втрату іміджу на міжнародній арені. Однак все це виявилось марним, оскільки колоніальна Французька імперія розпалась, території отримали незалежність, а колишні солдати французької армії змушені були переглянути свої переконання, визначитись з новими пріоритетами.

Чи можуть фільми слугувати історичним джерелом? Відповідь однозначна: так. Проте, варто звернути увагу, що проаналізованим нами стрічкам, з одного боку, притаманна суворота та переконлива реалістичність розповіді, з іншого – це доводить, що тема колоніального минулого все ще не дає спокою ні одній, ні іншій стороні. Здається, що ще не настав етап холодного відсторонення та академічного написання історії. Чи можливо це в принципі? Адже від завершення війни в Алжирі вже минуло так багато часу.

Незважаючи на те, що у 1999 р. Франція визнала події 1954–1962 рр. власне війною, ще й досі не досягнуто консенсусу щодо самого принципу колонізації. Напевне, слід погоджуватись, що якщо ідея необхідності виходу з колоніальної системи не є об'єктом політичної згоди, то достатньо важко в цілому буде подолати «війну пам'яті» та дійти консенсусу у питанні ставлення сторін одна до одної.

Джерела та література:

1. Вони хотіли вбити де Голля [Ils voulaient tuer de Gaulle], реж. Ж.-Т. Філіпе. Франція, 2005. DVD

2. День шакала [The Day of the Jackal], реж. Ф. Циннеман. Великобританія, Франція, 1973. URL: <https://gidonline.io/film/den-shakala/>
3. Сипко Б. Де Голль. Великие личности в истории. Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга» 2020. 384 с.
4. Трофименков М. С. Кинотеатр военных действий. СПб.: Мастерская «Сеанс», 2013. 656 с.
5. Трофименков М. С. Алжирский синдром. URL: <https://seance.ru/articles/alzhirskiy-sindrom-fragment-knigi-pod-rabochim-nazvaniem-alzhirskaya-voyna-v-kin/>
6. Трофимов Е. А. Игровой фильм как исторический источник. На примере изучения кинодокументов по истории Алжирской войны. 1954–1962. *Вестник архивиста*. 2011. № 1. С. 17–32.
7. Le Crabe-Tambour. URL: https://www.imdb.com/title/tt0075885/awards/?ref_=tt_ql_op_1

Вікторія Кремчаніна

ГЕЛЛЕН КЕЛЛЕР: ДОЛЯ УНІКАЛЬНОЇ ЖІНКИ

У статті висвітлено основні віхи життя та діяльності видатної американської письменниці й громадської діячки з обмеженими фізичними можливостями, проаналізовано її вплив на рух за гендерну рівність та літературний доробок.

Ключові слова: *Гелен Келлер, гендерна рівність, жіноча емансипація, права інвалідів.*

Жінка завжди мала великий вплив на історичний поступ, хоча їй відводили напрочуд скромне місце на сторінках історичних хронік. Вона непомітно змінювала світ, працюючи і виховуючи дітей. Наприкінці XIX ст. їй вдалося вийти з тіні і заявити про себе на повний голос, здобуваючи у боротьбі за свої права можливість вирішувати важливі питання соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку людства. Саме такою жінкою була Гелен Келлер – сліпо-глухоніма американська письменниця і громадська діячка, яка зробила вагомий внесок у справу жіночої емансипації.

До особистості Хелен Келлер була прикута увага ще з середини XX ст. Важливу інформацію містять джерела іноземного походження, серед яких праці Д. Германн, Дж. Симкіна, К. Озіка, К. Нелсена тощо [12-14]. Життю і діяльності цієї видатної жінки були також присвячені праці російських науковців В. Тихвинського та А. Толиверова. Не менш цінними і цікавими є праці самої Гелен Келлер, зокрема «Історія мого життя» з детальним описом усіх знакових подій у її біографії.

Гелен народилася 27 червня 1880 р. у маєтку Айві Грін (Таскамбія, штат Алабама, США) в сім'ї капітана Артура Келлера і Кейт Адамс Келлер. Вона була здоровою дівчинкою, улюбленицею родини. Але згодом трапилася біда: у віці 8 місяців Гелен важко захворіла. Лікарі поставили діагноз: гостра закупорка судин шлуночків головного мозку. Ймовірно, мова йшла про менінгіт з тяжкими ускладненнями. Лікування тривало недовго, проте Гелен втратила слух і зір, і до 14 років дівчинка була німою. Говорити вона вивчилася у 14 років завдяки своєму палкому бажанню. Сама Гелен розповідала, що її перші дитячі роки були щасливими і безтурботними [2]. Але згодом, залишившись у ранньому дитинстві ізольованою від світу, дівчинка зненавиділа все те, що її оточувало.

Гелен була важкою дитиною, до якої було складно знайти підхід навіть батькам. Її життя було оповите темрявою, як згодом вона сама напише у своїх спогадах. Люблячі батьки намагалися знайти вихід з цієї складної ситуації та прагнули допомогти своїй дочці. Значним кроком до

вирішення цієї проблеми було звернення родини Келлер до Інституту Перкінса в Бостоні. У 1886 р. батьки Хелен написали листа директору інституту Анагносу, в якому прохали допомогти знайти для бідлоашної дівчинки наставницю, яка б зголосилася приїхати до них. Нею стала 20-річна Анна Солліван. Після появи цієї молоді, енергійної дівчини в родині Келлер життя як самої дівчинки, так і її батьків почало змінюватися на краще [4].

Гелен виявилася надзвичайно здібною. Вона нестримно прагнула знань. Дівчинка захоплювалася читанням, вечорами таємно проносила у ліжко книгу для сліпих. Довго тренуючись, навчилася більш-менш зрозуміло говорити, хоча до кінця життя її розуміли лише найближчі. Мову співрозмовників вона сприймала, торкаючись пальцями губ.

Анна Солліван виявилася надзвичайним педагогом і супроводжувала свою вихованку з моменту приїзду у 1887 р. і аж до своєї смерті у 1936 р. Завдяки її старанням дівчинка доволі швидко, протягом декількох місяців, навчилася відчувати предмети і пов'язувати їх зі словами, написаними пальцями на її долоні, читати речення, відчуючи підняті слова на картоні, і складати свої власні речення, розставляючи слова в рамці. Це була нова і складна методика, оволодіння якою потребувало багато часу. Анна Солліван займалася з Гелен ліпкою, створюючи не лише зображення тварин, а й рельєфу місцевості [3]. Навчати Гелен говорити допомагала також вчителька для глухих Сара Фуллер. Поклавши руку на губи Сари, дівчина навчилася відчувати звукові коливання губ. Вона почала вивчати букви і звуки, а потім перейшла до слів і, нарешті, речень [1].

Талановита дівчинка не зупинялась на досягнутому й продовжувала рухатися далі, до ще більших успіхів. У 1888–1890-х рр. вона здобувала освіту в інституті Перкінса у Бостоні, успішно вивчаючи шрифт Брайля. Згодом почала відвідувати Кембриджську школу для молодих дам, прагнучи досягти своєї мети – відвідувати коледж. Після закінчення школи Гелен успішно склала іспити і була прийнята до коледжу Редкліфф восени 1900 р.

Ще перебуваючи в коледжі, Келлер почала писати есе, яке перетворилося на серію журналу, а потім на її автобіографію. 1903 р. вийшла «Історія мого життя», де Гелен розповіла про свою освіту і перші 23 роки життя, а Солліван надала додаткові звіти про процес навчання. Гарвардський учений і друг Джон Мейсі допоміг домовитися про видавничий договір і відредагував книгу. Вона почалася як серія ескізів для «Ladies Home Journal». Плата складала 3 тисячі доларів [12]. Молоду Гелен чекав світовий успіх, який остаточно змінив її життя. Автобіографія стала справжнім бестселером, виданим кількома мовами, і змусила Келлер мріяти про себе як економічно самодостатнього автора. По закінченню у 1904 р. коледжу вона володіла 5 мовами.

Дівчина не тільки занурилася в навчання, а й брала участь у громадських заходах. Як зазначено у статті в «Radcliffe Quarterly», «вона грала в шахи і шашки з незвичайною концентрацією і була захопленою жінкою-колясочницею, яку часто бачили на вулицях Кембриджа в її тандемі... Коли проводилися вибори офіцерів, Гелен обирали віце-президентом». У коледжі вона зацікавилася правами жінок і стала активісткою кампанії за загальне виборче право. Вона також подружилася з кількома відомими громадськими діячами, включаючи Джона Грінліфа Уїттиера, Олівера Уенделла Холмса і Вільяма Діна Хауеллса.

Гелен завжди прагнула до свого вдосконалення, вона хотіла змінити не лише себе, а й світ навколо себе, докладаючи максимум зусиль. Вона побудувала чудову кар'єру, захищаючи людей з обмеженими можливостями, агітуючи за виборче право жінок, трудові права та антимилітаризм, читала лекції по всьому світу та знайомила з багатьма провідними політиками та діячами мистецтва. Історія її надзвичайного життя поширилася за межі Массачусетса і Нової Англії. Келлер стала справжньою знаменитістю і неперевершеною лекторкою. Вона ділилася досвідом як людина з обмеженими можливостями, що досягла успіху у житті [10].

Поруч з громадською й літературною діяльністю Гелен занурюється у політику. На політичні погляди Келлер вплинули її розмови з Джоном Мейсі (чоловіком Анни Солліван) і читанням Г. Уеллса «Нові світи для старих». У 1909 р. Келлер стала соціалісткою і активно брала участь у різних кампаніях, в тому числі на підтримку контролю над народжуваністю, профспілкового руху, проти дитячої праці і страти.

Келлер була прихильницею Еммелін Панкхерст і войовничого жіночого громадського-політичного союзу у Великобританії. В інтерв'ю New York Times вона сказала: «Я вірю, що жінки Англії чинять правильно. Місіс Панкхерст – великий лідер. Жінки Америки повинні наслідувати її приклад. Вони отримають бюлетень набагато швидше, якщо зроблять це. Вони не можуть сподіватися отримати що завгодно, якщо тільки вони не хочуть битися і страждати за це». Згодом Келлер вступила до Соціалістичної партії Америки і провела кампанію за Юджина Дебса і його напарника Еміля Зайделя на президентських виборах 1912 р. Наступного року була опублікована книга про соціалістичні погляди Келлер «З темряви». У 1912 р. вона вступила до організації Індустріальні робітники світу (IWW) – соціалістичної профспілкової групи, яка виступала проти політики Американської федерації праці [8].

Гелен завжди відстоювала права слабких і використовувала свої навички письменника, щоб говорити правду. Паціфістка, вона протестувала проти участі США в Першій світовій війні. Будучи переконаним соціалістом, вона боролася за права робітників [11]. У 1917 р. вона підтримала революцію у Росії і діяльність В. Леніна. А вже наступного року взяла участь у створенні Американського союзу захисту громадянських свобод, головною метою якого було забезпечення захисту прав осіб, які виступали проти милітаризму і з цієї причини були ув'язнені.

Діяльність Келлер під час Першої світової війни привернула до неї увагу кінематографістів. Ідею зняти про неї документальний фільм вперше запропонував американський письменник Френсіс Тревельян Міллер. Зйомки проходили у кіностудії «Брантон». Режисером був обраний Джордж Фостер Платт, в якості операторів виступили Лоуренс Фоулер й Артур Тодд. За спогадами Келлер, режисеру довелося розробити спеціальну систему стуків для спілкування з нею. Також їм допомагала Поллі Томпсон, яка перекладала слова Платта своїй підопічний за допомогою ручної азбуки. Картина, яка отримала назву «Позбавлення», вийшла в прокат у 1919 р. Вона була прохолодно сприйнята глядачами і в результаті не окупила свого бюджету [7].

Гелен хотіла допомагати іншим людям, таким як вона, надихнути їх і дати надію. У 1920-х рр. вона разом зі своєю вчителькою Солліван та мамою їздила країною, читаючи лекції. На той час це був єдиний варіант додаткового заробітку, бо її літературна діяльність не приносила значних доходів. До того ж її критикували і звинувачували у плагиаті. Друзі не схвалювали Гелен, але вона вважала, що її виступи, які викликали широкий інтерес у публіки, слугують благородним цілям, оскільки на них вона збирала пожертвування у фонди на підтримку сліпих людей [7]. Коли Хелен Келлер після 1921 р. вирішила, що її основна робота повинна бути присвячена збору коштів для Американського фонду сліпих, її діяльність в соціалістичному русі зменшилася, але не припинилася [14].

Хелен була у вирі всіх подій у країні, майже постійно брала участь у виборах, підтримуючи певну кандидатуру. На чергових виборах 1924 р. Келлер підтримала кандидатуру сенатора Роберта Лафоллета. Але після цього вона майже повністю відійшла від політики, зосередившись на роботі зі сліпими. Цьому сприяв її вступ до Американського фонду сліпих, тоді відомий як Центральний будинок просвіти. Тут Келлер почала виконувати обов'язки не лише лектора, але й правозахисника сліпих. Одним із важливих аспектів її діяльності було забезпечення усіх сліпих роботою.

Працюючи зі сліпими, вона й надалі не полишала своєї літературної діяльності. У 1927 р.

Келлер опублікувала книгу «Моя релігія», згодом назву було змінено на «Світло у моїй темряві», яка розповідала про її ставлення до релігії. Хелен написала, що вважає себе християнкою й дотримується вчення Еммануїла Сведенборга. У 1931 р. вона разом з Салліван і Томпсон була прийнята королем Югославії Олександром I Карагеоргієвичем у Белграді, де той нагородив їх орденами Святого Савви III ступеня [7].

Смерть Анни Салліван стала для Хелен великою втратою. Але дівчина розуміла, що життя продовжується. Навіть коли Хелен оплакувала втрату своєї вчительки, вона розцвітала як літераторка. За допомогою Неллі Хенні, біографа Енні Салліван, вона продовжувала публікувати журнали і мемуари. Вона здійснила поїздки до Індії, Ізраїлю, Європи, Австралії, скрізь відстоюючи інтереси інвалідів та позбавлених волі людей [13]. У 1937 р. вона відвідала Японію, де дізналася історію про пса Хатіко, який продовжував чекати свого господаря на станції протягом 9 років після його смерті. Почувши цю розповідь, вона була вражена до сліз і захотіла собі собаку породи акітаїну. Після цього один японець подарував їй пса Камікадзе-го, який через рік помер. В якості офіційного подарунку від уряду Японії Хелен отримала другого пса Кендзан-го [7].

Сьогодні Келлер сприймається багатьма американцями як національна «ікона», яка продемонструвала триумф інвалідів [8]. Вона провела більшу частину свого життя, працюючи над тим, щоб зібрати гроші і підвищити обізнаність, впевненість людей з обмеженими можливостями, особливо глухих і сліпих [1].

Згодом Келлер почала писати про сліпоту, яка стала табуованою темою в жіночих журналах через зв'язок багатьох випадків із венеричними захворюваннями. Едвард Бок прийняв її статті для журналів «Ladies&Home Journal», «Century» та ін. [5]. У 1938 р. Гелен у своїй книжці засудила політику Гітлера й піддала критиці роман Маргарет Мітчелл «Віднесені вітром» за замовчування жорстокості по відношенню до рабів на Півдні. Під час Другої світової війни вона продовжувала займатися благодійністю, відвідувала шпиталі для осліплених та оглухлих солдатів. У 1946 р. вона була призначена на посаду спеціаліста з міжнародних зв'язків в Американському фонді сліпих. У період між 1946 і 1957 рр. Келлер відвідала 35 країн. Її вітали Уїнстон Черчилль, Голда Меїр та Джавахарлал Неру [6]. Поїздки фінансував департамент США й Американський фонд сліпих. У 1948 р. Хелен відвідала постраждалих від ядерного бомбардування міста Хіросіма й Нагасакі в рамках своєї антивоєнної програми. Вона була у захваті від теплих прийомів в цих містах: побачити Гелен Келлер приїхало близько 2 мільйонів людей з усієї Японії. У 1952 р. Келлер відвідала Францію, де на урочистій церемонії в Сорбонні була удостоєна звання кавалера ордену Почесного легіону від президента Французької республіки Венсана Оріоля. В тому ж році вона стала кавалером Ордена Заслуг 2-го класу в сріблі, отримавши нагороду з рук президента Лівану Бішарі ель-Хурі. У 1953 р. Гелен була нагороджена Орденом Південного Хреста ступеня кавалера, який їй вручив у бразильському посольстві у Вашингтоні посол Бразилії в США Уолтер Морейра Саллес. Наступного 1954 р. вона взяла участь у зйомках документального фільму про себе «Непереможена», який отримав премію Оскар в номінації «Кращий документальний повнометражний фільм». У 1955 р., коли їй було 75 років, вона здійснила одну з найдовших і найвиснажливіших подорожей: подорож Азією на 40 000 миль [6].

Гелен Келлер залишила по собі величезний літературний спадок. Праця «Автобіографія» змушує замислитися над цінностями життя і цінувати все те, що ми маємо. Відома книга «Історія мого життя» у наш час входить до обов'язкової програми з літератури в багатьох американських школах і перекладена 50 мовами. Завдяки успіху цієї книги Келлер змогла здійснити свою мрію – стати письменницею. Окрім книг Келлер опублікувала більше 475 статей й есе на тему соціалізму, релігії, профілактики сліпоти, прав робітників, контролю народжуваності, атомної зброї тощо. Про

своє особисте життя вона писала в декількох книгах: «Оптимізм» (1903), «Світ, в якому я живу» (1908), «Моя релігія» (1928), Журнал Гелен Келлер (1938) і «Відкриті двері» (1957). Книга «Учитель» (1955) теж отримала велику популярність й була присвячена вчительці Анні Солліван, яку Гелен дуже любила.

«Громадскість має зрозуміти, що сліпа людина – це не геній, але в той же час і не недоумкуватий і не глупий. Його розум може піддаватися освіті, рука – тренуванню, а бажання – перетворитися на реальність. Це наш обов'язок допомогти сліпим стати найкращими, щоб вони досягли світла своєю працею», – казала Гелен Келлер. Все її життя – це історія дивовижного подолання. Недаремно були сказані відомі слова Марка Твена: «У XIX столітті було дві посправжньому великих людини – Наполеон і Гелен Келлер» [4].

Усі свої недоліки Хелен змогла перетворити на великі досягнення вчинками, які справді вражають. Головним її досягненням залишається багата літературна спадщина, яка віддзеркалює тенденції життя другої половини XIX – початку XX ст. Ми дійсно маємо пишатися такими людьми і брати з них приклад, надихатися їхніми вчинками та здобутками. Хелен Келлер стала символом, прикладом життєвої боротьби для багатьох інвалідів. Вона прожила довге життя й залишилася в пам'яті багатьох американців. На її честь названо вулиці багатьох країн світу, споруджено пам'ятники, відзнято багато кінострічок.

Джерела та література:

1. Біографія Хелен Келлер. URL: https://www.ducksters.com/biography/women_leaders/helen_keller.php/
2. История моей жизни. Хелен Келлер. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/istoriya-moej-zhizni.-helen-keller>
3. Тихвинский В.И. Причины феномена Елены (Хелен) Келлер (PDF) (20 мая 2007). Дата обращения 26 сентября 2013. URL: <http://tvitaly1.narod.ru/PFK.pdf>
4. Толиверова А. Н. Елена Келлер: Из жизни слепой и глухонемой: Пересказ по автобиографическим запискам с 12 портр. Елены Келлер, снятыми в различные годы жизни, её факсимиле и др. рис. СПб: А. Ф. Девриен, 1912. 133 с.
5. Хелен Келлер: американский писатель и педагог. URL: <http://global.britannica.com/biography/Helen-Keller>
6. Хелен Келлер биография/ AFB. URL: <https://web.archive.org/web/20131125063929/http://www.afb.org/section.aspx?FolderID=1&SectionID=1&TopicID=129&DocumentID=1351>
7. Хелен Адамс Келлер. URL: <https://worldofaphorism.ru/kratkie-biografii/helen-keller>
8. Helen Keller. URL: <https://web.archive.org/web/20121231065031/http://www.rnib.org.uk/aboutus/aboutsightloss/famous/Pages/helenkeller.aspx>
9. Helen Keller: First Akitas in the USA. URL: <http://www.natural-akita.com/helen-keller/>
10. Helen Keller Biography. URL: <https://www.biography.com/activist/helen-keller>
11. Helen Keller Biography. URL: <https://www.afb.org/about-afb/history/helen-keller/biography-and-chronology/biography>
12. Nielsen K. Helen Keller (англ.). Encyclopedia of Alabama: энциклопедия. 2007.
13. Ozick C. What Helen Keller Saw (англ.). The New Yorker: magazine. Condé Nast, 2003. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2003/06/16/what-helen-keller-saw>
14. Simkin J. Helen Keller (англ.). Spartacus Educational. Дата обращения 31 августа 2013. Архивировано 12 января 2014 год. URL: <https://web.archive.org/web/20140112185838/http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/USAkeller.htm>

ІМАМ ШАМІЛЬ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ (1817–1864) ЧИ РОЗБІЙНИК З ГІР?

Стаття присвячена особистості лідера національно-визвольного руху народів Північного Кавказу – імама Шаміля. У статті проаналізовано його історичну значущість в контексті російської історіографічної спадщини Кавказької війни XIX ст.

Ключові слова: Імам Шаміль, Кавказька війна, історіографія.

Кавказька війна 1817–1864 рр. стала одним з найбільших та найтриваліших військових конфліктів, з яким Російська імперія зіштовхнулася у XIX ст. Однак, коли мова заходить про головних «дійових осіб» цієї війни, то тут варто згадати про постать імама Шаміля – лідера національно-визвольного руху гірських народів Північного Кавказу. Імам Шаміль та його біографія дуже неоднозначно сприймається як серед російських науковців, так і серед суспільства. Тому, будь-яка, згадка про Шаміля одразу отримує політичне забарвлення.

Метою нашого дослідження є детальний аналіз біографії імама Шаміля із застосуванням методів критичного аналізу. Крім того, постає нагальна потреба, з'ясувати його історичну значущість крізь призму російської історіографії.

Як свідчать російські історіографічні дослідження Кавказької війни, то Шаміль виступав і в якості ворога, і в якості героя. Російська імперська історіографія безсумнівно «таврувала» його як ворога та головного гірського розбійника [1]. Радянська історіографія вбачала в особі Шаміля героя, який підняв гірські племена на боротьбу проти монарха та експлуататорів [2].

Нові підходи до трактування особистості імама Шаміля з'явилися завдяки сучасному етапу досліджень російської історіографії Кавказької війни. Перш за все – це пов'язано з формуванням нових регіональних історіографічних шкіл. Одна з найпотужніших – дагестанська. Адже імам Шаміль – значна постать для народу Дагестану. Тому цілком зрозуміле прагнення кавказьких істориків заповнити білі плями в дослідженнях свого національного героя.

Шаміль народився 26 червня 1797 р., в аварському селищі Гімри (Західний Дагестан). Хоча Шаміль за походженням був аварцем, неодноразово наголошував, що він «кумик», а його предки були дагестанськими татарами [3, с. 279].

У російській історіографії Шаміля дуже часто зображають в образі «дикого» розбійника та бунтівника, який не хотів підкорятися і підбурював народи Північного-Західного Кавказу проти імперії. Проте, як зазначає П. М. Майков у своїй праці присвяченій Шамілю [4], він отримав ґрунтовну освіту на той час. Досконало знав арабську мову, філософію, був чудовим ритором. Навчався в першого імама Дагестану – Газі-Мухаммада, а згодом став його духовним послідовником.

Духовне становлення Шаміля відбувалося під впливом суфізму – містико-аскетичної течії в ісламі. Вища мета життя – містичне з'єднання душі людини з Богом. Саме суфізм Шаміль використовував як ідеологію визвольної боротьби проти Російської імперії. На Північному Кавказі вона була відома як «мюрідизм» [5, с. 123].

За короткий час Шамілю вдалося завоювати довіру та симпатії жителів гірського Кавказу. У 1840 р. його було проголошено третім імамом (духовним лідером) Чечні та Дагестану. Після того, як народ Чечні присягнув йому на вірність, він створив на теренах Північного Кавказу

теократичну ісламську державу та став одноосібно її очолювати.

Хибною є думка про те, що Шаміль з нетерпимістю ставився до «невірних» та інших народів. На теренах Північно-Кавказького Імамату мирно співіснували не лише мусульмани, але й православні, католики, старообрядці та юдеї. Ю.У. Дадаєв так характеризує ставлення імама до представників інших віросповідань: «Імам розпоряджався будувати церкви. В одній зі столиць його держави селищі Ведено було побудовано дві церкви і поруч костел для поляків, яких було багато серед тих, хто перейшов на бік Шаміля. Для гірських євреїв, які займалися торгівлею, поставили синагогу. Гребенські козаки споконвіку були старообрядцями, вони звернулися до російського генерал-майора з проханням дозволити переселитися на землі Шаміля, тому що селяни їх постійно цькували. І тридцять родин, зі своєю худобою і скарбом переселилися до Шаміля, який виділив їм землю, ліс, поля для ріллі та сінокосу і сказав: «Живіть, як хочете» » [6, с. 47].

Майже чверть століття імам Шаміль успішно протистояв Російській імперії, однак закінчення Кримської війни у 1856 р., дозволило росіянам зосередити основні військові сили на Кавказі. У квітні 1859 р. генералу Барятинському вдалося завоювати столицю Шаміля – Ведено. Третій імам Чечні та Дагестану змушений був тікати до свого останнього прихистку – гірської фортеці Гуніб. Наприкінці серпня того ж року, почалася облога Гунібу та переговори про капітуляцію. Шаміль разом із своїми синами опинився повністю оточений російськими військами, розуміючи безперспективність такого становища та нездатність чинити опір, імам вирішує здатися у полон.

Боротьба народів Північного Кавказу тривала фактично ще п'ять років, але вже без свого духовного лідера. Проте, Барятинський від імені імператора Олександра II пообіцяв, що Шамілю та його родині збережуть життя. Імператор дотримався свого слова, імам був удостоєний дворянського титулу та довічного утримання. Крім того, Шаміль мав прямий зв'язок із історією Києва. Після здачі в полон, імам разом із родиною мешкав у Калузі, але тамтешній клімат був не дуже сприятливим для нього. У 1868 р. йому дозволили переселитися до Києва, де він мешкав на Печерську. Про своє перебування у Києві Шаміль згадував так: «Місто Київ – одне з найкращих міст, яке мені доводилося бачити в Російській імперії, як за чудовим кліматом, так і за прекрасним гористим розташуванням, яке нагадує мені батьківщину, де я народився і виріс. Молю Бога, щоб воно послужило ліками для мого сімейства і було виконанням мого душевного бажання» [7, с. 742].

Як правовірний мусульманин Шаміль мріяв здійснити хадж (паломництво) у святі місця. Це було останнє бажання імама. Лише у 1869 р. Шамілю було дозволено здійснити хадж у Мекку та Медіну. Свій останній спочинок він знайшов у Медіні 4 лютого 1871 р., де й був похований на кладовищі аль-Бакі.

Імам Шаміль займає почесне місце в когорті національних героїв Дагестану та народів Північно-Західного Кавказу. Вони й до наших днів зберігають пам'ять про свого героя. Його ім'я закарбовано в назвах вулиць, проспектів та інших пам'ятних місць.

Таким чином, можна стверджувати, що суперечлива постать імама Шаміля все ще не віднайшла однозначної оцінки у сучасних російських істориків ані «центру», ані кавказького регіону. Якщо не буде остаточно сформульовано критеріїв до оцінки діяльності Шаміля в ході Кавказької війни XIX ст., то це може негативно вплинути на майбутні дослідження цієї проблеми та стати причиною непорозуміння між «центром» та «Кавказом».

Джерела та література:

1. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Том I. Спб.: Тип.

Департамента уделов, 1871. 656 с.

2. Виноградов В. Б. Россия и Северный Кавказ (обзор литературы за 1976–1985 гг.: итоги и перспективы изучения. *История СССР*. 1987. № 3. С. 152–155.
3. Блиев М. М. Россия и горцы большого Кавказа. На пути к цивилизации. М.: Мысль, 2004. 880 с.
4. Майков П. М. Шамиль. Русский биографический словарь: в 25 томах. СПб., М., 1896–1918.
5. Хисматулин А. А. Суфизм. Санкт-Петербург, 1999. 272 с.
6. Дадаев Ю. У. Государство Шамиля: социально-экономическое положение, политико-правовая и военно-административная система управления: дис. ... док. ист. наук 07.00.02. Махачкала, 2006. 540 с.
7. Бартольд В. В. Шамиль. Собрание сочинений в 9 томах. М.: Издательство восточной литературы, 1963. Т. II, часть 1. 873 с.
8. Дегоев В. В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе. М.: Русская панорама, 2003. 512 с.
9. Дегоев В. В. Имам Шамиль: пророк, властитель воин. Москва: Русская панорама, 2001. 374 с.
10. Тахнаева П. И. Имамат Шамиля в современной историографии. Историческая экспертиза. Журнал рецензий. 2016. № 1. С. 200–219.
11. Ибрагимбейли Х.-М. Народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа под руководством Шамиля против царизма и местных феодалов. *Вопросы истории*. 1990. № 6. С. 151–160.
12. К дискуссии о характере движения горцев Дагестана под руководством Шамиля. *Вопросы истории*. 1957. № 1. С. 195–196.
13. Салчинкина А. Р. Кавказская война 1817–1864 гг. и психология комбатанства. Автореф. Дисс. ... к.и.н. Краснодар, 2005. 212 с.
14. Северный Кавказ в составе Российской империи. М., 2006. 460 с.

3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Катерина Антоненко

ДИСИДЕНТ ПЕТРО ГРИГОРЕНКО

Стаття присвячена аналізу діяльності Петра Григоренка, який вів тривалу безкомпромісну боротьбу проти радянської тоталітарної системи. Одним із провідних напрямків його дисидентської діяльності була боротьба за право депортованих у 1944 р. кримських татар повернутися на історичну батьківщину.

Ключові слова: Петро Григоренко, дисидент, правозахисник, кримські татари.

Петро Григоренко – відомий українець, дисидент-правозахисник, який рішуче виступив проти антигуманної сутності радянської системи, активно боровся за дотримання прав людини в СРСР і, зокрема, за право кримських татар, депортованих у 1944 р., повернутися на свою історичну батьківщину. Його життя – високий приклад честі, гідності, мужності. У боротьбі за права інших він жертвував усім власним: матеріальними благами, посадами, здоров'ям, свободою, врешті-решт батьківщиною.

Народився Петро Григоренко 16 жовтня 1907 р. в селі Борисівка Приморського району Запорізької області в селянській родині. У трирічному віці він втратив матір. «Мами в мене не було. Вона померла коли мені виповнилось три роки. Образ мами, і події, пов'язані з нею, в моїй дитячій пам'яті не збереглися. Запам'яталось лише її волосся, яким воно було, коли її померлу виносили із нашої кімнати в «велику хату» – своєрідну гостьову кімнату. Волосся її не було заплетено. Воно широкою пеленою спадало до самої землі», – напише згодом Петро Григоренко [9]. Батька він описує як суворого, мовчазного та дуже вимогливого чоловіка, який постійно знаходив дітям роботу: «Влітку я буквально не злавив з коня. Мені уявлялось, наче я і народився на коні» [9].

Освіту П. Григоренко здобував у школі, потім навчався у Ногайському реальному училищі, згодом вступив до Харківського технологічного інституту, звідки невдовзі перевівся до Військово-технічної академії у Ленінграді, а потім – до Військово-інженерної академії у Москві [6].

Під час навчання у Харківському технологічному інституті П. Григоренко був залучений до активної комсомольсько-партійної роботи. Влітку 1930 р. студент П. Григоренко був у складі групи уповноважених ЦК КП(б)У, які мали контролювати хлібозаготівельну кампанію. Відповідні інструкції їм тоді давав перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, який, зокрема, зазначив: «Мужик перейшов до нової тактики. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче, щоб загинув хліб, щоб можна було кістлявою рукою голоду задавити радянську владу. Проте ворог прорахується. Ми його самого змусимо взнати, що таке голод. Ваше завдання – зірвати куркульську тактику саботажу збирання врожаю. Зібрати все до зернини і зібране негайно вивозити на хлібоздавання». Можливо, саме після цих подій П. Григоренко вирішив стати військовим і відійти від активної комсомольсько-партійної діяльності [6].

Військова кар'єра П. Григоренка складалась більш ніж успішно. 1934 р. він став начальником

штабу окремого саперного батальйону в Західному особливому військовому окрузі, у 1936 р. призначений командиром 52-го окремого інженерного батальйону Мінського укріпрайону. В наступні роки продовжував навчатися в Академії Генерального штабу. Далі була військова служба на Далекому Сході. П. Григоренко приймав участь в боях на річці Халкін-Гол. Під час німецько-радянської війни 1941–1944 рр. командував стрілецькою дивізією, двічі був поранений. Повернувся з війни в званні полковника на посаді начальника штабу дивізії. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного прапора, орденом Червоної зірки, орденом Вітчизняної війни і шістьма медалями [10, с.170].

Після війни П. Григоренко працював у Військовій академії імені М. Фрунзе. У 1949 р. він захистив дисертацію і став кандидатом військових наук, очолював науково-дослідний відділ, згодом – кафедру військової кібернетики, отримав звання генерал-майора. П. Григоренко написав 83 праці з військової історії, теорії і кібернетики [10, с.170]. Підготував він і докторську дисертацію, але її захист так і не відбувся: коли робота вже була готова, Петра Григоренко звільнили із Військової академії імені М. Фрунзе за політичними мотивами [16, с. 275].

Переломним у житті та роботі П. Григоренка став 1961 р. Від цього року П. Григоренко починає боротьбу з антигуманною радянською системою [1]. Він вирішує відкрито висловити свої критичні міркування під час обговорення проекту Програми КПРС, яке проходило влітку і восени 1961. «У моїй душі царював розлад. Мені важко було мовчки терпіти лицемірство правителів, та одночасно я розумів, що виступ буде коштувати мені способу життя, (...) з особливою силою навалилася на мене думка, що давно вже переслідувала мене: «Треба виступати. Не можна мовчати», – згадував П. Григоренко [10, с. 172].

7 вересня 1961 р. відбулась партконференція Ленінського району у Москві, на якій П. Григоренко виступив з критикою політичної системи СРСР, і закликав «підсилити демократизацію виборів і широку змінюваність, відповідальність перед виборцями. Вилучити всі умови, які породжують порушення ленінських принципів і норм...». [10, с. 171] У «Споминах» він поділиться думками з цього приводу: «Страшнішого я ніколи не переживав. То був найжахливіший момент мого життя, але й моя зоряна година одночасно... Ми схвалюємо проект програми, в якому засуджуємо культ особи, але постає питання: чи все робиться, щоб культ особи не повторився?» [15]

Від цього часу П. Григоренко став представляти серйозну небезпеку для Компартії. Як пояснював дисидент та правозахисник В. Овсієнко, «він був першим представником радянського правлячого класу, який виступив проти партократії, і зрозумівши суть СРСР як тотальної «імперії зла», розробляв стратегію подолання цього зла». Влада почала вживати заходи, щоб нейтралізувати генерала, який пішов проти системи. Для початку його відправили подалі від Москви, перевели служити на Далекий Схід в Уссурійськ [11].

Але П. Григоренко не зупинявся. 1963 р. він створив «Союз боротьби за відродження ленінізму». Як наслідок, опозиційного генерала звинуватили в антирадянській діяльності, і, зокрема, у тому, що він нібито «виготовив рукописний текст листівки антирадянського змісту». Але на допиті П. Григоренко зазначив, що вважає листівки не антирадянськими, а антиурядовими. Він наполягав на призначенні «соціально-політичної експертизи», але суд призначив іншу експертизу – судово-психіатричну [16, с. 275].

Тоталітарна система позбавила П. Григоренка усіх звань, його було звільнено з роботи, названо психічнохворим із діагнозом «паранойяльний розвиток особистості, що виник в особистості з психопатичними рисами характеру» [10, с. 171], і у 1964 р. примусово відправлено на лікування до Ленінградської психіатричної лікарні, де його утримували рік [11].

Після звільнення з психлікарні П. Григоренко працював вантажником, сторожем, екскурсоводом, майстром у будівельному управлінні. У цей час він встановив зв'язки з відомими правозахисниками – Генріхом Алтуняном, Леонідом Плющем, Миколою Руденком, В'ячеславом Чорноволом та іншими [6].

Навесні 1966 р. пильну увагу П. Григоренка привернула проблема депортованих народів, зокрема, кримських татар. Визнаючи існування кримськотатарського національного питання, він справедливо зазначив, що «створене воно не кримськими татарами, а тими, хто обмовив цей народ, пограбував його, по-звірячому вигнав його зі своєї Батьківщини, винищивши при цьому майже половину його складу, і поселив тих, хто залишився в живих, у резерваціях на напівпустельних територіях Середньої Азії, Уралу та Сибіру» [2].

Як відомо, реабілітація депортованих у 1944 р. кримських татар відбувалось поетапно, відповідно до постанов ЦК КПРС 1956 р. та указу Верховної Ради СРСР 1967 р. Всі ці документи мали обмежений характер, вони знімали всі обвинувачення з кримських татар, але жодним чином не прописували про їхнє право на повернення до Криму – на їх історичну батьківщину. Про Указ Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», ухвалений 1967 р., Петро Григоренко висловився як про «найбрехливіший та найлицемірніший указ з усіх, виданих щодо кримських татар» [1]. Проте в цьому документі правозахисник знаходить і величезний позитив: «нарешті з цілого народу було зняте дике звинувачення в зраді Батьківщини – звинувачення, яке майже чверть століття «обтяжувало народ...» [3].

1967 р. перші кримські татари прибули до Криму і відчули на собі радянську «реабілітацію». Практично ніхто з прибулих на Батьківщину не зміг прописатись вдома, кримських татар всіма методами змушували покинути півострів. Багато людей залишилися жити без прописки, інші селилися на найближчих територіях біля Криму, у південних областях України і в Краснодарському краї СРСР [1].

Початок активної взаємодії кримськотатарського та правозахисного рухів припадає на весну 1968 р. Саме тоді 17 березня кримськотатарські активісти влаштували святкування на честь 72-річчя письменника Олексія Костеріна, чия стаття «Про малих і забутих», присвячена проблемам депортованих народів, отримала широкий розголос в «самвидаві» та серед кримських татар. На святкування було запрошено і П. Григоренка, який виступив з промовою в якій звернувся до кримських татар, зазначивши: «Не вважайте свою справу лише внутрішньодержавною. Звертайтеся по допомогу до світової прогресивної громадськості й до міжнародних організацій. Те, що з вами зробили в 1944 році, має цілком певну назву. Це чистісінької води геноцид – один із найтяжчих видів злочину проти людства...». За словами правозахисника О. Гінзбурга, промова П. Григоренка стала «подією самвидаву» [12].

П. Григоренко став організатором жалобного мітингу на похороні О. Костеріна, де виголосив промову, присвячену його пам'яті, і закінчив її словами: «Свобода буде! Демократія буде! Твій прах у Криму буде!» [10, с. 173].

П. Григоренко дійшов чіткого усвідомлення, що в боротьбі з системою головною зброєю є правда. У самвидаві публікувалися праці П. Григоренка «Думки душевнохворого», «Наші будні», «Дискримінація кримських татар продовжується». Він упорядкував самвидавний збірник «Пам'яті А. Е. Костеріна», написав коментар, спрямований проти фальсифікації радянськими слідчими органами даних про втрати кримськотатарського народу після депортації. Самвидав став інформаційною мережею, яка у Радянському Союзі поволі руйнувала тоталітарну систему дезінформації та маніпулювання свідомістю людей [7].

П. Григоренко хотів ближче ознайомитись з проблемою кримських татар, тому влітку 1968 р.

приїхав до Криму. Побачене він описав так: «Весь день ходив я серед кримських татар. Розмовляв з ними, переходячи з місця на місце. Серце кров'ю обливалося... Треба було бачити цю безліч напівголих брудних дітлахів, які сплять на цементній підлозі вокзалу та аеропорту. Але ці ще щасливі. А як тим, що сплять на голій землі в скверах?! Ночами в Північному Криму, особливо на світанку, холодно. Замерзлі дітлахи плачуть. А як ти їх зігрієш?... Сімферопольці пальцем не поворухнули, щоб допомогти. Та й як поворухнеш. Влада попереджає: «Татарам не допомагати!»... Жорстока, бездушна влада. У будь-якій демократичній країні уряд, що створив подібну ситуацію, не протримався б і трьох днів. Він, щоб врятувати себе, використовував би усі можливості для розміщення цих людей... Поки я живий, не забуду ці картини» [12].

Будучи жертвою каральної психіатрії, наприкінці 1968 р. П. Григоренко публікує працю «Про спеціальні психіатричні лікарні (дурдоми)», де зазначив: «Треба боротися за корінну зміну системи експертизи й утримання хворих у СПЛ, за надання громадськості справжньої можливості контролювати умови утримання і лікування хворих у цих умовах». Влада СРСР була загнана в глухий кут і змушена була вийти з Міжнародної асоціації психіатрів, інакше світова громадськість могла б звинуватити її у використанні психіатрії в політичних цілях [7].

7 квітня 1969 р. голова КДБ СРСР Ю. Андропов пропонував притягнути П. Григоренка до кримінальної відповідальності за «численні прояви антирадянської діяльності». Йому інкримінувалася «...активна участь у підготовці та поширенні провокаційних матеріалів щодо так званого кримськотатарського питання... Під «Зверненням кримськотатарського народу до людей доброї волі, демократів і комуністів» Григоренко має намір зібрати велику кількість підписів і передати його до Організації Об'єднаних Націй. У березні ц. р. він розпочав поширення складених ним провокаційних документів «Про депортацію кримських татар та її наслідки» [2].

Натомість у середовищі кримських татар авторитет П. Григоренка зростав. 1969 р. більш ніж 2 тисячі кримських татар звернулись до нього з проханням виступити громадським захисником на судовому процесі над десятьма активістами кримськотатарського руху в Ташкенті. 2 травня 1969 р. П. Григоренко вилетів до Ташкента, однак судовий процес перенесли. Свою промову виголосити П. Григоренко так і не вдалося, однак він її опублікував у самвидаві під назвою «Хто ж злочинці?». Це стало черговим викриттям режиму, який зреагував миттєво: вже 7 травня у Ташкенті П. Григоренка було заарештовано [12]. 15 травня 1969 р. йому висунули звинувачення: «...упродовж тривалого часу... бере активну участь у виготовленні, розмноженні та поширенні документів, в яких містяться завідомо неправдиві вигадки, що ганьблять радянський державний і суспільний лад» [2].

Правозахисники у відповідь на арешт П. Григоренка 20 травня 1969 р. створили першу правозахисну організацію в СРСР – «Ініціативну групу із захисту прав людини в СРСР». Кримські татари також не стояли осторонь: вони влаштували пікет біля воріт Ташкентської в'язниці, вимагаючи звільнити П. Григоренка [13].

5 серпня 1969 р. П. Григоренку було призначено чергову судово-психіатричну експертизу, яка відбулась в Ташкенті 18 серпня. Комісія постановила: «Григоренко П. Г. ознак психічного захворювання не виявляє наразі, як не виявляв їх у період здійснення (2 півріччя 1965 року – квітень 1969 року) інкримінованих йому злочинів, коли він усвідомлював свої дії та міг керувати ними. У скоєному був при здоровому глузді». Результати експертизи не задовольнили владу, тому КДБ призначили нову експертизу у Москві в Центральному науково-дослідному інституті судової психіатрії імені Сербського. Цього разу комісія винесла вердикт, який влаштував КДБ, і 30 грудня 1969 р. кримінальна справа відносно П. Григоренка була направлена до суду «для застосування заходів медичного характеру». Суд 27 лютого 1970 р. виніс ухвалу: «Вважати встановленим

скоєння Григоренком П. Г. злочинів... в стані неосудності». Як наслідок, 26 травня 1970 р. П. Григоренко був запроторений до «психіатричної лікарні спеціального типу» у Черняхівську Калінінградської області. Дружина Зінаїда Григоренко зверталась до органів влади та до громадськості, щоб чоловіка звільнили. В своїх листах вона розповідала про нелюдське поводження з людьми у Черняхівській спец лікарні [13].

Згідно з «Хронікою історичних подій», в якій описувалось перебування П. Григоренка в спецлікарні, у січні 1971 р. він проходив повторну комісію. На питання професора: «Як ваші переконання?», П. Григоренко відповів: «Переконання не рукавички, їх легко не змінюють». Рішення комісії: «Лікування продовжити через хворобливий стан» [4]. Згодом П. Григоренко напише: «Ідея психіатричних спеціальних лікарень сама по собі нічого поганого не містить, але якщо говорити про нашу специфічну реалізацію цієї ідеї, то немає нічого більш злочинного, більш антилюдяного... Біда в тому, що вся ця справа була цілком вилучена з-під надзору громадськості, віддана в руки спеціально підібраного апарату» [6].

Доля П. Григоренка не залишала громадськість байдужою і почалася кампанія спрямована на його звільнення. Молодий лікар-психіатр Семен Глузман в 1971–1972 рр. провів заочну психіатричну експертизу П. Григоренка. Лікар вивчав наукові статті генерала, висновки попередніх судово-психіатричних експертиз, опитав друзів і однодумців, і дійшов висновку, що П. Григоренко «на психічні захворювання не страждає». С. Глузман вимагав скасування заходів медичного характеру щодо П. Григоренка, поширював висновки свого дослідження серед правозахисників, які могли оперувати ними при захисті П. Григоренка. Однак лікар не здогадувався чим для нього обернеться ця діяльність: у березні 1972 р. в його помешканні проведено обшук, а в травні відбувся арешт. У жовтні 1972 р. суд визнав С. Глузмана винним за статтею «антирадянська агітація та пропаганда» і засудив до 7 років ув'язнення та 3 років заслання. [4]

1974 р. під тиском кампанії протестів П. Григоренка звільнили. Комісія лікарів 12 травня 1974 р. дійшла висновку, що «продовження примусових заходів медичного характеру Григоренко П. Г. не потребує, може бути виписаний під систематичне спостереження районного психіатра та опіку рідних». Здоров'я його було підірване примусовим лікуванням неіснуючої хвороби, але він був сповнений енергії продовжувати свою діяльність.[4]

Нагляд КДБ за П. Григоренко не припинявся, кожен його крок фіксувався. Голова КДБ СРСР Ю. Андропов зазначав: «після звільнення з лікарні Григоренко відновив зв'язки із Сахаровим та іншими ревізійністськими елементами – активними учасниками антигромадської діяльності. Спільно з ними бере участь у провокаційних збіговиськах, підготовці та передачі за кордон наклепницької інформації про порушення прав людини, які нібито мають місце в Радянському Союзі, зокрема й щодо так званого «кримськотатарського питання» [13].

У травні 1976 р. П. Григоренко став одним із засновників Московської Гельсінкської групи, а восени того ж року брав участь у створенні Української Гельсінкської групи, підписав більшість документів випущених у 1976–1977 рр., став ініціатором створення Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях. П. Григоренко зазначав, що Українська ГГ, на відміну від Московської ГГ, «окрім прав людини, захищає ще й права нації» [14].

У листопаді 1977 р. П. Григоренко з дружиною вирушив до США, де йому мали зробити операцію. Водночас ця поїздка давала можливість зустрітися з сином Андрієм, який свого часу емігрував до цієї країни. Поїздка в Америку була запланована терміном на шість місяців, але повернутись на Батьківщину П. Григоренку вже не судилося. Тоталітарна система, яка не змогла його упокорити, вирішила позбутися П. Григоренка в інший спосіб: 13 лютого 1978 р. указом Президії Верховної Ради СРСР він був позбавлений громадянства й права повернення до країни,

через те, як зазначалося у постанові, що «Григоренко П.Г. систематично вчиняє дії, несумісні з приналежністю до громадянства СРСР, і завдає своєю поведінкою шкоди престижу Союзу РСР» [13].

П. Григоренко активно влився в життя за кордоном: очолив закордонне представництво Української Гельсінкської групи; читав в університетах лекції з прав людини; брав участь у міжнародних форумах; зустрічався з главами урядів та країн, включаючи президентів США Джиммі Картера та Рональда Рейгана, прем'єр міністра Великої Британії Маргарет Тетчер та багатьох інших; публікував статті в провідних засобах масової інформації [13].

Але туга за Батьківщиною не полишала П. Григоренка. Дисидент, лідер кримськотатарського руху Мустафа Джемільєв згадував, як він у 1978 р. спілкувався телефоном з родичами зі США. І вони передали слухавку П. Григоренку. М. Джемільєв розповідав: «Я вперше почув, як цей величний мужній чоловік ридає: «Мустафа, зроби що-небудь», – говорив він мені. Він рвався в країну, напхану таборами та психушками, швидше за все, тут на нього знову чекала тюрма, але він все одно любив Батьківщину. Звичайно, ми писали протести, звернення, щоб його повернули, але безрезультатно»...[12]

П. Григоренко помер 21 лютого 1987 р. у США. Похований він на українському цвинтарі у містечку Бавнд Брук штату Нью-Джерсі.

За часів перебудови почалася поетапна посмертна реабілітація П. Григоренка. У 1990 р. указом Президента СРСР Михайла Горбачова йому повернули радянське громадянство. 1991 р. психіатрична експертиза визнала П. Григоренка здоровим [10, с. 176]. 1993 р. указом Президента РФ Бориса Єльцина П. Григоренка було відновлено у званні генерал-майора.

Радянський дисидент, політв'язень Павло Литвинов дуже слушно сказав про П. Григоренка: «Він був чоловік великої честі. Він зрозумів, що ця система – брехня. Він почав боротися проти неї. Він був людиною дії. Якщо щось приходило йому в голову, він боровся за це до останнього» [5].

Джерела та література:

1. Бекірова Г. Генерал, захисник кримських татар: українець Петро Григоренко. Сторінки кримської історії. 2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/heneral-zakhysnyk-krymskykh-tatar-ukrainets-petro-hryhorenko/29548262.html>
2. Бекірова Г. Петро Григоренко: «Кримських татар хотіли винищити як націю...». Сторінки кримської історії. 2017. URL: <https://ua.krymr.com/a/28799697.html> (дата звернення: 19.12.2020).
3. Бекірова Г. Петро Григоренко: «Репресіями придушували життя народу». Сторінки кримської історії. 2017. URL: <https://ua.krymr.com/a/28801640.html> (дата звернення: 21.12.2020)
4. Бекірова Г. Петро Григоренко: «Я не хотів йти на поступки». Сторінки кримської історії. 2017. URL: <https://ua.krymr.com/a/28803666.html> (дата звернення: 21.12.2020).
5. Джулай Д. Радянський генерал, який повстав проти комуністичної системи. Спогади побратима. Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/borets-z-radyanskoyu-systemoyu-petro-hryhorenko/29546839.html> (дата звернення: 24.12.2020)
6. Шаповал Ю. Нестандартний генерал. День. 2007. №175. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/general-petro-grigorenko-spogadi-statti-materiali.html> (дата звернення: 24.12.2020).
7. Овсієнко В. «Генерал Петро Григоренко – не Герой України?» Слово Просвіти. 2017. URL: <http://slovoprosvity.org/2017/10/19/vasyl-ovsienko-heneral-petro-hryhorenko-ne-heroj-ukrajini/> (дата звернення: 04.12.2021)
8. Ігор Кромф Генерал, которий не предал себе: кем был Петр Григоренко. Телеканал Прямий. 2019. URL: <https://prm.ua/ru> (дата звернення: 04.12.2021).
9. Кіпіані В. Генерал Петро Григоренко. Таврія, Москва, «психушка», Нью-Йорк. Історична правда. 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/21/153446/> (дата звернення: 04.12.2021).

10. Зубарев Д., Кузовкін Г. Григоренко П.П. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина I. Харків: Харківська правозахисна група, «Права людини», 2006. Т.1. С. 170–177. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1558206628.pdf>
11. Костюк Б. Генерал Григоренко, який розповів Рейгану про «імперію зла». Радіо Свобода. 14 листопада 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28116686.html>
12. Бекірова Г. Українець, який захищав кримських татар. Закінчення. Сторінки кримської історії. 2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/petro-hryhorenko-krymski-tatary/29549347.html>
13. Бекірова Г. Генерал-дисидент і захисник кримських татар. Петро Григоренко виступив проти КДБ і переміг Сторінки кримської історії. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/heneral-zakhysnyk-krymskykh-tatar-ukrainets-petro-hryhorenko/30221357.html>
14. Овсієнко В. Петро Григоренко – радянський генерал, який став дисидентом. Історична правда. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/21/74130/>
15. Зягъев С. Про найжахливіший момент життя «нетипового радянського генерала» Петра Григоренка. АрміяInform. 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/pro-najzhahlyvishyj-moment-zhyttya-netypovogo-radyanskogo-general-a-petra-grygorenka/>
16. Бекірова Г. Петро Григоренко. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: збірник статей. Київ, 2016. 273–282. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf

Інна Безгубченко

УКРАЇНСЬКИЙ СКУЛЬПТОР ІВАН МАРТОС

У статті проаналізовано життєвий шлях та творчий доробок українського скульптора, уродження містечка Ічні Івана Мартоса.

Ключові слова: *Іван Мартос, скульптура, пам'ятник.*

Серед славетних уродженців чернігівської землі почесне місце посідає видатний скульптор Іван Петрович Мартос, талант якого знайшов належну оцінку та визнання у колі сучасників ще за життя майстра.

Життєвий шлях та творчий доробок І. Мартоса привертав увагу багатьох дослідників. Про нього писали І. Тюрменко, Н. Коваленська, Н. Ковпаненко, М. Алпатов, Б. Гузь та ін. Родовід Мартосів досліджували О. Лазаревський та В. Модзалевський.

Іван Мартос походив з козацько-старшинського роду. Майбутній скульптор народився у 1754 р. у сотенному містечку Ічні Прилуцького полку. Батько, Петро Михайлович Мартос, був у 1749–1755 рр. ічнянським сотенним отаманом. Серед творчих людей в оточенні Івана Мартоса згадується його дядько, який, начебто, був добрим різьбярем і виготовив іконостас ічнянської церкви. Цілком можливо, що перші ази творчої майстерності Іван Мартос опановував удома під опікою талановитого родича.

У 1764 р. Іван Мартос поїхав на навчання до Петербурзької Академії мистецтв. У Петербург його привіз родич, який був священиком. Деякі відголоски про це є у спогадах М. Каменської, де вона пише про Івана Мартоса: «...хохол з духовного звання», а в іншому місці зазначає: «...недарма він походив з духовного звання» [4, с. 10].

У Петербурзькій Академії Мистецтв Іван Мартос провів дев'ять років. Він навчався спочатку в класі орнаментальної скульптури у Луї Роллана. Потім його вихованням зайнявся чудовий педагог

Нікола Жилле, який навчав багатьох талановитих російських скульпторів. Іван Мартос звершив навчання в Академії з золотою медаллю, після чого був направлений на стажування за кордон для подальшого удосконалення майстерності. Він працював у Римі в майстерні Антоніо Канови. Паралельно з заняттями скульптурою І. Мартос багато малював з натури і з антиків під творчим керівництвом Помпео Батоні та Рафаеля Менгса, відомих діячів західноєвропейського малярства доби класицизму.

В 1779 р. І. Мартос повернувся до Петербурга і був призначений викладачем скульптури в Академії Мистецтв, де згодом став старшим професором (з 1794 р.), а пізніше – ректором Академії (з 1814) [1, с. 52].

У 1831 році І. Мартос полишив роботу в Академії за станом здоров'я. Про це він, зокрема, писав своєму племіннику 10 жовтня 1830 р.: «Що ж стосується до мого здоров'я, то воно у великому занепаді: від служби по академії я повинен відмовитися, тому що ходити на верх не можу по причині недуги, яка тільки дозволяє мені сидіти» [6, с. 350]. За заслуги скульптора перед Академією йому присвоїли звання Почесного ректора.

Помер Іван Мартос 5 (17) квітня 1835 р у Петербурзі. Він похований на Смоленському православному кладовищі. На батьківщині в Ічні пам'ять скульптора увічніює пам'ятник.

Одні з перших робіт І. Мартоса – портретні бюсти сім'ї Паніна, виконані ним незабаром після повернення у Росію після закордонного стажування. Портрет як самостійний жанр не займав у творчості І. Мартоса значного місця. Його даруванню властиве тяжіння до більшого узагальнення, до передачі людських почуттів у ширшому сенсі, ніж це властиво портретному мистецтву. Але разом з тим скульптор звертається і до портретних зображень. Вони є незмінним компонентом створених ним надгробків. У цих роботах І. Мартос показав себе цікавим і своєрідним майстром скульптурного портрета.

Саме надгробна скульптура стала одним із провідних напрямків ранньої творчості Івана Мартоса. Наприкінці XVIII ст. в Росії поширилася мода на скульптурні надгробки. Як наслідок, їх виконували майже всі скульптори того часу, але найбільш змістовні та глибокі за своїми художніми якостями композиції були створені саме І. Мартосом. Надгробки стали головною сферою діяльності майстра фактично впродовж двадцяти років його творчого життя [2, с. 284].

Надгробки, виготовлені Іваном Мартосом, відрізняються своєю довершеністю пропорцій, простотою та врівноваженістю композиції, гармонійністю та благородством. Дотримуючись принципу класичної побудови пам'ятника, майстер майже у кожен свій надгробок вводив портрет, зазвичай в рельєфі на тлі медальйона або у вигляді бюста. У надгробній скульптурі І. Мартос часто використовував різнокольорові матеріали і робив це з тонким розумінням їх колористичних особливостей. Така характерна риса скульптора могла сформуватися під впливом архітектора Чарльза Камерона. Ці два майстри певний час тісно співпрацювали. Як відомо, Чарльз Камерон з витонченістю поєднував різноманітні за фактурою і кольором граніт, мармур, скло.

У 1782 р. І. Мартос створив два чудових надгробки С. Волконської і М. Собакиной. Обидва вони виконані в характері античної надгробної стели – мармурової плити з барельєфним зображенням. Ці твори І. Мартоса – справжні перлини російської меморіальної пластики кінця XVIII ст. Успіх ранніх надгробків приніс славу і визнання молодому скульптору. Він починає отримувати безліч замовлень. У ці роки одне за одним з'являються надгробки на похованнях Брюса, Куракіна, Турчанінова, Лазаревих, Павла І і багатьох інших. Як справжній творець, І. Мартос в цих роботах не повторює себе, він знаходить нові рішення, в яких можна помітити певну еволюцію його стилю.

Яскравим зразком творчості І. Мартоса став надгробок гетьману України Кирилу

Розумовському у Воскресенській церкві в Батурині. К. Розумовський помер у січні 1803 р., а через два роки на місці поховання гетьмана в церкві було встановлено надгробний пам'ятник роботи І. Мартоса. Композиція надгробка була змонтована на тлі фонові пласкої піраміди з темного мармуру, закріпленої на стіні храму. Надгробок же був зроблений з білого італійського мармуру. Його прикрашає барельєфний портрет К. Розумовського. У верхній частині надгробка встановлено поховальну урну під флером.

У наступний період творчий розвиток скульптора відбувався у напрямку монументальної скульптури. Головною роботою майстра у цьому жанрі став пам'ятник Мініну і Пожарському. Робота над пам'ятником тривала багато років, і протягом усього цього часу не припинялися дебати про місце встановлення монумента. Врешті-решт було прийнято рішення встановити пам'ятник на Красній площі у Москві. У пам'ятнику Мініну і Пожарському скульптор разом з архітекторами вирішує містобудівну задачу: він робить співмірними скульптурний образ з величезною площею, створюючи ідеальну архітектонічну форму і виводячи за її межі лише руку Мініна, владно включає в сферу тяжіння пам'ятника простір площі. Порівняно з пам'ятниками, створеними в XVIII ст., І. Мартос конкретизував своїх героїв. У їхніх обличчях він поєднав риси Зевса і реальних історичних персонажів. Об'єднавши дві фігури однією дією, скульптор наділив їх деякою часткою конкретності, хоча і зберіг умовність всієї сцени, характерну монументальній пластиці [4, с. 10–12]. Видатний скульптор-монументаліст Іван Петрович на віки прославив рідне містечко Ічню, написавши 200 років тому на звороті плити пам'ятника Мініну і Пожарському: «Сочинил и изваял Иоанн Петрович Мартос родом из Ични».

В Україні один із найвідоміших пам'ятників роботи І. Мартоса – пам'ятник градоначальнику Одеси Арману де Рішельє. Над цією роботою І. Мартос працював впродовж 1823–1828 рр. Скульптор створив ідеальний образ правителя-громадянина. Здається, що А. де Рішельє повільно вийшов на площу і зупинився перед народом. Статуя вийшла напрочуд монументальною і дуже вдало вписалася в архітектурне середовище. Вже після смерті І. Мартоса було встановлено пам'ятник Г. Потьомкіну в Херсоні, над яким скульптор працював в останні роки життя.

Творча спадщина українського скульптора І. Мартоса – цінна складова образотворчого мистецтва, а його монументальні творіння є велично-вишуканою окрасою цілої низки міст і містечок України та Росії.

Джерела та література:

1. Гузь Б. До біографії Івана Мартоса. Оживає минувшина. Творчість ічнянців. Книга дев'ята Упорядники М. Терещенко, В. Шевченко. Київ: Гнозис, 2018. С. 52–66.
2. Врангель Н. Н. Властивості століття. Статті з історії російського мистецтва. Санкт-Петербург: Изд-во «Лань», 2014. 285 с.
3. Закович М. М., Зязюн І. А., Семашко О. М. Українська та зарубіжна культура. Київ, 2001.
4. Каменская М. Ф. Воспоминания. Исторический вестник, 1894. № 1 – 10, 12.
5. Ковпаненко Н. Г. Мартос Іван Петрович Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 534–535.
6. Лазаревский А. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. Киевская старина. 1896. № 6. С. 344–368.
7. Москалюк М. В. Російське мистецтво кінця XIX – початку XX століття. Красноярськ: Сибірський федеральний університет, 2012. 257 с. URL: <http://znanium.com/go.php?id=492773>.

ВКЛЮЧЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ДО СКЛАДУ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI ст.

У статті розглянуто перебіг військового протистояння Великого князівства Литовського та Московської держави на зламі XV – XVI ст., яке розгорнулося на теренах Чернігово-Сіверщини, схарактеризовано обставини включення Чернігово-Сіверських земель до складу Великого князівства Московського.

Ключові терміни: *Чернігово-Сіверщина, московсько-литовські війни, Велике князівство Литовське, Московська держава, буферна зона, економічний занепад.*

Наприкінці XV ст. Московська держава завершила приєднання навколишніх удільних князівств, прагнула розширення територій і претендувала на «давньоруську спадщину». Відтак Чернігово-Сіверські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського, перетворилися на арену тривалого протистояння. Литовсько-московське протистояння вплинуло як на історичний розвиток Чернігово-Сіверщини, так і на геополітичну ситуацію у регіоні в цілому. Протистояння на Сході України, яке триває нині, сягає витоків часів литовсько-московських воєн кінця XV–XVI ст. Це зумовлює актуальність вивчення обставин включення Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави на початку XVI ст.

Проблематику включення Чернігово-Сіверщини до Московської держави та перебування у її складі вивчали Ю. Алексєєв, О. Бондар, О. Русина, В. Волков, О. Зімін, О. Казаков, А. Кузнецов, С. Лепявко, І. Піддубний, О. Григор'єв, С. Кульчицький, В. Темушев та інші дослідники.

Результати дослідження. Після завершення приєднання у XV ст. удільних князівств північно-східної Русі Москва вийшла на кордони Великого князівства Литовського і висунула претензії на українські та білоруські провінції. Частина представників еліти порубіжних земель, за умов слабкості впливу у регіоні Вільно, з одного боку, заохочена щедрих обіцянками, а іншого, під її тиском почала схилитися на бік Москви. Впливи Московського князівства на землях Чернігово-Сіверщини зростали одночасно з посиленням опозиційних настроїв руської княжо-боярської еліти у Великому князівстві Литовському. Великий Московський князь надавав підданство опозиційним князям ще з 1430-х рр. [13, с. 463]. Протягом XV ст. спостерігається перехід дрібних князів північної Чернігово-Сіверщини під васальну зверхність Москви. Мезецький, Трубецький, Одоєвський, Воротинський та інші князі перейшли на службу до Москви разом з територіями власних князівств – «отчинами» [14, с. 33–36].

Таким чином, розпочалося військове протистояння між Великим князівством Литовським і Московською державою. Першу московсько-литовську війну умовно поділяють на два етапи:

I етап – 1487–1492 рр.

II етап – 1492–1494 рр.

На першому етапі відбувалися, здебільшого, прикордонні сутички на території північно-східних князівств Великого князівства Литовського. У 1492–1494 рр., уклавши союз із кримським ханом, Москва здійснила низку спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину [1, с. 3–14].

У лютому 1494 р. було укладено «Вічний мир», відповідно до якого більша частина так званих «верховських князівств» відходила до Москви, Литва погоджувалась на входження до московського князівства Новгород, Псков, Твері й Рязані. Москва відмовлялася від претензій на

Смоленськ та Брянськ, які залишались у складі Великого князівства Литовського. Крім того, великий князь литовський (у 1492–1506 рр.) Олександр Ягеллончик одружився з донькою Івана III Оленою [1, с. 3–14].

Завершення війни і підписання мирного договору не означало відмову Івана III від планів приєднання всіх руських земель (включаючи ті, що входили до складу Великого Князівства Литовського) під своєю владою, однак воєнна фаза реалізації зазначених цілей тимчасово змінилася дипломатичною.

Друга литовсько-московська війна відбулася у 1500–1503 рр. Боротьба велася переважно за Чернігово-Сіверські землі і, як наслідок, багато міст Сіверщини дісталось Московській державі [5, с. 10].

25 березня 1503 р. було підписано Благовіщенське перемир'я терміном на шість років. Московська держава отримала величезну територію, що охоплювала верхів'я Оки і Дніпра з 19 порубіжними містами, в тому числі Черніговом, Гомелем, Новгород-Сіверським та Брянськом. Згідно угоди, Москва, формально на час перемир'я, зберігала майже всі захоплені території. На південно-західній ділянці кордону до Московської держави переходили Чернігово-Сіверські землі – володіння князів С. Стародубського, В. Шемячича, Мосальських і Трубецьких, а також ряд міст – Брянськ, Мценськ, Путивль та інші. На західному напрямку Москва отримала Дорогобуж, а на північно-західній ділянці міста Торопець, Белая. Кордон відтепер проходив по лінії Дорогобуж – Гомель – Чернігів – Ніжин (по річках Остер і Сейм). Велике князівство Литовське втратило 70 волостей, 22 городища і 13 сіл – близько третини своєї території [6].

Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Москви було не завжди добровільним. У Типографському літописі є згадка про те, що московські воеводи збройно захоплювали населені пункти, причому загинуло та було виведено у полон чимало місцевого люду. Використовуючи політику «батога і пряника», Іван III розширив кордони Москви на захід [12, с. 245].

Таким чином, за угодою про перемир'я 1503 р. до складу Московської держави переходила велика територія уздовж московсько-литовського кордону. Чернігово-Сіверщина була фактично закріплена за Московською державою [11, с. 163].

Після приєднання до Московської держави Чернігово-Сіверщину поділили на повіти, очолювані воеводами, котрі заступили місцевих князів, чий володіння, за визнанням О. Зиміна, являли собою щось середнє між уділами родичів Великого князя Московського і вотчинами служилих князів. Включення Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави не принесло миру на ці землі. У 1506 р. литовські воеводи, порушивши перемир'я, спалили Чернігів і напали на володіння князів Стародубського і Рильського [4, с. 154].

Конфлікт відновився під час війни 1507–1508 рр., коли Велике князівство Литовське спробувало повернути втрачені раніше землі [3, с. 346]. Протистояння тривало здебільшого без повномасштабних воєнних дій, Московська держава намагалася використовувати місцевих князів у власних інтересах. Війна завершилася без видимої перемоги жодної з ворогуючих сторін. Втім, Велике князівство Литовське змогло повернути собі лише Любеч з околицями, а Московська держава зберегла за собою завойовані території [10].

Сіверські землі залишалися прикордонними, відтак будувалися фортеці та укріплення. Чернігівська фортеця мала важливу функцію прикордонного форпосту Московії. У 1531 р. було завершено будівництво нової дерев'яної цитаделі з п'ятьма високими вежами, глибоким ровом і підземним ходом до річки Стрижень, що розташовувалася на місці дитинця давньоруських часів. Всередині укріплень розташовувалися храми, адміністративні і житлові будівлі, склади провіанту і пороху. На озброєнні в фортеці було 27 гармат, гарнізон налічував близько 1000 чоловік [2, с. 34].

Територія Чернігово-Сіверщини фактично перетворилася на буферну зону. Велике землеволодіння було відсутнє, як наслідок, залишалось багато вільних земель. Відбувався занепад елітних ремесел, розвивалося переважно гончарство, кожум'яцтво та інші ремесла, вироби яких потрібні були на побутовому рівні населенню. Розвивалися промисли: риболовля, збиральництво, полювання, бортництво [8].

Економічний розвиток Чернігово-Сіверщини відбувався головним чином завдяки бортництву. Характерним явищем був занепад грошового обігу та перехід до натурального обміну, зокрема, продуктами бортництва та хутром. Проте природні умови були сприятливими для землеробства, риболовлі, скотарства. Поширення набули хутрянний та деревообробний промисли, продукція яких йшла на експорт.

Політика Москви щодо Чернігово-Сіверщини була спрямована на зміцнення позицій на нещодавно приєднаних землях, а тому не могла сприяти повноцінному розвитку. Головним завданням московської влади було створення опори, переселивши туди велику кількість служивих людей [9].

Наприкінці XV ст. розгорнулася активна боротьба за колишню спадщину Давньої Русі між Великим князівством Литовським та Великим князівством Московським. Аrenoю боротьби стали, зокрема, Чернігово-Сіверські землі.

Військове протистояння Великого князівства Литовського і Московської держави наприкінці XV – початку XVI століття мало вагомий наслідок в історії як Чернігово-Сіверщини, так і Центрально-Східної Європи у цілому:

- до Московської держави було приєднано Чернігово-Сіверщину (за Литвою залишився Любеч та його околиці);
- було покладено початок боротьби між Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) та Московією за українські землі;
- відбулося спустошення Чернігово-Сіверських земель та розпочалося їх зросійщення, яке тривало до їх переходу до складу Речі Посполитої у 1618 р.

Перебування у складі Московської держави позначилося на землях Чернігово-Сіверщини занепадом через прикордонність території, а відтак часті військові конфлікти з Великим князівством Литовським та татарські набіги.

Джерела та література:

1. Алексеев Ю. Г. Первый шаг. Литовская война 1492–1493 гг. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2006. № 2. С. 3–14.
2. Бондар О. М. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. 178 с.
3. Волков В. А. Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII вв.). Москва: Эксмо, 2004. 572 с.
4. Зимин А. А. Россия на рубеже XV–XVI столетий. Москва: Мысль, 1982. 333 с.
5. Казаков О. О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 50 с.
6. Казаков О. О. Встановлення російсько-литовського кордону перемирною грамотою 1503 р. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*. № 1. Київ: Поліграфічна ділянка КІСУ, 1988. С.169–176.
7. Казаков О.О., Козицький М.Ю. Боротьба Московської держави з Великим князівством Литовським за українські землі в кінці XV – на початку XVI ст. Сторінки історії. Київ: НПО «Моноконт», 1994. Кн.2. Ч. 1. С. 111–116.

8. Кузнецов А. Б. К вопросу о борьбе русского государства за воссоединение западнорусских земель в начале XVI века. Труды НИИЯЛИЭ при СМ Мордовской АССР. № 27. (Серия историческая). Саранск: Мордовское книжное издательство, 1964. С. 26–43.
9. Лепявко С. Чернігів у середині XIII – середині XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2007. № 1. С. 40–55.
10. Піддубний І. А. Московсько-литовські збройні сутички XIV – початку XVI ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці, 1999. Т. 3. С. 73–85.
11. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 244 с.
12. Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Київ: Кондор, 2005. 282 с.
13. Україна: хронологія розвитку / Відп. ред. О. Григор'єва, наук. ред. С. Кульчицький. Том 3. Київ: КРІОН, 2009. 696 с.
14. Цемушаў В. М. «Вайна падчас міру». Першая памежная вайна ВКЛ з Вялікім княствам Маскоўскім (1486–1494 гг.) Беларускі гістарычны агляд. 2008. Т. 15. С. 5–48

Володимир Солохненко

ВИЗАНТІЙСЬКІ ЗНАХІДКИ З ШЕСТОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті проаналізовано та систематизовано всі відомі знахідки візантійського походження з Шестовицького археологічного комплексу.

Ключові слова: *Шестовицький археологічний комплекс, візантійські знахідки, торговельні відносини, молівдовул, фоліс.*

Шестовицький археологічний комплекс – одна з еталонних пам'яток торгово-ремісничого напрямлення Східної Європи кінця IX – початку XI ст. В історичній літературі Шестовиця вважається «одним з найбільших поселень вікінгів у східній Європі» [6, с. 33–43.; 9, с. 60].

Пам'ятка розташована на південній околиці села Шестовиця, за 18 км від міста Чернігова вниз по течії р. Десни, і складається з городища (0,7 га), посаду (25 га) та подолу (15 га). Із заходу та півночі від мису в ур. Коровель розташовувався великий курганний некрополь, що на сьогодні нараховує бл. 160 досліджених поховань [12, с. 174].

Перші археологічні дослідження в Шестовиці проводилися П. І. Смолічевим (1925–1927 рр.). У 1946 р. дослідження Шестовиці були відновлені Я. В. Станкевич, 1946–1947 рр. обстеження комплексу провів О. О. Попко, 1947 р. – І. І. Ляпушкін. Початком нового етапу досліджень Шестовиці стали роботи Д. І. Бліфельда 1948 р. та 1956–1958 рр. У 1970 р. пам'ятку оглянула М. А. Попудренко та дослідила 2 кенотафи в ур. Діброва. У 1971 р. комплекс обстежували М. П. Кучера та О. В. Сухобоков, у 1976 р. – В. П. Коваленко. У 1983–1985 рр. Шестовицька експедиція Інституту археології АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом В. П. Коваленка та О. П. Моці провела дослідження на північній околиці посаду (ур. Сад Льодового) та на городищі в ур. Коровель. 1992 р. розкопки на городищі здійснювалися Ф. О. Андрощуком. З 1998 по 2012 рр. на території пам'ятки працювала Міжнародна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. П. Коваленка. У 2018–2019 рр. наукові археологічні дослідження Шестовицьких курганів провела експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка спільно з інститутом археології Варшавського університету під керівництвом В. М. Скорохода та Д. Блажчека.

Відомо, що в науковій літературі Шестовицький археологічний комплекс трактується як поліетнічне торгово-ремісниче поселення кінця IX – початку XI ст., основними функціями якого була військова і торгівельна діяльність як в регіоні, так і на міжнародному рівні [13, с. 1–22].

Давньоруська Шестовиця була включена в міжнародні торгові зв'язки з арабським Сходом та Візантійською імперією, що підтверджують знахідки нумізматичного матеріалу, намиста, елементів озброєння тощо. Метою даної роботи є аналіз та характеристика візантійського імпорту з Шестовицького археологічного комплексу, що є не досить численним, але дуже інформативним для реконструкції окремих подій та явищ того часу (Табл.1).

В Шестовицьких курганах можна виділити окремі знахідки візантійського походження: так, в кургані № 83 з трупоспаленням на місці було знайдено 2 візантійські монети. Поховання належало заможному воїну, який був спалений разом з конем. Поряд з іншими речами у кострищі були виявлені дві мідні візантійські монети імператора Лева VI, які датуються 868–912 рр. Одна діаметром 2,8 см, вагою 11,92 г, інша – діаметром 2,6 см, вагою 4,33 г. [2, с. 164–165].

Варто зазначити, що фоліси Лева VI, знайдені Д. І. Бліфельдом, за свідченням самого автора даних досліджень, мали виключно збереженість, не мали ознак потертості, що свідчило про те, що монети потрапили у могилу порівняно скоро після їх карбування [2, с. 90].

У 1957 році Д. І. Бліфельдом у кургані № 61, що являє собою колективне поховання, виявлено 4 могили у ґрунтових ямах, розташованих вздовж кургану [2, с. 150–151].

В похованні № 1 виявлено могильну яму з похованням дитини у труні. Кістяк лежав на спині у випростаному стані, орієнтований головою на захід. Біля лівої ноги виявлено невеличку залізну бойову сокиру з вузьким лезом. Біля лівої ступні знайдено половинку дирхема чеканки Наср ібн Ахмеда аш Шаша, який датується 935/936 р.

Біля правого боку небіжчика, на рівні поясу, виявлено кілька речей, які, можливо, зберігались в поясній сумці. Серед цих речей (амулет з таранної кістки бобра, два астрагали, уламок залізного кресала та кремінь для нього) виявлено перстень-печатку з погрудним зображенням Христа Пантократора («Спас Вседержитель») [7, с. 90]. На думку А. Є. Мусіна, подібні знахідки датуються 60-ми рр. X ст. [11, с. 133].

У 1948 р. під час досліджень у східній частині городища Д. І. Бліфельдом було виявлено візантійський молівдовул логофета генікона Лева. Знахідка була виготовлена зі свинцю способом цільного лиття, діаметром 23–24,5 мм. На аверсі знаходилося зображення шестиконечного патріаршого хреста на трьох сходинках і кругового напису. На реверсі знаходився напис з п'яти рядків.

Дослідниця В. М. Булгакова детально розглянула проблеми співвідношення шестовицької знахідки з іншими відомими молівдовулами логофета генікона Лева, провела датування печатки, окресливши при цьому хронологічні рамки 900–912 рр. [4, с. 109–117].

З території посаду Шестовицького городища (розкоп 25, 1984 р.) у споруді № 5 знайдено круглий (23 x 24 мм) виріб із зеленого скла з погрудним зображенням чоловіка зі скіпетром в піднятій правій руці і грецьким написом по колу +HCVXIOV. Навколо зображення і тексту по периметру знаходився тонкий поясок (до 0,4–0,5 см). За визначенням Н. В. Хамайко та В. Н. Зоценка дана знахідка належить до візантійських скляних важків (exagion), що були еквівалентом соліду. На думку дослідників, цей важок датується VI – поч. VII ст. Не виключено, що такого роду знахідки могли мати досить широкий період використання [1, с. 257–262].

У 2011 р. під час досліджень оборонних споруд Шестовицького городища, на розкопі № 24 було знайдено мідну візантійську монету Лева VI Мудрого (886–912 рр.). Знахідка монети з внутрішнього боку валу побіжно датує час руйнації його першого насипу.

Під час останніх археологічних досліджень Шестовицького археологічного комплексу у 2019 р. спільною українсько-польською експедицією, на другому подільському підвищенні в траншеї № 1 було знайдено фоліс Василя II Болгаробійці, що датується 976–1025 рр.

Проте найбільш масовою категорією предметів, що підтверджують високий рівень розвитку візантійсько-руських торговельних контактів, є знахідки фрагментів візантійської кераміки та амфорної тари. У 2000 р. було проведено аналіз амфорного матеріалу з Шестовицького археологічного комплексу В.В. Булгковим, який визначив, що амфори з пам'ятки відносяться до 3 типів (1К, 1Р, 2УВ) і датуються межею X – поч. XI ст.; останньою чвертю XI та кінцем XI–XII ст. відповідно [3, с. 1–4].

Значно рідше, ніж амфори, на пам'ятці зустрічаються фрагменти столового посуду з поливою, особливо це стосується не одиничних знахідок, а розвалів посудин, яких на пам'ятці зафіксовано не багато.

Так, у 2000 р. у південно-східній частині майданчика городища при дослідженні внутрішнього рову (розкоп № 5) знайдено окремі фрагменти полив'яної візантійської чаші, що знаходились у шарах пожежі поч. X ст.

Отже, аналізуючи знахідки візантійського імпорту X – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу, можна стверджувати, що візантійсько-руські контакти мали досить високий рівень. Їх можна поділити на два етапи.

До першого етапу – поч. X ст., належать знахідки візантійських фолісів Лева VI Мудрого (868–912 рр.) та вислої печатки-молівдовула логофета генікона Лева (900–912 рр.), що, можливо, вказують на потрапляння цих артефактів у результаті однієї з військово-торгівельних кампаній того часу. Сюди ж можна віднести і скляний важок (exagion) та фрагменти візантійського полив'яного посуду [14, с. 311].

До другого етапу контактів – друга пол. X ст. – поч. XI ст. належить знахідка персня-печатки з кургану № 61 (за Д. І. Бліфельдом) та візантійського фолісу Василя II Болгаробійці (976–1025 рр.) з культурного шару портової зони на II подільському підвищенні, що дозволяє нам значно розширити трактування Шестовицького археологічного комплексу в контексті русько-візантійських відносин. Ці знахідки можуть вказувати як на торгові зв'язки з Імперією, так і на участь шестовицької дружини у складі давньоруського війська, яке брало участь у війнах на Балканах та в Малій Азії на стороні Візантії, зокрема у Болгарських кампаніях Святослава Ігоровича 967/968–971; протиборстві Василя II і Фоки у 987 р. та згадку участі в ньому Руської дружини Володимира Святославича [5, с. 197–202].

Таблиця 1. Візантійські знахідки з Шестовицького археологічного комплексу

	Рік знахідки	Місце знахідки	Назва	Датування
1 1	1948	Некрополь; Курган № 83 (за Д. І. Бліфельдом)	Два фоліси Лева VI Мудрого	868–912 рр.
2	1948	Городище; східна частина	Молівдовул логофета генікона Лева	900–912 рр.

3	1957	Некрополь; курган № 61; поховання № 1 (за Д.І. Бліфельдом)	Перстень-печатка Христа Пантократора	60-ті рр. X ст.
4	1984	Посад; розкоп № 25, споруда № 5	Скляний важок (exagon)	VI–поч. VII ст.
5	2000	Городище; південно-східна частина, внутрішній рів, споруда № 5	Фрагменти полив'яної чаші	1 пол. X ст.
6	2011	Городище; розкоп № 24	Фоліс Лева VI Мудрого	868–912 рр.
7	2019	Поділ; П подільське підвищення, траншея №1, к/ш	Фоліс Василя II Болгаробійці	976–1025 рр.

Джерела та література:

1. Khamayko N., Zotsenko V. Deux objets de VIe-VIIe siècles découverts à Shestovytsya. *Kiev-Cherson-Constantinople, Ukrainian papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19-25 August 2001)*. – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. P. 257–262.
2. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977. 235 с.
3. Булгаков В. В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из раскопок на пос. Шестовица, Черниговской обл. в 2000 г. Чернигов, 2000. 4 с.
4. Булгакова В. Византийский молибдовул X в. из Шестовицы. *Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни в Подесенні*. Київ, 1999. С. 109–117.
5. Дашков С. Б Императоры Византии. Москва: Издательский дом «Красная площадь», 1996. С. 135–139.
6. Коваленко В. П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Київ, 1999. № 1. С. 33–43.
7. Коваленко В. П. Новые византийские находки из Чернигова и его округи. *Русь на перехресті світів: міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.* Чернігів, 2006. С. 89–103.
8. Коваленко В. П. Скороход В. М. Шестовицький археологічний комплекс в контексті візантійсько-руських договорів початку X ст. *Подесення в контексті європейської історичної та природної спадщини*. Чернігів. 2018. С. 37–51.
9. Коваленко В. П., Моця А. П., Сытый Ю. М. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. *Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 51–83.
10. Коваль В. Ю. Амфоры византийского культурного круга в средневековой Руси (X–XIII вв.). *Русь в XIII веке: древности темного времени*. Москва, 2003. С. 340–360.
11. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. Труды ИИМК РАН. Т. V. Отв. ред. А.Н. Кирпичников. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2002. 272 с.
12. Ситий Ю. М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. *Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–*

XI ст.: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів - Шестовиця). Чернігів, 2006. С.173–186.

13. Скороход В. М. Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель в кінці IX – на початку XI століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.04. Чернігів, 2011. 22 с.

14. Сытый Ю. Н., Скороход В. Н. Застройка городища Коровель на начальном этапе его существования. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. Київ, 2013. С. 305–313.

4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Ольга Басараб

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ УЧАСНИЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ВАРВАРИ ФЕДОРІВНИ ГОРДІЄНКО (1924–2013 рр.)

У статті розповідається про звичайну сільську жінку з незвичайною долею – Варвару Федорівну Гордієнко. Її мужність та відвага сприяли нашій Перемозі у Другій світовій війні, а її любов до своєї землі, родини, дітей та онуків виховали у підростаючого покоління глибоке почуття патріотизму та вдячності й поваги до ветеранів війни.

Ключові слова: родина, подвиг, випробування, любов, ветерани, нагорода.

Людна – це величезна книга з історії, яка таїть у собі чимало важливого, адже процес історії – живий процес, тому при житті всі намагаються написати свою власну історію якнайкраще, йдучи за плином часу та подій, які розгортаються навколо.

Літом 2020 р. я займалась вивченням власної родини, адже темою етнографічної практики була генеалогія. Просуваючись далі у своїх дослідженнях, я вирішила приділити особливу увагу особливій представниці моєї родини, своїй прабабусі – Гордієнко Варварі Федорівні, людині, яка брала активну участь у подіях Другої світової війни на теренах України. Її внесок у Перемогу над ворогом демонструють державні нагороди.

Інформацію про життя та діяльність моєї прабабусі допомогли зібрати її доньки – Тарасенко Валентина Миколаївна, Дербенько Тетяна Миколаївна та моя мама, донька старшої дитини Варвари Федорівни, Галини Миколаївни (1948–1993). Окрім названих респондентів, цінний матеріал я отримала з різного роду документів, які зберігаються в сімейних архівах родини.

Сипливая Варвара Федорівна народилася у містечку Ямпіль, що на Сумщині на кордоні з Росією, 4 грудня 1923 р., проте у свідоцтві вказано іншу дату – 1 січня 1924 р. З дитинства пам'ятаю, як моя прабабуся святкувала свій день народження два рази на рік і на моє запитання «А чому так?», вона відповіла: «Я же родилась на Ввиденьє (авт. – мається на увазі свято Введення, але враховуючи географічне положення місцевості, на якій ми проживаємо, слово має певний діалект), тільки мой папа сказал, что нужно переписать на 1 января, раньше так многие делали. Так из-за того, что я родилась в декабре, меня же и назвали Варварой, у нас же перед Николаем ещё несколько святых дней есть, это – Катерины, Андрея, Наума, Варки, Савки». Варвара Федорівна була доволі релігійною жінкою, часто розповідала мені, що 4-го грудня починається справжня зима, адже вона часто спостерігала протягом багатьох років за сильними хуртовинами у свій день народження.

Родина Варвари Федорівни була бідною, всі її члени багато працювали аби прогодуватись, адже сім'я була великою. Батьки – Христина Акимівна (в сім'ї звали Хриня) та Федір Ілларионович дуже любили своїх дітей, але через постійну зайнятість навчили їх змалечку самостійності. Варвара, як старша дитина в родині, повинна була наглядати за малечою. Прабабуся розповідала, що за їхні проступки їй доводилося відповідати, інколи, навіть, батьки її сильно били. Часто з вуст

лунали розповіді про діда Ковалю, який лупцював за найменшу шкоду. Я запам'ятала історію, якою вона певним чином намагалася мене повчати: «Ты говоришь что папа и мама тебя не любят? Ох, не знаешь ты деда Ковалю! Вот он нас точно не любил. Я помню, сидели мы с сёстрами на печи, кукол сделали из тряпок, так он, как их увидел, так сильно на нас кричал! Он говорил, что мы должны работать дома, а не в куклы играть, так он их взял и в грубу!»

Отже, родина була великою, дітей у домі було багато, історія кожного з них не менш цікава. Варвара мала двох сестер та брата: Тося (1928), Надія (1935) і брат Анатолій, про якого відомо дуже мало, адже він помер у 16 років від запалення легень після війни.

Дитинство Варвари Федорівни припадало на тяжкий період нашої історії. У десять років вона дізналась що таке голодомор. В дитинстві, нерозуміючі значення багатьох термінів, я слухала розповіді про ці страшні сторінки її життя. Пам'ятаю дивну звичку прабабусі перераховувати декілька разів на день пальці на руках. Коли я спитала: «Навіщо?», вона відповіла: «Та это голодомор. Считаю, сколько же мне лет тогда было, память-то подводит уже, а забыть такое – преступление! Мне было тогда всего-то десять лет, а Тося вообще тогда малюткой была, помню, тяжело нам было». На моє питання: «А ви що – зовсім не їли?», прабабуся з сумом відповіла: «Мы ели, но мы ели гнилую картошку, шалупайки от неё, нам даже удавалось вырастить картошку из этих самых шалупаек. Ели мы и траву, листья, резали всё хозяйство – прокормить-то его нечем было». Пізніше, коли я подорослішала, то більш емоційно почала розуміти, про що розповідала моя старенька прабабуся, чому блищали сльози в її очах, і чому вона не реагувала на мою дитячу реакцію-подив щодо розповіді, як вони їли собак та котів...

Подальше життя Варвари Федорівни йшло звичайним плином, родина жила як і раніше – бідно. У Варвари Федорівни у 1935 р. з'явилась сестра Надія. Діти поступово здобували освіту, були грамотними. Варвара Федорівна планувала вступити до вишу – дуже хотіла бути лікарем. Проте, розпочалася Друга світова війна. Варварі Федорівні на той момент було 17 років. На початку бойових дій розстріляли батька на Сіянській горі – окраїна міста, де страчували населення. Там також були жилі райони, які спустошувались німцями. Дізнавшись про смерть батька, Варвара Федорівна прийняла рішення вступити до Червоної Армії, аби помститись за нього, як вона казала: «От того, что отца убили, я и пошла служить, чтоб отомстить за отца и защитить семью».

На фронті Варвара Федорівна опинилася, коли їй не виповнилося ще 18-ти років. Шлях її військової служби розпочався у 497 стрілецькому полку 135 стрілецької дивізії. Варвару Федорівну на фронті називали Валентиною, більшість нагород, грамот і подяк були записані саме на це ім'я. Як розповідала сама Варвара Федорівна, називали її Валентиною там усі. Основним видом її діяльності була зв'язкова справа: «Та все думают, что быть связистом легко, но никто не таскал те тросы. А ты представь всё это под открытым огнём, когда вокруг пули летают, а ты пытаешься как-то между ними маневрировать». Варвара Федорівна була дуже непосидючою, намагалася приймати участь у всіх бойових діях полку: звільнення міст, сіл від німців, відвоювання територій, за що і отримувала багато нагород. Певний період на війні смілива жінка була кулеметницею, в її розпорядженні був кулемет «Максим».

У 1943 р. Варвара Федорівна була учасницею підрозділу контррозвідки СМЕРШ (смерть шпигунам). СМЕРШ був створений в умовах Другої світової війни і його основною діяльністю була боротьба зі шпигунами, боролися і знищували дезертирів, диверсантів, окрім цього, створювали на фронті умови, що унеможлилювали безкарний прохід агентів супротивників через лінію фронту, також боролись зі зрадниками. Їх методи відрізнялися жорстокістю та безкомпромісністю у виконанні поставлених завдань. Маючи широкі повноваження, нерідко не гребували ніякими засобами, фактично здійснюючи терор щодо військовослужбовців та

представників мирного населення, які потрапляли до сфери їх інтересів. Варвара Федорівна часто говорила: «Мы уничтожали врагов отечества, всех изменников стреляли в упор».

Варвара Федорівна розповідала про своїх фронтових подруг, більшість яких проживала на території Ямпільщини: Суптельная Наталья, Рибіна Наталья, Черниш Людмила, а також про нових подруг, які жили в містах, звільнених від ворога їхнім полком. Прабабуся розказувала: «Много девушек было на фронте. Некоторые (а их большинство!) уходили с фронта, когда узнавали, что беременны. Я держалась всё время, никуда от судьбы, конечно, не денешься, но я там была до победного».

Варвара Федорівна показувала свої «шрами війни», розповідала історію їх виникнення: розсічене чоло – в результаті динамічного бою, коли Варвара була зв'язковою, бігла через поле бою, не помітивши окопу – впала в нього, розбивши голову о кулемет, який там знаходився; шрам від кулі в плече – поранення, отримане в Ямполі, коли німці влаштували засаду. В момент відносного затишшя, солдати організували похід в лазню. Коли жінки виходили з неї, німці розпочали обстріл, і зі слів Варвари Федорівни: «Это мне ещё повезло, меня только ранили, некоторых моих подруг они убили. Нас там было не так много».

Фронтовий шлях Варвари Федорівни був тяжким, проте воїном вона стала не за вказівкою чи з примусу, а добровільно, за власним сумлінням. Опираючись на «закон вищої справедливості», що носить назву «КАРМА» (кожному воздасться за їхніми заслугами), героя обов'язково знайде його нагорода. Моя прабабуся отримала медаль «За відвагу», яку проявила 24 березня 1945 р. В Центральному архіві Міністерства оборони РФ зберігається Наказ про нагороду усіх, хто проявив героїзм під час осади і штурму Червоною Армією німецької фортеці Бреслау (13 лютого – 6 травня 1945 р.) (нині Вроцлав, Польща) в рамках Нижньосилезької наступальної операції.

«Приказ

498 стрелковому ордену «Александра Невского», ордену «Богдана Хмельницкого» II степени полка 135 стрелковой «Краковской Краснознаменной» дивизии

15 июля 1945 года № 022

От имени Президиума Верховного Совета Союза ССР

Награждаю:

Медалью «За отвагу»

<...>4. Телефонистку роты связи красноармейца Сипливая Валентину Фёдоровну за то, что она в бою за город Бреслау 1-го Украинского фронта 24. 04. 1945 года под сильным обстрелом противника устранила 10 порывов на, тем самым способствовала успешному выполнению боевой задачи полка.

Рождение 1924 года, Украинка, беспартийная, призвана в Красную Армию 5.10.1943 года Ямпольским Райвоенкоматом Сумской области. Домашний адрес:

<.....>»

Варвара Федорівна отримала й інші нагороди – «За мужність», «Орден Жукова», «Герой Карельського фронту», велику кількість грамот і подяк.

Після війни, у 1947 р., Варвара Федорівна вийшла заміж за Гордієнко Миколою Васильовича (17 жовтня 1918 р. н.), від якого народила трьох доньок: Галина (1948), Валентина (1950), Тетяна (1956). Мешкала їх родина в будинку Миколою Васильовича, пізніше, у 1966 р. переїхали до нової оселі, яку збудували самостійно. Варвара Федорівна працювала у торгівлі, в зберкасі. Родина була доволі заможною, всі діти навчалися у школах. Часто відвідували курортні міста, гостювали у сестри Тосі, яка проживала в м. Сочі. Доля іншої сестри – Надії, була трагічною, вона померла в 27-

ми річному віці. Згодом родина зіштовхнулася з трагедією – 7 жовтня 1979 р. помер чоловік, батько трьох донечок – Миколай Васильович.

Важливо вказати, що Варвара Федорівна все своє післявоєнне життя любила спілкуватися з молоддю. Вона тісно співпрацювала з місцевим клубом «Пам'ять» – організацією, створеною при краєзнавчому музеї. Клуб займався питаннями Другої світової війни, збирав інформацію про події та постаті, які мали безпосереднє відношення до Сумщини. Прабабуся любила активні бесіди з членами клубу, розповідала про війну, про ветеранів. Часто до дому до неї заходили школярі Ямпільської ЗОШ № 2, вона їх частувала чаєм з солодощами, залюбки відповідала на всі питання. Її розповіді друкувалися у ЗМІ, інтерв'ю трансливало місцеве радіо. Я зберігаю усі вирізки з газет, записи її розповідей, фотознімки музейних експозицій, присвячених прабабусі. Представлений раніше Наказ про нагороду у вигляді фотокопії також експонується у музеї, де я з ним і ознайомилася у 2013 р.

Незважаючи на всі життєві негаразди, труднощі, Варвара Федорівна «підняла» доньок, вони отримали вищу освіту, створили власні сім'ї. Варвара Федорівна прожила дійсно насичене життя, продемонструвала свою незламність, мужність, силу волі. Вона встигала працювати в організаціях, займалася домашнім господарством, захоплювалася садівництвом, втішала онуків і правнуків, передавала їм свою мудрість, життєвий досвід. Прабабуся стала прикладом для родини щодо вибору ціннісних орієнтирів у житті – доброчесність, патріотизм і безмежна любов та турбота про свою сім'ю.

Померла Варвара Федорівна 24 липня 2013 р. у віці 89-ти років. Пам'ять про неї витатиме між поколінь ще не один десяток років, адже її історія заслуговує на увагу, а вона сама – на шану й повагу. Участь жінок у Другій світовій війні тривалий час лишалася поза увагою офіційних джерел, студій, ЗМІ. Інколи така інформація пробивалося лише як доповнення до «героїчного пориву радянського народу» в боротьбі з ворогом. Відносно нещодавно в Україні почали вивчати й презентувати жіночі історії Другої світової війни, виголошувати їх значення та роль у Перемозі над ворогом. Я пишаюся своєю прабабусею і з гордістю розповідаю про її подвиги, її історію життя.

Джерела та література:

Респонденти:

1. Басараб Марина Сергіївна, 1981 р. н., смт. Ямпіль, Шосткинський р-н, Сумська обл. (Моя мама).
2. Дербенько Тетяна Миколаївна, 1956 р. н., смт. Ямпіль, Шосткинський р-н, Сумська обл. (Рідна тітка моєї мами).
3. Матеріали Ямпільського краєзнавчого музею з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Шафа 79. Ящик 22.
4. Тарасенко Валентина Миколаївна, 1950 р. н., смт. Ямпіль, Шосткинський р-н, Сумська обл. (Рідна тітка моєї мами).

Яна Гордіско

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХХ СТ. НА ПРИКЛАДІ БІОГРАФІЇ МОТРИ ПИЛИПІВНИ МАКУХИ (1905–2001 рр.)

У статті розповідається про пересічну долю жінки, яка пережила непрості події ХХ ст.: Першу та Другу світові війни, голодомори, революції, державотворення України тощо. М. П. Макуха народилася на початку ХХ ст., а померла на початку ХХІ ст., отже, була свідком

перебігу подій цілого століття. Листаючи сторінки її історії, можна уявити життя звичайних людей, які витримали війни, грандіозні втрати, різного рівня політичні потрясіння, зміни у господарській діяльності, побуті тощо.

Ключові слова: *війна, доля, голодомор, випробування, родина.*

Цього року з причини епідемії коронавірусу етнографічна практика у студентів проходила за місцем проживання. Темою дослідження я обрала вивчення історії своєї родини. Отримана інформація вразила багатьма новими фактами, які до того були невідомі. Опрацювавши генеалогічний матеріал, мені дуже захотілося розповісти про свою прапрабабусю Макуху Мотрю Пилипівну, історія життя якої є справжнім прикладом мужності, любові та жертвності заради дітей.

Мотря Пилипівна Макуха народилася у 1905 р. в с. Сохачі (Коропський р-н, Чернігівська обл.). Її батьки – тато Пилип і мати Хима, були доволі забезпеченими селянами. У Мотрі був молодший брат Іван, з яким вона провела все дитинство – доглядала, годувала, виховувала. Як усі селяни, батьки з ранку до вечора були зайняті по господарству. В її пам'яті зберігся випадок, коли вона була не тільки налякана тим, що сталося, а й отримала великого «прочухану» від батьків за те, що «недогледіла» за братом. Граючись на дорозі недалеко від хати Іванко потрапив під коня, який на щастя переступив його, і брат зовсім не постраждав. Карета, яка везла місцеву поміщицю, летіла на великій швидкості, і діти не встигли втекти з дороги...

Отримувати освіту Мотрю віддали у сохачьку школу в центрі села, пошили їй полотняну торбину, щоб носила в ній все необхідне. В школі вона навчилася читати, писати, рахувати, розуміти старослов'янську. Вчилася Мотря дуже добре, але школу довелося покинути після трьох класів – мати забрала її «прясти», тому що розпочалася Перша світова війна. До батьків приходила вчителька просити, щоб дозволили дівчинці продовжувати вчитися, та мати таки не дозволила. Доля батька Мотрі склалася трагічно – його мобілізували до війська, де він потрапив в полон, звідти відправили на виправні роботи, з яких він уже не повернувся. Грошей не вистачало, тому Мотря вимушена була працювати. Так рано закінчилося її дитинство.

У 18 років дівчина вийшла заміж за свого односельчанина та сусіда Нестора, через деякий час в них народилася донечка Галинка, але їх спіткало нещастя – донька померла. Це єдина тема, яку прапрабабуся ніколи не обговорювала й деталями ні з ким не ділилася. У 1928 р. в них народився син Григорій, а ще через три роки – син Василько.

Насолодитися дитячими роками синів Мотрі Пилипівні не вдалося, почалися страшні часи – голодомор 1932–1933 рр. Родині не було що їсти, в людей забирали все – пшеницю, худобу з дворів, харчі. Як розповідала прапрабабуся своїй невістці, онучці та правнучці, люди поголовно мерли, трупи лежали на вулицях села. В селі не було ані собак, ані котів, навіть мишей – нічого живого. Маючи на руках двох дітей, необхідно було виживати. Влітку ходили збирати різні трави: зайку, клевер, різні квіточки, а взимку ходили до Нехаївки – сусіднього села, де був крохмальний завод, і де забирали відходи від картоплі, які пересушували, товкли і робили «лепешки» – так і харчувалися. В селі були випадки людоджерства. Мотря Пилипівна випадково стала свідком страшного дійства: зайшовши до своїх сусідів, вона побачила великий казан, в якому було видно людські пальці. Виявилось, що це була мати сімейства, яка померла. Мотря тоді дуже налякалася, швидко втекла, подумавши, що її також можуть вбити і з'їсти. Проте, її ніхто не зупиняв і не здоганяв. Ця страшна картина залишилася в її пам'яті на все життя, вона неодноразово з жахом про це згадувала. Переживши багато труднощів, Мотрі та її родині все ж таки вдалося вижити.

Після голодомору чоловік Нестор поїхав на заробіток на Донбас, в містечко Горлівка. Мотря,

взявши дітей, поїхала за ним. Там у 1938 р. народився ще один син – Сашко.

Здавалося, що життя розпочало налагоджуватися. Родина раділа, що разом в любові виховують дітей, планують їх майбутнє. Проте, у двері постукала нова біда – Друга світова війна. Нестора забрали на фронт, а Мотря залишилася сама з трьома синами. Містечко окупували німці, розмістилися вони і в їхньому будинку. Мотря розповідала, що ставились вони до її родини добре, не ображали. Вона готувала їм їжу, а німці пригощали дітей цукерками та шоколадом, якого до цього вони жодного разу не бачили. В 1943 р. Мотря прийняла рішення повернутися в рідне село – «вдома й стіни допомагають». Вона обміняла продукти на візок, щоб було в чому везти дітей – Василька і Сашка, а Григорій йшов поряд, тримаючись за руку. Йти вирішила не сама, знайшлося ще декілька сімей, які планували тікати з під окупації. Йшли півтора місяці, ночували там, де прийдеться, наприклад, у воловні – там, де раніше стояли воли. У хліві було багато пацюків, через це доводилося чергувати, щоб вони не покусали дітей. Їжу просили в людей: хтось підгодовував, а хтось відмовляв... Випробувань пережили багато, але думки були єдині – зберегти дітей. Над головами літали снаряди, бачили, як гинуть люди. По дорозі натрапили на німців і Мотря дуже злякалася, а вони майже не звернули на «подорожуючих» уваги, лише допомогли з візком, який вона пхала під гору.

В рідному селі їх чекали чергові труднощі – зруйновані та спалені будинки, скалічені доли, голодні та налякані війною селяни. Треба було виживати й Мотря попросилася пожити до сусідів, які приютили її з дітьми, допомогли з харчами, разом чекали на Перемогу.

Мотря Пилипівна всю війну чекала з фронту чоловіка, а прийшло лише повідомлення – «пропав безвісти». А вона продовжувала надіятися, сподівалася на щасливий випадок... Цей шматок паперу жінка зберігала до самої смерті.

Після війни було дуже важко: довелося шукати можливості будувати новий будинок для родини, знову переживати голод через посуху, інші труднощі. Діти дорослішали, допомагали матері. З часом старший син Григорій одружився та поїхав на Донбас, а за ним – і молодший син Сашко. У них народилися діти, але Мотря бачила їх дуже рідко, не було змоги часто приїздити. Середній син Василь, повернувшись з армії, одружився з дівчиною Вірою, в них народилася донечка Валентина. Мотря Пилипівна фактично виростила онуку, тому що батьки багато працювали в колгоспі – Василь на тракторі, а Віра була ланковою, обоє – передовики. Допмагаючи з вихованням онуки, бабуся Мотря одночасно вела домашнє господарство, займалася городами.

У 1979 р. у баби Мотрі з'явилася правнучка Наталія, до якої вона дуже прив'язалася. Наталія проводила з прабабусею багато часу, слухала розповіді про війну, про минуле їхньої родини. Мотря Пилипівна читала правнучці вірші, які ще в дитинстві вивчала в школі, співала пісні та читала книги.

Також у баби Мотрушки, так її всі називали, було багато друзів. Майже кожного дня вони збиралися на лавці біля її хати, як казали «на морозжку» – це було влітку, а взимку приходили до хати і сиділи до самої ночі, про щось розмовляли та розповідали різні історії.

Я сумлінно вивчала історію в школі, продовжую вивчати в Інституті, знайома з думками вчителів, науковців щодо певних подій, постатей тощо ХХ ст., але сьогодні переконана, що інформація, отримана від моєї прапрабабусі додала мені ще й інші важливі знання про наших «простих» людей, реконструювала емоції, які вони переживали в різні періоди перебігу подій, ще раз довела, що для української жінки – родина понад усе. Мотря Пилипівна прожила 97 років, встигнувши не тільки потримати на своїх руках праправнучку, а й переказати їй всю історію родини. Ця жінка пройшла всі труднощі ХХ ст., не покладаючи рук працювала, заради своєї сім'ї,

допомагала дітям, підтримувала онуків. Вона не зламалася та достойно завершила свій земний шлях.

Джерела та література:

Респонденти:

1. Гордієнко Наталія Олександрівна, 1979 р. н., с. Сохачі (правнука М. П. Макухи).
2. Макуха Валентина Василівна, 1956 р. н., с. Сохачі (онука М. П. Макухи).
3. Макуха Віра Пилипівна, 1939 р. н., с. Сохачі (невіска М. П. Макухи).

Богдан Коноваленко

ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРООБРЯДНИЦЬКОЇ СЛОБОДИ ДОБРЯНКИ

У статті йдеться про туристичний потенціал Чернігівщини. Описано пам'ятки різного характеру, що збереглися до нашого часу на території смт. Добрянки, окрему увагу приділено необхідності збереження культури старообрядців.

Ключові слова: *Добрянка, туризм, старообрядці.*

У сучасному світі туризм є невід'ємною складовою життя суспільства. Закон України «Про туризм» визначає туризм як тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою або професійно-діловою метою без зайняття оплачуваною діяльністю в місці, куди особа від'їжджає [6].

За Н. Ф. Реймерсом, туризм – це будь-яка подорож з метою відпочинку та знайомства з новими регіонами й об'єктами, а О. О. Бейдик наводить наступне пояснення цього терміну: туризм – це форма масового подорожування та відпочинку з метою ознайомлення з навколишнім середовищем, що характеризується екологічною, освітянською та іншими функціями [7].

Останнім часом набуває популярності туризм у межах країни. Завдяки унікальній історико-культурній спадщині та досить вдалому географічному розташуванню, Україна має досить великий туристичний потенціал. Кожен регіон держави має свої особливості та об'єкти, що приваблюють туристів.

Територія Чернігівщини має велику кількість історичних пам'яток та рекреаційних ресурсів, що є досить привабливими для туризму. В сучасних умовах на території регіону активно розвивається туристична діяльність.

Одним з місць, що має значний туристичний потенціал, є Добрянка, що розташована неподалік від кордону України та Білорусії. Тут зосереджено досить велику кількість історичних пам'яток, які дають змогу ознайомитись з цікавою та неповторною культурою старообрядців, оскільки саме Добрянка є одним з найбільших осередків старообрядництва на території Чернігово-Сіверщини.

Обравши Чернігівщину як достатньо безпечний і сприятливий регіон для переселення, старообрядці намагалися максимально пристосуватися до звичного укладу життя та порозумітися з місцевими мешканцями.

Переселення старообрядців на територію Лівобережної України розпочалися близько 1684 р., коли виникли слободи Деменка та Єленка, а завершилось у 1710 р. після заснування слободи Млинки. Цей колонізаційний рух не був безперервним. Його можна розподілити на три періоди: перший – 1691–1695 рр. – час появи Воронки, Лужків та Шеломів; другий – 1700–1701 рр. –

Злинки та Зибкої; третій – 1706–1710 рр. – Добрянки, Клинів, Климової, Радуля, Чуровичів, Митьківки та Млинки [5, с. 48].

Виникнення старообрядницької слободи Добрянка на землях Північного Лівобережжя України було обумовлене територіальною специфікою: тут адміністративний апарат був м'якшим, а місцеве населення і за звичаями, й за мовою було близьке утікачам. Крім того, адміністрація Чернігівського полку охоче приймала їх, дозволяючи селитися на землях регіону.

У 1706 р. Онисим Сафронів на землях Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря заснував слободу Добрянку. 1 квітня 1706 р. він одержав від архімандрита цього монастиря Варлаама Васильовича дозвіл на поселення, відповідно до якого мешканці одержували цілий ряд пільг [2, с. 10].

Одним з головних аспектів культури старообрядців було релігійне життя, яке старообрядці були вимушені облаштовувати самостійно, виходячи зі своїх реальних можливостей. У слободі Добрянці проживали 2 старці та 4 стариці [1, с. 50].

Наприкінці XVIII ст. у Добрянському монастирі, який розміщувався неподалік від слободи, проживали 22 ченці. За свідченням предків добрянської старообрядниці М. Маслюкової, на Підлипі (район Добрянки) знаходився у другій половині XVIII–на початку XIX ст. чоловічий монастир, територія якого була усаджена липами. Звідси назва цього району в Добрянці – Підліпа [3, с. 174].

Дерев'яна церква на честь великомученика Димитрія Солунського була побудована в Добрянці у 1691 р. Храм неодноразово перебудовували. Остання реконструкція коштом купця А. Щербакова відбулась у 1853 р.

У XVIII ст. у Добрянці також була збудована невелика дерев'яна церква святого Ніколи, яка згоріла у 30-х рр. XX ст.

У середині XVIII ст. (1754 р.) в Добрянці була побудована церква святих апостолів Петра і Павла. Вона діяла до 30-х рр. XX ст. Після Другої світової війни приміщення церкви використовувалося харчокомбінатом. У 1980-х рр. XX ст. будівля згоріла.

Пізніше за проектом архітектора К. Тон коштом імператора Миколи I в 1845 р. була побудована Свято-Преображенська п'ятиглава церква. Вона не збереглася, адже була спалена старообрядцями, котрі не прийняли єдиновір'я, яке прагнув запровадити імператор. Згідно з указом імператора Миколи I з метою зміцнення єдиновір'я в Добрянці була запланована на 17 вересня 1847 р. закладка нової кам'яної п'ятиглавої церкви з дзвіницею на честь святого Миколи Чудотворця. У 1937 році храм зруйнували за вказівкою влади, а через деякий час на його місці був облаштований танцювальний майданчик [3, с. 178].

Цікаву історію має трьохпрестольний храм в честь Похвали Пресвятої Богородиці. У квітні 1905 року добрянські старообрядці замовили чернігівському губернському архітектору Богдановичу проєкт дерев'яної церкви. Невдовзі церква була побудована на новій площі по Шосейній вулиці. Після війни приміщення церкви використовували під цехи швейної фабрики. Коли було спроектовано нове приміщення фабрики, храм було знесено.

Загалом у дореволюційній Добрянці діяли 7 храмів, однак у 30-ті рр. XX ст. всі вони були або зруйновані, або перетворені на господарські споруди.

Наразі на території смт. Добрянки збереглася лише церква на честь великомученика Димитрія Солунського. У приміщенні церкви туристи можуть ознайомитись не лише з старовинними старообрядницькими іконами та хрестами, а й побачити процес богослужіння, що дійшов до наших часів у незмінному варіанті.

На території селища туристи можуть побачити чимало дерев'яних і мурованих будинків старообрядців. Досить цікавою та унікальною складовою цих будинків є різноманітні ставні з їх

дерев'яним мереживом, що є не тільки окрасою будівель, а й свідченням майстерності та професіоналізму старообрядців у галузі будівництва.

У 2018 р. на території Добрянки було засновано приватний туристичний комплекс «Будинок старообрядництва», що став одним з найпопулярніших туристичних об'єктів регіону. На території комплексу туристи можуть не просто ознайомитися з пам'ятками старообрядницької культури, а завдяки сформованій експозиції практично потрапити до житла старообрядців XVIII–XIX ст.

Колекція включає культові речі, елементи одягу, посуд, самовари, ікони старообрядців. Деякі з них датовані XVII і XVIII ст., але більшість – XIX ст. Особливе місце в колекції посідає Кузнєцовська порцеляна – всі предмети оригінальні. Відрізнити їх можна завдяки спеціальним клеймам. В експозиції представлено чимало фото та є навіть старовинні сімейні фотоальбоми, деяким з них понад 100 – 150 рр. [4].

До туристичного комплексу приїжджають не тільки вітчизняні туристи з різних куточків нашої держави, а й з-за кордонні. Комплекс відвідували поляки, білоруси, німці, французи, американці, що свідчить про високий туристичний потенціал комплексу та Добрянки загалом [9].

Також слід зазначити, що на території селища знаходяться археологічні пам'ятки, що можуть бути використані в туристичній діяльності. Тут не проводились археологічні розкопки, але під час збирання підйомного матеріалу були зафіксовані декілька різночасових археологічних пам'яток.

Під час обстеження басейну р. Сож у 1990 р. А. Г. Пильник виявив давньоруські старожитності на околицях Добрянки [8, с. 5–6]. Завдяки археологічній розвідці було відкрито поселення «Добрянка – І». Поселення було заселене у давньоруський період (XI–XII ст.) і займало мис правого берега річки Немильні, лівої притоки річки Сож. Під час розвідки було знайдено фрагменти кераміки XI–XII ст., які зберігаються у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

Крім того, А. Г. Пильнику вдалося зафіксувати залишки курганного могильника X–XI ст., який знаходиться на північній околиці Добрянки. Більшу частину могильника займає старе кладовище. Могильник нараховує 18 насипів, які мають куполоподібну форму, один – квадратної форми. Їх висота 0,5 – 2 м, діаметр 5 – 13 м. Курганний могильник відноситься до давньоруського поселення «Добрянка – І» [8, с. 6].

Отже, Добрянка має досить значний туристичний потенціал і велику кількість пам'яток різного характеру, що збереглися до нашого часу, а найголовніше на території селища збереглась культура старообрядців та є носії цієї культури. Завдяки вдалому географічному розташуванню Добрянки має досить велику кількість рекреаційних ресурсів, а саме ліси, річки та озера, що, в свою чергу, також позитивно впливає на розвиток туристичної діяльності.

Наразі проводиться активна робота по розвитку туристичної галузі, як на території поселення, так і регіону загалом. Це дасть змогу збільшити кількість туристів, що позитивно вплине на економічний розвиток регіону та підвищить значення Чернігівщини на загальнодержавному рівні.

Джерела та література:

1. Акименко С. Старообрядницькі монастирі на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2-3. С. 49–53.
2. Алгинин А. Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. 464 с.
3. Алгинин А. Сад Памяти. Очерки из истории Добрянки. Чернигов: ПАО «ПИК «Десна», 2013. 308 с.
4. «Будинок старообрядництва» (приватна колекція). URL: <https://chernihivregion.travel/turystychni-objekty/muzei-vystavkovi-zaly/item/1097-pryvatna-ekspozytsiia-budynok-starobriadnytstva>

5. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.
6. Закон України «Про туризм». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. URL: https://tourlib.net/books_ukr/kyfjak_1.htm
8. Пильник А. Г. Отчет о разведках в Городнянском и Репкинском районах Черниговской области в 1990 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експ. 1990/253. 7 с.
9. Сидорова В. Одна родина – два музеї. Сергій Коноваленко з Добрянки збирає речі старообрядців і колекцію ляльок. URL: <https://dpnews.com.ua/news/422>

Вікторія Кремчаніна

ЖІНОЧА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розповідається про роль жінок Чернігівщини у культурно-просвітницькому житті регіону, теренів України в цілому. Виголошено найбільш відомі імена представниць зазначеної діяльності, вказано їх внесок у розвиток різних сфер культури.

Ключові слова: жінка, культура, просвіта, історія, Чернігівщина.

Українська жінка – це берегиня всього українського: нації, культури, традицій тощо; це лагідний материнський образ, рідна земля; це гідно представлене крізь віки минуле та майбутнє нашого народу. Дослідженням участі жінок у культурно-просвітницькій діяльності на Чернігівщині займалися Д. Калібаба, Н. Богомолець-Лазуровська, О. Шатохіна, Л. Зеленська, В. Качкан, А. Новак, С. Панкрат'єв та інші. Яскравими зірками на українському небосхилі сяють чернігівські жінки: Ганна Барвінок, Олександра Білозерська, Віра Коцюбинська, Марія Заньковецька, Надія Забіла, Софія Русова та багато інших. Тривалий час ці жінки були учасницями й організаторками низки культурно-просвітницьких ініціатив.

Неабиякого розвитку у другій половині XIX – початку XX ст. досягло театральне мистецтво, жіноча участь в якому пов'язана з іменем Марії Костянтинівни Заньковецької (1854–1934), уродженці с. Заньки, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії. Навчалася вона у Чернігівському пансіоні Осовської, у консерваторії Хельсінкі. Розпочала свій творчий шлях акторка 27 жовтня 1882 р. у театрі м. Єлисаветграда (нині Кропивницький) під орудою Марка Кропивницького. Вперше на професійній сцені зіграла роль Наталки Полтавки, пізніше працювала у найпопулярніших і найпрофесійніших українських трупах: Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Івана Карпенка-Карого. У її репертуарі більш як 30 ролей на сцені. М. Заньковецька віддала українській сцені 40 років свого життя. 15 грудня 1922 р. вона востаннє вийшла на сцену Народного театру, який у подальшому отримав її ім'я.

Поряд з театральним розвивалося й музичне мистецтво, відоме на Чернігівщині ім'ям Любові Олександрівни Андреевої-Дельмас (1884–1969; уроджена Тищинська, у заміжжі – Андреева), яка народилася у м. Чернігові. Співачка виступала на кращих оперних сценах світу – у Монте-Карло,

Мілані, Парижі, брала участь у знаменитих «Русских сезонах» С. Дягілева, де співала разом з Ф. Шаляпіним.

Маловідомим світові є ім'я чернігівської художниці Ольги Людвигівни Делла-Вос-Кардовської (1875–1952), яка також народилася у м. Чернігові. Навчалася О. Делла-Вас у студії художника Шрейдера, що прибув у Харків з Парижа, у Петербурзькій академії мистецтв. Художниця активно співпрацювала з відомим російськими та українськими художниками, брала участь у пересувних художніх виставках по російських містах та виставках за кордоном, серед яких – Всесвітня виставка у Римі. За свою плідну працю на культурній ниві у 1922 р. їй присвоєно звання професорши Академії мистецтв СРСР.

XIX ст. – початок XX ст. неабиякого розмаху набула народна освіта, провідну роль в її становленні на теренах України відіграла уродженка с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії Софія Федорівна Русова (до одруження – Ліндфорс) (1856–1940). З юних років разом зі своєю сестрою почала відкривати україномовні дитячі садки (перший Фребелівський, 1871). Цей заклад відвідували діти М. Старицького, який познайомив сестер зі Старою Громадою та її діячами – «корифеями української культури»: М. Драгомановим, В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким, Ф. Вовком, О. Русовим та ін. Сестри Ліндфорс дозволили використовувати приміщення дитячого садка у вечірні години для зібрань та репетицій п'єс українською мовою, яка на той час була під забороною. Після одруження з етнографом, громадським діячем Олександром Русовим розпочала плідно займатися й політичною діяльністю: була почесним членом Української ЦР, Секретаріату освіти. Громадянська позиція подружжя, підтримка української культури, прагнення звільнити Україну від авторитарного гніту, невпинна просвітницька діяльність, активна співпраця з місцевими громадами під час подорожей – усе це не міг оминати царський уряд. У період 1880–1905 рр. С. Русову заарештовували 5 разів, що лише загартувало волю жінки та переконало у важливості того, чому вона присвятила життя. Після революції 1905 р. жінка працювала у комісії, створеній Академією наук для визнання української мови, розробила і читала курс лекцій з української літератури для слухачок Бестужівських курсів у Петербурзі, там же за її участю була видана збірка «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. У 1906 р. С. Русова видала «Український буквар», незважаючи на те, що таких підручників російська цензура зазвичай не пропускала. Основною метою діяльності С. Русової була побудова національної системи освіти – створення національної школи, навчання у якій має здійснюватися рідною мовою. Після встановлення більшовицької диктатури вона емігрувала до Чехословаччини, де продовжила педагогічну й науково-видавничу діяльність.

Центральне місце у науковому доробку С. Русової, присвяченому педагогічній діяльності, займала концепція української національної системи освіти і національного виховання. Її виховний ідеал – виховання гармонійної людини на засадах любові й пошани до найкращих національних традицій. С. Русова була співробітницею численних наукових і популярних журналів – українських і російських, авторкою багатьох праць з педагогічних питань, а також з літератури та мистецтва. Вона авторка студій про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, Р. Тагора та ін. Кількість найважливіших з них нараховує близько 30 видань, .

Христина Данилівна Алчевська (1841–1920) – українська педагогиня, організаторка народної освіти, дружина засновника м. Алчевськ Олексія Алчевського, народилася у м. Борзни Чернігівської губернії. Батько Данило Журавльов був викладачем міського училища, проте свою освіту дівчина здобувала самотужки, була змушена підслуховувати за навчальним процесом

братів. Не маючи відповідного диплому, вона займалася педагогічною діяльністю. У 1862 р. Х. Журавльова заснувала школу для навчання грамоти й загальної освіти дорослих, яка проіснувала понад 50 років (до початку Першої світової війни, за іншими даними – до 1919) і була зразком організації освіти дорослих не лише в Україні. У 1879 р. Х. Алчевська відкрила таку ж школу в с. Олексіївці на Катеринославщині. Досвідом Харківської жіночої недільної школи користувалися й недільні школи по інших містах України – Києві, Чернігові, Ніжині та ін.). Чоловік активно підтримував дружину у цій справі, фінансуючи утримання недільної школи. Х. Алчевська домагалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т. Г. Шевченка. За це її було притягнуто до суду. Просвітниця була однією із засновників Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також Першої безплатної народної бібліотеки-читальні. Педагогічна діяльність Х. Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віцепрезидентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом, вона удостоєна найвищих нагород – золотих та срібних медалей Московського й Петербурзького товариств поширення в народі писемності, почесних дипломів. Вся діяльність Х. Алчевської була прикладом вірності й служіння своєму народові, його мові. Незважаючи на заборону, вона відстоювала українську мову, народну пісню, пропагувала твори Т. Г. Шевченка, ініціювала встановлення пам'ятника на честь кобзаря у своїй садибі в Харкові. На надгробку Х. Алчевської зроблено напис «Просвітелька народу», .

Активно розвивалася й література, у царині якої працювала ціла плеяда українських літераторів, серед яких значна роль належить Любові Василівні Забашті (1918–1990), уродженці м. Прилуки. Л. Забашта – українська поетеса, драматург, прозаїк, член Спілки письменників СРСР, дружина українського поета, літературного критика А. С. Малишка. Ще навчаючись у 4 класі прилуцької школи № 4, дівчинка почала писати вірші, які невдовзі принесли їй славу. У 1935 р. на обласній нараді молодих літераторів у Чернігові її поезію почув і похвалив П. Тичина. Уперше вірші Л. Забашти були надруковані в газеті «Правда Прилуччини» у 1935 р., що ознаменувало початок творчого шляху поетеси.

Творчий доробок Л. Забашти нараховує кілька поетичних збірок, книжок прози, п'єс і драматичних поем. Чимало віршів композиторами покладені на музику, стали популярними піснями. Її поетичні збірки присвячені хліборобам, кораблебудівникам, захисникам Вітчизни – «Калиновий кетяг», «Квіт папороті», «Берег надії» та ін.; драматичні та ліричні поеми присвячені видатним постатям, історичним подіям – «Маруся Чурай (Дівчина з легенди)», «Роксолана (Дівчина з Рогатина)», «Леся Українка», «Тернова доля» та ін. У творчому доробку письменниці є роман, повісті, дитяча лірика тощо. Важливо зазначити, що Л. Забашта не створювала поезій спеціально для дітей, але вони займають вагомий частку в її творчому доробку поряд з прозою та драматичною спадщиною, .

Українське культурне відродження у ХХ ст. ознаменувалося появою й розвитком кінематографу, у царині якого працювала уродженця Чернігова – Інна Георгіївна Бурдученко (1939–1960). Навчалася майбутня акторка у Київському театральному інституті імені Карпенка-Карого (курс Володимира Неллі). Першим кінофільмом за її участі був «Іванна» В. Івченка (1959). Під час зйомок фільму А. Слісаренка «Так ніхто не кохав», акторка за сюжетом мала винести з бараку, охопленого полум'ям, прапор. Коли будівля вже горіла, Інна забігла до бараку та довго не

поверталась, у неї застряг каблук і саме в цей момент на неї впала палаюча балка. Акторка була у дуже важкому стані – 78 % поверхні тіла обгоріло, вона встигла лише закрити руками очі. У Донецькому лікувальному центрі, куди її привезли, сподівалися врятувати акторку, проте 15 серпня 1960 р. вона померла на третьому місяці вагітності. Похоронили її на Байковому кладовищі у Києві .

Українська революціонерка, громадська діячка Віра Устимівна Коцюбинська (1863–1921), дружина класика української літератури Михайла Коцюбинського, багато уваги приділила культурно-просвітницькій діяльності. Після одруження, В. У. Коцюбинська брала участь у роботі громадської бібліотеки, української «Громади» та інших молодіжних гуртків, музично-драматичного товариства, комісії з народної освіти, допомагала організувати «Просвіту» й активно в ній працювала, організувала літературно-музичні вечори для дітей, концерти й лекції від «Просвіти». У 1896 р. отримала домашній арешт. Звинувачена у зв'язках із заарештованим у Варшаві колишнім чернігівським семінаристом Ф. Свидерським, була заарештована і переведена до в'язниці, а згодом перевезена до Варшавської тюрми. Звільнена була через декілька місяців завдяки взяття на поруки. За часів П. Скоропадського була знову арештована, тепер уже «за сина» – червоного командарма Юрія Коцюбинського.

В. У. Коцюбинська заснувала першу українську школу в Чернігові.

Маловідомим для широкого загалу залишається ім'я Ірини Михайлівни Коцюбинської (1899–1977) – доньки класика української літератури. Ірина Михайлівна приймала активну участь у громадському житті Чернігова, її обирали депутатом міської ради, членом Правління товариства охорони пам'яток історії та культури, вона була постійним консультантом з життя й творчості М. М. Коцюбинського для літераторів, митців, художників майстрів кіно тощо. Ірина Михайлівна була директоркою музею Михайла Коцюбинського у Чернігові (з 1956), мала науковий ступінь кандидатки філологічних наук та відзнаки: орден «Знак пошани», звання «Заслужена працівниця культури України», нагороджена чотирма медалями та значком «За відмінну працю».

Про талант Ірини Михайлівни як літераторши і дослідниці свідчить цілий ряд публікацій у періодиці. Особливе місце у її творчому доробку займають дві книги – «Спогади і розповіді про М. Коцюбинського» (1965) та «Михаил Коцюбинский» (1969). У 1968 р. І. М. Коцюбинська була прийнята до Спілки письменників України, за самовіддану працю нагороджена численними грамотами, дипломами, а з нагоди 75-річчя від дня народження надійшло привітання зі Спілки письменників за підписами багатьох літераторів.

За ініціативи Ірини Михайлівни було розпочато будівництво нового приміщення для літературної експозиції, однак до відкриття нового будинку-музею вона не дожила. Її мрія про повну меморіалізацію будинку письменника та нову літературну експозицію в ньому була втілена в життя її колегами – працівниками музею .

Поряд з відомими іменами українських істориків вписано ім'я Олександри Яківни Єфіменко (Ставровська) (1848–1918) – першої жінки в Російській імперії, яка здобула ступінь доктора історії (1910), її праці присвячені політичному та соціально-економічному устрою України XVII–XVIII ст. Жінка з російським корінням (народилася в Мурманській області), покохала українського етнографа, історика Петра Савича Єфіменка, який був висланий з України за участь у Харківсько-Київському таємному товаристві (підпільне товариство, що мало за мету боротися з царським самодержавством). У 1870 р. О. Ставровська та П. Єфіменко повінчалися в с. Холмогори Архангельської області. У 1877 р. родина переїхала до м. Чернігова, а у 1879 – до Харкова, де

О. Єфименко стає членкинею історико-філологічного товариства при Харківському університеті. У 1896 р. вона зайняла перше місце в конкурсі на найкращий підручник з історії України. Науковиця багато уваги приділяла вивченню культури України, виступала за присвоєння офіційного статусу українській мові, . Чернігів справив на історикиню приємне враження, тут вона розпочала своє знайомство з Україною та українцями. Слушно вважати, що саме він надихнув її на вивчення нашої історії, культури, сприяв шанобливому ставленню до української мови.

Чернігівська земля впродовж історії допомагала жінкам творити, наснажувала їх на нові звершення. Не можна не згадати й про жінок-науковиць: Є. Ю. Спаську – етнографиню, музеєзнавицю; В. Є. Богданівську-Попову – докторку хімічних наук; М. В. Павлову – вчену-палеонтологиню та палеозоологиню, докторку зоології; О. М. Лук'янову – академікиню Академії медичних наук СРСР, М. В. Нечкіну – професорку, історикиню, археографиню; Е. В. Яковенко – докторку історичних наук, професорку; І. Б. Мізецьку – професорку, докторку хімічних наук.

Таким чином, роль жіноцтва у культурно-просвітницькому житті Чернігівщини є вагомою. Їх участь у цій сфері діяльності важко переоцінити, працюючи у різних галузях вони популяризували українську культуру серед свого народу та на світовому рівні. Попри буденність життя й повсякденні турботи, жінки знаходили творчу наснагу, надихали чоловіків, змінювалися самі і змінювали на краще навколишній світ.

Джерела та література:

1. Богомолец-Лазуровська Н. М. Біографія М. К. Заньковецької. К. 1932. С. 37.
2. Дзюба І. З дзвонкової криниці [Передмова]. Забашта Л.В. Вибране. К. : Дніпро, 1987. С. 5–18.
3. Єфименко Олександра Яківна. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / Від ред. Ю. С. Шемшученко. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д – Й. С. 420.
4. Иванов К. И. Художница О. Л. Делла-Вос-Кардовская. Коммунар. 1940. 22 сентября. С. 2–3.
5. Калібаба Д. Ірина Михайлівна Коцюбинська. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. 256 с.
6. Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. Україна Модерна. К. 2010. С. 46–76.
7. Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової. Українське народознавство в іменах. У 2 ч. Ч. 1.: Навч. посіб. (За ред. А. В. Москаленко; Передм. А. Г. Погрібного). К., 1994. С. 151–159.
8. Коцюбинська Н. Віра Устимівна Коцюбинська – берегиня родинного тепла. URL: <http://kotsubinsky.org/news/2008-10-29-22>
9. Краснопивцев А. Ольга Людвиговна Делла-Вос Кардовская. Kotovsky. URL: <https://web.archive.org/web/20120222142842/http://www.pereslavl.info/page-id-1396.html>
10. Мухін М. І. Педагогічні погляди та освітня діяльність Х. Д. Алчевської. К.: Вища школа, 1979. 182 с.
11. Новак А. А. Вчитель. Борець. Жінка (до 175-річчя від дня народження Христини Алчевської). Чернігівщина. № 16 (573). 21 квітня 2016. С. 15.
12. Новак А. А. Оперний соловейко з Чернігівщини. Чернігівщина. № 4 (561). 28 січня 2016. С. 16
13. Панкратъев С. Когда 20-летней актрису Инну Бурдученко вынесли из горящего барака, на ее лице жили только глаза. Факты. URL: <https://web.archive.org/web/20070310152511/http://www.facts.kiev.ua/Aug2000/2208/09.htm>
14. Рінгіс Л. Русова Софія Федорівна – посестра Лесі Українки. URL: https://kneu.edu.ua/ua/University_en/about_university/milest_of_hist/fam_teachers/rusova/

15. Світлий геній народного мистецтва. Марія Заньковецька. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/svitlii-genii-narodnogo-mistetstva-mariya-zankovetska>

16. Участь визначних жінок у чернігівській «Громаді». Громадська діяльність Віри Устимівни Коцюбинської-Дейші. URL: https://www.gorod.cn.ua/city_795.html

17. Художниця О. Л. Делла-Вос-Кардовская. Переславская Краеведческая Инициатива. URL: <http://pki.botik.ru/articles/p-iva-dellavos1940.pdf>.

Марія Милейко

МЕНА ЯК СОТЕННЕ МІСТЕЧКО

У статті схарактеризовано становище Мени у XVII–XVIII ст. Описано забудову міста, на основі описово-статистичних джерел визначено кількісний та соціальний склад населення, його господарську діяльність.

Ключові слова: *Менська сотня, замок, фортеця, населення, соціальний стан, ремісничче виробництво, промисли.*

Історична урбаністика є одним із провідних напрямків сучасних досліджень. Історія міста, його економічний розвиток, життя міської спільноти у фокусі уваги багатьох дослідників. Об'єктом нашої уваги стала історія міста Мени – нашої малої батьківщини. Ми дослідили історію міста за доби Гетьманщини. Запроваджені останнім часом у науковий обіг історичні джерела, напрацьовані істориками дослідження дозволяють досить змістовно відтворити цей період історії міста.

У реалізації нашого дослідження у пригоді нам стали описово-статистичні джерела, зокрема, «Присяжні книги Ніжинського полку 1654 р.», Переписна книга 1666 р., Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» Філарета Гумілевського. Говорячи про історіографічний доробок у даній проблематиці, слід насамперед загадати дослідження чернігівського історика Дмитра Казимира, який вивчав історію Менської сотні і особливу увагу звернув на різні аспекти історії міста Мени.

Сама рання згадка про Мену датується 1408 р. Зокрема, у праці архієпископа чернігівського та ніжинського Філарета (Гумілевського) «Історико-статистическом описании Черниговской епархии» зазначено: «Город, без сомнения, дотатарский. В 1408 г. «князь Менский» вместе с Свидригайлом и «бояре черниговские и стародубские» удалились в Москву для испрошения помощи против насилий совести» [8, с. 92]. Отже, Філарету Гумілевському належить авторство так званої «свидригайлівської» гіпотези щодо першої згадки про Мену [8, с. 117].

Відомий мореплавець та військовий діяч Рафаїл Зотов, вивчаючи у другій половні XIX ст. генеалогічні зв'язки чернігівських князів, також звернув увагу на загадкового князя Урустая менського, який разом з великим литовським князем Свидригайлом Ольгердовичем у 1408 р. перейшов на службу до московського князя Василя I (1389 – 1425). Р. Зотов у своїй праці «О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время», виводячи слово менський від слова «Мена», висловив припущення, що «...может быть в этой местности находился уезд князя Урустая менского» [8, с. 118].

У 1928 р. відомий краєзнавець, уродженець Сосниці Юрій Виноградський, з приводу міркувань Рафаїла Зотова, висловив свої зауваження: «Серед князів, що в 1408 р. подалися до

Москви з Великого князівства Литовського до великого князя Василя Дмитровича, був князь Урустай Менський. Коли згадати, що в той час князь Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко стояв від Мени, а князі Глинські були з татар, так що «Урустай» могло бути татарським прізвисьмом одного з князів Глинських» [8, с. 119].

Отже, саме з 1408 р. більшість дослідників пов'язують першу згадку про місто Мена. В цей час місто перебувало у складі Великого князівства Литовського.

У першій половині XVII ст. Мена відома вже як досить велике укріплене місто [1, с. 396]. У період Смоленської війни 1632 – 1634 рр. у московських джерелах Мена разом з селом Блистова (нині – Менського району) позначені як «литовские острожки». Водночас Мена відома як центр однойменної волості, власники якої коронний підкоморій Адам Казановський, а з 1645 р. – чернігівський каштелян, київський воєвода Адам Кисіль здійснювали на її території активну колонізацію. У місті було споруджено дві системи укріплень – міські укріплення та окремий замок, в якому знаходилось помешкання православного магната Адама Киселя. У місті був замковий суд, ратуша, дві церкви, ковальський, кравецький та шевський цехи [3, с. 191].

Детальний опис менської фортеці та замку Адама Киселя міститься у «Присяжних книгах Ніжинського полку 1654 р.». З них довідуємося, що навколо менського посаду був насипаний земляний вал, по якому поставлена огорожа з дубових колод. Фортеця мала троє воріт: двоє з баштами, а одні без них. По кутах знаходилося 10 глухих башт без покрівлі. З трьох сторін фортеці у напрямку до р. Мени простягався рів, укріплений дубовими колодами. На випадок облоги в ній було 7 потаємних виходів до річки. На території фортеці знаходилося дві церкви – Михайлівська та Різдва Богородиці. Поряд із фортецею знаходився замок Адама Киселя, укріплений земляним валом та частоколом.

На початку Української національної революції XVII ст. у 1648 р. замок Адама Киселя повсталі розгромили. Мена була визволена з-під влади поляків і стала сотенним містечком Чернігівського полку [3].

Якщо говорити про забудову міста в наступні періоди, то писемні джерела, що дозволяють її відтворити, відносяться до другої половини XVIII ст. У 1767–1768 рр. у містечку працювали представники комісії з укладання Генерального опису Лівобережної України (1765–1769 рр.). Цей опис здійснювався за розпорядженням президента Малоросійської колегії, генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева.

За даними Генерального опису Лівобережної України Мена мала такий вигляд: містечко складалося з укріпленої частини та форштадту – передмістя. Фортеця розташовувалася на високому рівному місці. Однак фортецею вона була по суті вже формально. Земляний вал тривалий час не ремонтувався і місцями він взагалі розсунувся. На територію менської фортеці можна було потрапити через одні з чотирьох воріт, що названі відповідно до назв міст, у бік яких були спрямовані дороги, що вели від цих воріт: Чернігівські, Сосницькі, Синявські та Киселівські ворота. Містечко мало досить розгалужену мережу вулиць. Назви вулиць також походили від назви того чи іншого населеного пункту, у сторону якого вони спрямовувалися [3, с. 192].

Опис Новгород-Сіверського намісництва, що був впорядкований напередодні ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини 1779–1781 рр., доповнює інформацію про становище Мени: «Через місто проходить пряма дорога з Чернігова до Глухова. Місцевість не піщана, на болотах. Містечко огорожене невеликим земляним валом, подібно фортеці, у якій проживає велика кількість людей. У цьому місті розташовані дерев'яні церкви, цивільних будівель немає» [1, с. 319].

Ряд джерел дозволяють нам створити уявлення про населення міста, його заняття,

господарську діяльність. Одним із таких джерел є Переписна книга 1666 р., складена московськими урядовцями в контексті реалізації Московських статей 1665 р., підписаних з гетьманом І. Брюховецьким. Під час проведення обліку населення до уваги бралися лише ті категорії населення, з яких мав стягуватися податок, тобто міщани та селяни. Відтак, поза увагою перепису опинилися козаки, козацька старшина та духовенство. За даними перепису 1666 року, в Мені проживали 31 ремісник і 6 купців, функціонувало 11 млинів на 16 кіл хлібних, 5 – ступних, 20 – просяних, 10 – сукновальних [2, с. 397]. Дані перепису 1666 р. дають зрозуміти, яким було матеріальне становище менських міщан. Згідно з переписом, у самій Мені нараховувалося 89 міщанських дворів, 56 дворів бобилів та підсусідків. Міщани за сумою сплачуваного з кожного двору податку розподілялися на кілька статей. До I статті належало 9 дворів, з яких мав стягуватися податок у 2 рублі. Тут мешкали так звані «лутчі» люди. II статтю складали 17 дворів, з них передбачалося брати податку по рублю з двору. Міщанам III статті (38 дворів) призначалося платити податку по 16 алтин та 4 деньги. До IV статті відносилось 25 дворів, жителі яких мали сплачувати податку по 10 алтин з двору. До V статті переписувачі внесли бобилів та підсусідків. Підсусідками зазвичай називали осіб, які проживали на так званих державних землях або в дворах інших господарів. У них не було своєї землі, проте вони могли мати власні будинки [6, с. 24].

За даними менських сповідних книг 1746 р. церкви Різдва Богородиці, Михайлівської та Троїцької церков, населення Мені було представлено такими соціальними категоріями, як священики, козацька старшина, козаки, посполиті, а також дворові люди, служителі та підсусідки. Загальна кількість жителів міста, складала 2560 осіб, з яких 1303 були чоловіки та 1257 – жінки. Відповідно до станового поділу в структурі населення містечка налічувався 61 (2,4%) представник духовенства, 60 (2,3%) – козацької старшини, 751 (29,4%) – козаків, 274 (10,7%) – посполитих, 1414 (55,2%) – підсусідків, дворових людей та служителів [4, с. 196].

Подальші зміни в соціальній структурі населення міста дозволяє дослідити Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.

За даними цього джерела населення міста станом на 1768 р. складало 3830 чоловік. Отже, в порівнянні з даними перепису 1666 р. ми бачимо приріст нанесення майже в півтора рази. Козацьке населення налічувало 1343 особи. Посполитих було 461, міщан – 236. Підсусідки становили більшість населення в місті – 1478 чоловік. Така ситуація була зумовлена зубожінням значної частини населення, через що воно втрачало свої обійстя та жило у дворах більш заможних односельців.

Неабиякий вплив на структуру мешканців Мені (соціальну та статеву-вікову) мали такі чинники, як міграція, можливий приток населення з інших місцевостей, а також втрата частини мешканців через участь у війнах, хвороби, недоїдання тощо. Так частина підсусідків, які мешкали у Мені, були переселенцями з інших регіонів. Через матеріальні труднощі вони не могли завести власне господарство.

Також у господарствах менських жителів проживало близько 200 найманих робітників [5, с. 51].

За даними Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. на момент ліквідації полково-сотенного устрою у Мені населення було представлено такими соціальними групами, як духовенство, виборні козаки, козаки-підпомічники, служителі та козацькі підсусідки [1, с. 320].

Джерела дозволяють з'ясувати статево-вікову структуру населення міста у зазначений період. Значною мірою у пригоді тут стане Генеральний опис України. Активне населення складали особи віком 15–59 років. Відповідно, до інших категорій відносились діти (0–14 років) та літні люди (60 років і старші). Частка працездатного населення становила 55%. Діти становили 41%, особи

похилого віку – 4% [5, с. 51]. Отже, можемо зробити висновок, що більшість населення міста Мени складала молоді люди, працездатного віку.

Щодо економічного розвитку міста, господарської діяльності городян, то маємо відзначити, що мешканці Мени, як і більшості інших міст та містечок Гетьманщини, традиційно займалися землеробством, городництвом, ремеслами та торгівлею.

Перші писемні згадки про існування ремесел у Мени відносяться до першої половини XVII ст. У містечку ще з часів правління Речі Посполитої (1618–1648 рр.) існували кравецький, шевський та ковальський цехи. Це підтверджується як документами тієї доби, так і пізнішими гетьманськими універсалами. У Присяжних книгах 1654 р. в переліку менських міщан згадуються по кілька осіб з прізвищами Коваль, Кушнір, Ткач, Шаповал, Швець, що може свідчити про їхнє заняття відповідними ремеслами [7, с. 34].

Якщо звернутись до Переписних книг 1666 р., то можна побачити, що на той час у місті працювали 44 ремісники 20 спеціальностей. Серед них – 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр. Серед ремісників, які займалися виробництвом продуктів харчування, згадуються 3 різники, 5 калачників (випікання та продаж калачів – білого обрядового хліба), 1 пирожник (пек та продавав пироги), 1 пивовар, 1 олійник. В основному ремеслами займалися міщани. Подальші відомості про ремісниче життя у Мени знаходимо в матеріалах ревізії Чернігівського полку 1732 р. У них зокрема згадуються шевський, кравецький та ковальський цехи [7, с. 35].

У першій половині XVIII ст. у містечку відомі майстри, які не входили до певного цеху. Це могли бути або так звані партачі, або люди, що займалися ремеслом у разі необхідності. На кінець XVIII ст. у Мени існували 9 цехів, серед яких – один старечий. Це могла бути група бідних, покалічених, сліпих людей похилого віку або об'єднання кобзарів. У шевському цеху налічувалось 30 чоловік, у кравецькому – 40, ткацькому – 30, ковальському, шаповальському та різницькому – по 10 чоловік. Поза цехами працювало 37 чоловік. Загальна кількість ремісників у Мени за даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. складала 130 чоловік [7].

Загалом у Мени були представлені більшість відомих на теренах Гетьманщини ремісничих професій.

Серед промислів значного поширення в господарствах жителів Мени та навколишніх сіл у першу чергу набуло млинарство, що зумовлювалося розвитком зернового землеробства. За даними Переписних книг 1666 р., функціонували 11 водяних млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних. Облаштування та утримання млинів вимагало значних зусиль та коштів, тому один млином могли володіти кілька співвласників. На багатьох водяних млинах поряд з помелом зерна здійснювалося очищення та подрібнення круп, а також фолювання (очищення) сукна [7, с. 36].

Розвивалися у Мени художньо-декоративні промисли, виготовлення художніх виробів з дорогоцінних металів, зокрема різноманітних речей церковного вжитку, жіночих прикрас-дукачів.

З розвитком товарно-грошових відносин промислового характеру набуває городництво, особливо тютюнництво. Як свідчить Опис Новгород-Сіверського намісництва, у 80-х роках XVIII ст. у Мени відбувалися щотижневі базари й двічі на рік ярмарки, на які із Сосниці, Ніжина, Чернігова, Стародуба та багатьох інших міст привозили шкіру, дьоготь, сіль, рибу, залізо. Сюди часто приїжджали з Прилуцького, Лубенського й Ніжинського полків. Торгували на менських ярмарках різноманітними товарами, починаючи від возів і рогатої худоби і закінчуючи так званими красними товарами [2, с. 397].

Отже, господарське життя у Мени відзначалося високою активністю.

Після ліквідації залишків автономії Лівобережної Гетьманщини 1782 р. Мена увійшла до Сосницького повіту Чернігівського намісництва. З 1796 р. вона – центр волості того ж повіту Малоросійської губернії, з 1802 р. – Чернігівської губернії [2].

Таким чином, місто Мена впродовж 1748–1782 рр. було сотенним містом Чернігівського полку. Воно являло собою спочатку невелику фортецю, але згодом перетворилося на значний за площею та кількістю мешканців населений пункт. Мена була демографічно молодим містом. У багатьох дворах місцевих жителів заняття сільським господарством поєднувалося з різноманітними ремеслами та промислами. Вироблена мешканцями Мени продукція задовольняла не лише власні потреби, а й шла на продаж.

Джерела та література:

1. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / за ред. П. Федоренка. Київ: Археографічна комісія ВУАН, 1931. XXI, 593 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Чернігівська область. Київ: Голов. Ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.
3. Казіміров Д. Забудова та вулиці м. Мени у другій половині XVII–XVIII ст. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ, Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 9. С. 190–196.
4. Казіміров Д. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині XVIII ст. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ, Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 10. С. 195–200.
5. Казіміров Д. В. Населення міста Мени за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Література і культура Полісся. Вип. 76. Серія «Історичні науки». Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 47–59.
6. Казіміров Д. В. Менська сотня Чернігівського полку за переписними книгами 1666 р. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 20–29.
7. Казімірова С., Тужик М. Ремесла та промисли Менської сотні у другій половині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 34–38.
8. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени. *Сіверянський літопис*. 2015. 2 (122). С. 91–128.

Павло Нагорний

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВИМІР

В статті розглянуто наростання суспільно-політичної активності населення Чернігівщини у роки «перебудови», схарактеризовано події, які передували проголошенню незалежності України та свідчили про національно-патріотичне піднесення, проаналізовано настрої населення щодо незалежності у 1991 р.

***Ключові слова:** Чернігівщина, проголошення незалежності, «ковбасна революція», Народний Рух України.*

У 2021 р. було відзначено 30-річчя доленосної для українського народу події – проголошення незалежності України, яку було здобуто у процесі розпаду СРСР та перетворення союзних республік у суверенні демократичні держави. Звісно, результат такого масштабу міг бути

досягнутий лише за умови скоординованих чи хоча б суголосних дій всіх регіонів України. І якщо роль в цьому процесі столиці (Київ), великих міст (Харків, Дніпро, Одеса) та осередків національної свідомості (Західна Україна) є більш очевидною та дослідженою, то роль регіонів, менш політично активних, до яких належить Чернігівщина, рідше потрапляє у поле зору провідних фахівців з національної історії цього періоду. Проте значення та специфіку процесів боротьби за незалежність в кожному регіоні важливо визначати, особливо в контексті сучасних викликів територіальній цілісності та суверенітету України. Тому тема дослідження є актуальною.

Дослідження ролі Чернігівщини в процесах прийняття незалежності України досліджували провідні українські історики, серед яких: Т. П. Демченко, В. М. Бойко, О. Д. Бойко, С. А. Лепявко, В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, Я. І. Грицак, А. В. Кульчицький, А. Н. Салтан, С. В. Соломаха та інші [1; 3; 10; 14].

Завданням статті є визначення та оцінка ролі Чернігівщини в проголошенні незалежності України.

У квітні 1985 р. М. С. Горбачовим було проголошено курс на перебудову, який відобразився на всіх сферах суспільно-політичного життя республік та призвів у кінцевому рахунку до розпаду СРСР у 1991 р.

В Чернігові, як і у всіх регіонах УРСР, в цей період поширюються демократичні антикомуністичні настрої, піддаються критиці ленінізм та залишковий сталінізм, виникають національно орієнтовані організації (зокрема, представництво Народного Руху України (далі – НРУ) в м. Чернігові, м. Ніжині та інших населених пунктах Чернігівщини). Нового імпульсу набуває розвиток незалежної демократичної преси – 9 липня 1989 р. на установчих зборах Чернігівського представництва НРУ було ухвалено рішення про заснування власного видавничого відділу, за безпосередньої участі якого надалі виходитиме газета «Громада» (на початкових етапах за рахунок самвидачу) [7].

Але не тільки поступовими суспільно-політичними змінами відома Чернігівщина часів проголошення незалежності. За висловленням В. Ю. Сарани, керівника Чернігівського представництва НРУ [2], «апогей» народного невдоволення існуючим режимом на Чернігівщині вилився у так звану «ковбасну революцію», події якої розгорталися на Різдво 1990 р. На Святвечір 6 січня 1990 р., після 19-ї години, на розі вулиць Рокосовського та Доценка відбулося ДТП за участю облвиконкомівської «Волги», на якій їхав завідувач оргвідділом облвиконкому Валерій Заїка. У відкритому багажнику чернігівці помітили копчену ковбасу, стегно, коньяк та деякі інші делікатесні продукти. Такий несправедливий розподіл продуктів харчування викликав народну хвилю гніву: почав збиратися стихійний мітинг, «Волгу» використовували як трибуну, машину потягли до облвиконкому. Наступного дня, на Різдво, перед будівлею обкому відбувся найчисельніший мітинг, в якому брали участь понад 10000 осіб [13; 14].

Події чернігівської «ковбасної революції» висвічувалися на всесоюзному телебаченні. Основні вимоги мітингувальників були представлені у резолюції, підготовленій регіональними представниками НРУ, та полягали у: відставці керівництва обкому, ліквідації поділу Чернігова на райони з відповідними владними структурами, передачі певного майна партії (наприклад, готелю «Придеснянський») у комунальну власність тощо. Більшість вимог, незважаючи на обіцянки, виконані не були, першого секретаря обкому Л. І. Палажченка замінили на іншого ставленника партії В. Т. Лісовенка. Проте січневі мітинги в Чернігові викликали суголосні народні хвилювання в інших містах України [5].

Подальші події проголошення незалежності України відбуваються відповідно загальним прагненням українського народу. 17 березня 1991 р. в Чернігові, як і у всій країні, відбувається

всесоюзний референдум, на якому 83,3% громадян області проголосували за збереження Союзу як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік» [15]. Весняний період 1991 р. характеризувався загальним пануванням у пресі ідей за збереження оновленого Союзу Суверенних Республік. Так, у чернігівській газеті «Чернігівський вісник» журналісти Дмитро Іванов, Юрій Ганжа, Михайло Брезкун, Володимир Немченко наводили аргументації за збереження Союзу [6].

16 липня 1991 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, яка була цілком підтримана крайовою організацією НРУ та міською і обласною пресою. На період серпневого путчу, спроби заколоту ДКНС, міське керівництво, за твердженням голови міськради В. В. Мельничука [8] насамперед спрямовувало зусилля на підтримку нормальних умов життя в місті, безперебійного користування комунальними послугами. Звинувачення народних депутатів І. Р. Юхновського та М. І. Поровського щодо підтримки ДКНС керівництвом Чернігівської області були відкинута Президією Чернігівської обласної Ради народних депутатів у Зверненні від 27 серпня 1991 р. [4].

Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. обласне керівництво Чернігівщини та міське Чернігова зустріли схвально. Рішенням від 3 вересня 1991 р. Чернігівської обласної Ради Народних депутатів було підтверджено позицію відповідності прийнятого нормативного документу сподіванням та очікуванням всього українського народу [12]. 29 серпня 1991 р. було скликано позачергову сесію Чернігівської міської Ради народних депутатів, на якій обговорювалися питання реформування структури керівництва містом та усунення від влади осіб, які підтримали ДКНС [8].

4 вересня 1991 р. о 19:20 над будівлею Чернігівської міської ради замайорів завчасно ретельно випрасуваний синьо-жовтий прапор [11].

На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року 93,74 % виборців Чернігівської області підтримали Акт проголошення незалежності України, тим самим започаткувавши нову сторінку Чернігівщини у складі незалежної України [9].

Чернігівщина відіграла вагомую роль у проголошенні незалежності України. З кінця 1980-х рр. відбувається зростання суспільно-політичної активності громадян та піднесення національно-патріотичних настроїв. Відомий виступ народного невдоволення у Чернігові, який отримав назву «ковбасна революція», транслиювався на всесоюзному телебаченні та став поштовхом до аналогічних мітингів в інших містах України. «Ковбасна революція», хоча й не досягла поставлених цілей, проте виявила слабкість радянської економічно-політичної системи, готовність народу України та населення Чернігівського регіону до змін. Всі подальші дії, спрямовані на досягнення незалежності України, Чернігівські обласна та міська Ради народних депутатів повністю підтримували. Важливу роль в організаційній, агітаційній та просвітницькій сферах відіграла Чернігівська крайова організація НРУ. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. майже одностайно підтримали формування нової незалежної України. Така інформація свідчить про патріотичність населення Чернігово-Сіверщини, її вагомую роль у проголошенні незалежності України.

Джерела та література:

1. Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 – лютий 1990 р.). *Сіверянський літопис*. 2001. № 2. С. 3–8.
2. Валерій Сарана: «Перелякані комуністи виставили мені суперником на виборах московського попа». Перший голова Руху області – про час і про себе. (Інтерв'ю брав П. Антоненко). *Сіверщина*. 2007. 17 серпня.

3. Демченко Т. Передмова. Боротьба за незалежність України у 1989 – 1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 10–36.
4. Звернення до громадян Чернігівської області. *Деснянська правда*. 1991. 27 серпня. С. 1.
5. Кто съел наше мясо, или неизвестные факты «Колбасной революции». *Gorod.cn.ua*. URL: https://www.gorod.cn.ua/news_32341.html (дата звернення: 24.12.2021).
6. Ми сильні єдністю! *Чернігівський вісник: газета Чернігівської обласної організації Спілки журналістів України*. 1991. 24 березня. С. 1.
7. Москаленко В. Судьба газеты «Громада». *Svoboda. FM*. URL: <http://newvv.net/culture/literature/187002.html> (дата звернення: 23.12.2021).
8. Немченко В. У пошуках істини і злагоди. *Деснянська правда*. 1991. 3 вересня. С. 2.
9. Нова Україна народилася. *Чернігівський вісник: газета Чернігівської обласної організації Спілки журналістів України*. 1991. 1 грудня. С. 1.
10. Панченко І. Як це було (до подій провінційної революції). *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 37–41.
11. Прапор над міськрадою. *Чернігівські відомості*. 1991. 6-12 вересня. С. 1.
12. Рішення Про Акт проголошення незалежності України Чернігівської обласної Ради народних депутатів від 3 вересня 1991 р. (Державний архів Чернігівської області України). Ф. Р-5036. Оп. 26. Спр. 47. Арк. 5. Оригінал.
13. Соломаха С. 20 років потому: забута «ковбасна революція». *Сіверщина: всеукраїнський незалежний медіапростір*. URL: <https://siver.com.ua/news/1/2010-01-02-3334> (дата звернення: 24. 12. 2021).
14. Соломаха С. Українська національно-демократична революція 1990–1992 років на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 12–19.
15. Що показав референдум? *Чернігівський вісник: газета Чернігівської обласної організації Спілки журналістів України*. 1991. 21 березня. С. 1.

Анна Некрасова

ІСТОРІЯ МОЄЇ РОДИНИ

У статті розповідається про історію родини Литвиненків–Васько. Їхню долю можна назвати типовою з огляду перебігу подій кінця XIX – початку XXI ст. Ознайомлюючись з їх життям, можна схарактеризувати повсякдення українських родин у зазначений період. Про мужність і витримку, працелюбність і турботу про дітей – ця стаття.

Ключові слова: *родина, сім'я, голодомор, війна, праця.*

Займаючись дослідженням історії родини, я змогла отримати інформацію про чотири покоління з боку моєї мами. Пустили коріння наші предки у с. Бреч Щорського р-ну Чернігівської обл. Деякі гілки мають відношення до сусідніх сіл – Тур'я, Тихоновичі та Михайлівка. Родина була посередньо забезпеченою, за майновим станом поділялася на бідняків і середняків. Більша частина родини була писемна, але були й неграмотні. Як повідомила Ющенко Наталія Андріївна (моя тітка), її бабуся Лита не знала грамоти, так як була з бідної родини та батьки не мали змоги купити їй взуття, щоб відправити до школи. Оскільки Лита дуже хотіла навчатися, вона на корі дерева видряпувала букви й цифри. Стосовно писемних членів родини, то початкову й середню освіту вони отримали у місцевій сільській семирічній школі, проте, не всі мали можливість закінчувати сім класів. Були й такі, хто перед війною почав ходити у школу і доучувався після

війни.

Тяжко пережила родина часи голодомору. Від голоду померло четверо дітей, зокрема, двоє близнюків і один дорослий чоловік. Вживали у цей період завдяки лісу, де збирали ягоди, гриби та річки, де ловили рибу. Сушили і їли квіти акації, траву «калачики», на полі збирали гнилу картоплю. Шукаючи собі їжу, діти бігали до більш заможних сусідів, де їх підгодовували чим могли.

Окрім цього, респонденти розповіли, що не у всіх сімей була така скрутна ситуація. Деякі з них тяжко і багато працювали, аби прогодувати сім'ю. Був випадок, коли ледь не померла від перевтоми Юстина Микитівна Литвиненко (бабуся мого дідуся, П. С. Литвиненка). Трагедією закінчилася спроба Липи Митрофанівни Ольховик (1907 р. н.) (бабуся моєї тітки, Н. А. Ющенко) допомогти родині з харчами... За «крадіжку» з колгоспного поля 7-ми колосків пшениці її засудили до 3-х років в'язниці.

Васько Веніамін Семенович (рідний брат прадідуся К. С. Васька, батька моєї бабусі) у 1939 р. працював місцевим сількором, проводив незалежне розслідування по справі «Підпали громадських будівель», йому вдалося знайти винних. Він поспішав до редакції передати інформацію, але по дорозі через ліс його перестріли сільські куркулі та вбили, а на грудях вирізали зірку. На честь Веніаміна Семеновича була названа одна з вулиць села.

Члени нашої родини брали участь в Другій світовій війні, у війні з Японією. Кузьма Семенович Васько (батько моєї бабусі Тетяни Кузьмівни Литвиненко) був рядовим, призваний на службу Щорським РВК 9 грудня 1943 р. Служив у 30-й стрілецькій дивізії підвізним. З липня 1945 р. по 10 жовтня 1945 р. служив у 481 артилерійській бригаді телефоністом. За мужність і відвагу був нагороджений орденом «Червоної зірки», медаллю «За відвагу», медаллю «За перемогу над нацистською Германією», медаллю «За взяття Берліну». Ющенко Андрій Пилипович (двоюрідний брат батька мого дідуся Савелія Микитовича Литвиненка) був убитий під Дніпром у 1941 р., посмертно нагороджений орденом «Червоної зірки». Музиченко Павло Кирилович (двоюрідний брат С. М. Литвиненка) – розстріляний у місцевому лісі «Калиннику». Багато хто з родини вступив до Таращанського полку під командуванням Н. В. Боженка, який проходив через село. Уже в незалежній Україні Литвиненко Тетяну Кузьмівну (моя бабуся) визнали учасницею війни. Учасником бойових дій у війні з Японією був Савелій Микитович Литвиненко (батько дідуся П. С. Литвиненка).

Бабуся Валентина Сергіївна Кузьменко (двоюрідна сестра прадідуся К. С. Васька) була вивезена ще дитиною під час окупації на примусові роботи в Німеччину і потрапила на швейну фабрику до приватного підприємця, повернулася додому лише через 10 років.

Післявоєнний період життя здавався легшим, оскільки додому з війни повернулися чоловіки. Родина розпочала будівництво нових будинків – 3 просторих помешкання стали великою радістю для сімей. Вся родина працювала у колгоспі, жінки – доярками, чоловіки – трактористами, ветеринарами, охоронцями. Майже усі жінки родини у цей період пройшли курси трактористок.

У родині народжувалося від 2 до 6 дітей. Іменна їм давали за церковним календарем: Ганна, Єфросинія, Клавдія, Ольга, Тетяна; Савелій, Пилип, Микита, Прохор, Кузьма. Пізніше батьки обирали імена самостійно, за своїм смаком: Олена, Оксана, Ірина, Валентина, Ганна, Катерина, Наталія; Олександр, Михайло, Андрій, Іван, Петро, Володимир, Григорій.

Отже, дослідження дозволило мені, представниці нового покоління родини, ознайомитися з її історією, проаналізувати тяжкі та радісні сторінки життя. Наша мала Батьківщина с. Сновське (до 1962 р. – с. Бреч) на Чернігівщині, засноване у середині XIX ст. (1858 р.), залишається для нас мальовничим, спокійним і затишним «раєм». Розташоване близько до кордону з Росією, з

невеликою кількістю населення (близько 650 чол.), воно й сьогодні бажане для усіх наших рідних. Я почула, побачила й зрозуміла наскільки важливими у житті є любов і турбота про близьких. Випробування та тяжкі втрати, які випали на долю нашої родини, можна було витримати, пережити лише разом, підтримуючи та допомагаючи один одному. Наша родина – міцна і надійна, вона продовжує писати свою історію.

Джерела та література:

Респонденти:

1. Музиченко Михайло Прохорович, 1941 р. н., с. Сновське, Сновського р-ну Чернігівської обл. (брат мого прадідуся).
2. Некрасова Ірина Петрівна, 1965 р. н., с. Сновське Сновського р-ну Чернігівської обл. (моя мама).
3. Тодікова Валентина Павлівна, 1965 р. н., с. Михайлівка Сновського р-ну Чернігівської обл. (мамаина сестра).
4. Ющенко Наталія Андріївна, 1967 р. н., с. Сновське Сновського р-ну Чернігівської обл. (моя тьотя).

Катерина Рубан

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЦИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття пропонує розглянути основні етапи становлення медицини на Чернігівщині; знайомить з дослідниками-краєзнавцями, які представили розвиток подій, пов'язаних з цим; акцентує увагу на еволюції методів, заходів вирішення проблем лікування населення.

Ключові слова: Чернігівщина, історія, медицина, реорганізація, лікар.

«Професія лікаря – це вчинок, вона потребує самоствердження, чистоти душі та чистоти думок»

А. П. Чехов

Питанням історії становлення медицини на теренах України займався вчений-медик, письменник С. А. Верхратський (1894–1988), який присвятив їй свої студії: «Цехова медицина в Україні» (1946), «Цирульники в Україні. Перші противісп'яні щеплення на Україні» (1947), «Життя і діяльність доктора медицини Франціска-Георгія Скорини», «Н. Бідло – організатор і позитивний керівник вітчизняної госпітальної школи» (1957), «Історія медицини: Посібник для студентів медичних інститутів» (1964), «История медицины» (1983). Після його смерті вийшло 4-те видання підручника «Історія медицини: Навчальний посібник» (1991). Науковець описав медичну справу на Запорізькій Січі, провів розвідку щодо перших міських і повітових лікарів України. Дослідник зазначив, що свого часу для розміщення хворих та поранених використовувались приходські шпиталі, монастирі та приватні будинки. У його праці виголошено назви монастирів, при яких відкривалися шпиталі – Трахтемирівський на Дніпрі, нижче Канева; Межигірський у місцевості Межигір'я, на північ від м. Вишгород; Лебединський біля м. Чигирин; Левківський біля м. Овруча; Кирилівському у Києві та ін.

Історія формування медицини на Чернігівщині була предметом дослідження місцевих науковців В. Руденка та Л. Шари, лікарів-краєзнавців А. Груши, В. Гончаренка, М. Дулі та ін. Важливо вказати, що представлена ними інформація засвідчує схожий шлях розвитку подій. Так, відомий знавець історії Чернігова В. Руденок у своїй студії «Чернігів – подорож на сто років назад»

у розділі «Як народжувалася чернігівська медицина» зазначив, що до середини XVIII ст. медичне обслуговування населення міста було у підпорядкуванні церковного відомства. «За даними історичних джерел, у 1748 році у місті діяло дев'ять парафіяльних храмів, при кожному з яких існував шпиталь». Будувалося приміщення шпиталю за рахунок громади і виконувало одночасно декілька функцій: лікарня; богадільня, де лікували хворих і доглядали старих німецьких парафіян.

З другої половини XVIII ст. церковна медицина почала зникати через скорочення кількості лікувальних закладів при церквах. Це потребувало реформування системи охорони здоров'я у місті. Зміни розпочалися з введення у Чернігові посади міського лікаря, яку у 1765 р. зайняв Яків Узанський. За рахунок міського бюджету йому виділили квартиру та надали зарплату 144 карбованці на рік. Наступним кроком було відкриття у 1785 р. у Чернігові лікарні «Приказы гражданской опеки», яка стала першим цивільним медзакладом міста. Головним її завданням було надання медичної допомоги військовим, інвалідам, безпритульним та арештантам. Місцяни, яких не можна було віднести до цієї категорії, мусили викликали лікаря додому, проте зробити це було досить складно. Міські лікарі, працюючи як штатні спеціалісти, виконували свої обов'язки лише 2-3 дні на тиждень, а решту днів надавали допомогу жителям повіту, тобто працювали на виїздах. У 1782 р. міський лікар Я. К. Омелянович відкрив першу міську аптеку, а з 1793 р. у місті починає працювати ще одна – приватна.

Приблизно у цей період на Чернігівщині починає зароджуватися психіатричний напрям медицини. Так, у 1776 р. у Максаківському монастирі (Менський район) відкрили шпиталь для лікування душевнохворих, який у 1802 р. після відкриття у Чернігові губернської лікарні, увійшов до її складу на правах відділення. Тільки у 1925 р. був перетворений на окремий медичний заклад.

У 1802 р., згідно указу Катерини II від 7 листопада 1774 р., у Чернігівській губернії для утримання лікарень, закладів соціального піклування та шкіл створюють установу «Приказы общественного призрения». У 1850 р. у Чернігові мешкало близько 6500 осіб, яких обслуговували 7 лікарів, 13 лікарських учнів, 1 бабка-сповитуха, діяла одна лікарня і дві аптеки.

З другої половини XIX ст., на випадок виникнення епідемій, були створені губернські та повітові «Комитеты общественного здравия» (1852).

Попередня система медобслуговування населення виявилася недосконалою. Ситуація поліпшилася, коли 6 жовтня 1865 р. Чернігівську губернську лікарню передали з «Приказа общественного призрения» у підпорядкування місцевого Земства. З 1869 р. у місті діяло вже дві лікарні.

Діяльність земств виявилася найрезультативнішою у напрямку трансформування роз'їзної медичної практики, а саме – «провідні лікарі-земці ініціювали організацію лікарських округів із фельдшерськими пунктами та амбулаторний прийом хворих. Територія губернії була поділена на дільниці, в центрі яких відкрили лікарні з амбулаторіями, інфекційними відділеннями та кількома фельдшерськими пунктами. Зазвичай лікарська дільниця розраховувалася на 10 тис. осіб, радіусом обслуговування до 17 верст (верста дорівнює 1,0668 км)». Протягом 1865–1880 рр. у Чернігівській губернії діяло 46 дільниць, у кожному повітовому містечку діяло по одній лікарні; на 1895 р. – 83 лікарські дільниці, які охоплювали 545 кв. верст, де мешкали 26710 чол.

1868 р. став для чернігівської медицини знаковим – розпочала підготовку помічників лікаря чоловіча фельдшерська школа з терміном навчання 3 роки. З 1870 р. школа розміщала на садибі земської лікарні. У 1880 р. право навчання у фельдшерській школі надали і жінкам. У цьому ж році школа отримала статус вищої, на зразок урядових учбових закладів подібного типу, а у 1881 р. при ній було створено медичну бібліотеку.

Ситуація для місцяни змінилась на краще після реформування виборного управління Чернігова,

яке згідно з Положенням 1870 р. отримало можливість вирішувати проблеми медичного обслуговування населення. Лікарня підпорядковувалася Чернігівській повітовій управі і місто змогло орендувати у повітовій земській лікарні певну кількість ліжок для чернігівців. Першочергово гроші виділялись на лікування незаможних жителів, військовослужбовців, пожежників; обслуговування бідних міщан покривалося коштом міщанських управ; матеріально забезпечені жителі отримували медичну допомогу за власний рахунок.

Для поліпшення медичного обслуговування мешканців міста у 1873 р. було введено посаду першого дільничного лікаря. У 1874 р. завершується зведення спеціальних будинків для душевнохворих, а з 1876 р. починає діяти стаціонарна система лікування. Крім того, у цьому ж році дума ініціювала організацію прийомного покою для надання діагностично-консультаційних послуг. Для цього було знайдено відповідне приміщення – дерев'яний будиночок на чотири кімнати, де розмістили помешкання лікаря та кабінет для прийому хворих. Придбали необхідне обладнання, медичні препарати, запросили на роботу лікаря та фельдшера. Лікар безкоштовно допомагав малозабезпеченим чернігівцям, а заможні користувалися його послугами лише на платній основі. Проте важливо вказати, що робота прийомного покою у Чернігові, на думку столичного чиновника – сенатора О. Половцова, не відповідала потребам населення, не витримувала порівняння у питанні надання кваліфікованої медичної допомоги зі стаціонарними лікарнями. На потреби прийомного покою, у тому числі оплату роботи лікаря і фельдшера, виборні управління витрачали з міського бюджету в середньому по 1630 руб. Окрім того, близько 360 руб. виділялося на купівлю медичних препаратів для малозабезпечених жителів Чернігова. Органи самоврядування також утримували штатного міського лікаря, асигнуючи щорічно на оплату його роботи близько 200 руб.

Щоб стимулювати лікарську практику у 1890 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило рішення про державні дотації на збільшення оплати праці медиків. Чернігівський лікар став отримувати, крім грошей з місцевого бюджету, ще 160 руб. державної допомоги. Поступово дотації та виплати зростали. Так, у 1897 р. платня становила 1200 руб.

У 70-х рр. ХІХ ст. у Чернігові активізується розповсюдження інфекційних захворювань. «У 1872–1873 рр. лютувала холера, 1879 р. – чума, 1887–1888 рр. – дизентерія, дифтерія, 1892–1893 рр. – знову холера, 1897 р. – черевний тиф. Жителі хворіли на малярію, лихоманку, кір, різноманітні венеричні інфекції. Найпоширенішими були захворювання, пов'язані з травним трактом, хвороби дихальних шляхів, кров'яні і зовнішніх покривів». Причинами такої активності захворювань дослідники переважно називають соціальний фактор, а саме – важкі матеріальні умови проживання мешканців міста. Свого часу управа створила санітарну комісію на чолі з лікарем Д. Лавриненком для ознайомлення з санітарно-гігієнічним станом будинків хворих та умовами їхнього життя. В результаті роботи комісія дійшла висновку, що основною причиною поширення інфекційного захворювання у сім'ях є важкі матеріальні умови, які не дозволяють підтримувати належну санітарію, нормально харчуватися, здійснювати своєчасне медичне обстеження, тобто механізм поширення інфекційних збудників значною мірою корелюється з рівнем життя людини. Другою причиною, яку виголосила комісія – це відсталість периферійної медицини, відсутність елементарних лікарських препаратів. Суттєво заважала боротьбі з інфекційними захворюваннями і забобонність населення, яке свято вірило у «вищі сили», зверталося за допомогою до знахарів і народної медицини.

Вирішенням зазначених проблем, на думку гласних Чернігівської думи, була профілактична робота та імунізація населення. Перевагу надавали імунізації, тому міська влада дбала про своєчасне її проведення, забезпечення лікарів необхідною сивороткою. Своєчасно проведені попереджувальні заходи дозволяли уникнути епідемії. Управа розробила й подала на затвердження

думи проєкт заходів, спрямованих на покращання санітарних умов у Чернігові. За рахунок міського бюджету відкрили їдальні та чайні, де за символічну плату можна було купити чаю чи порцію гарячої страви. Якщо ж попереджувальна діяльність не допомагала припиненню поширення інфекційних захворювань і вони набували епідеміологічного характеру – вживалися необхідні заходи для їхньої локалізації та приборкання.

Наприкінці серпня 1876 р. чернігівське місцеве «Управление общества попечения о больных и раненых воинах» відправило у Сербію (йшла сербсько-чорногорсько-турецька війна) санітарний загін у складі двох лікарів, трьох фельдшерів та десяти службовців, які повинні були надавати допомогу пораненим у боях воїнам.

У 1871 р. у місті створили Чернігівське товариство лікарів, яке у 1888 р. налічувало 30 дійсних членів. Важливо зазначити, що з 1881 р. у Чернігові регулярно проходили з'їзди земських лікарів, на яких медпрацівники обмінювалися досвідом та обговорювали фахові проблеми.

У 1887 р. у земській лікарні відбувається реорганізація – створюються окремі відділення: психіатричне, хірургічне, гінекологічне, терапевтичне, сифілітичне, венеричне, інфекційне та очне; зростає кількість ліжок та кількість медичного персоналу. На 1896 р. у місті працювало 23 лікарі цивільного відомства та достатня кількість кваліфікованого середнього медичного персоналу. Слід вказати, що у цей період значно розширився спектр медичних послуг, використовували нові методи лікування, зокрема вакцинації, активізували профілактичні заходи.

6 червня 1893 р. у Чернігові відкрилося місцеве відділення Російського товариства Червоного хреста. 9 грудня того ж року створили общину Сестер Милосердя Св. Феодосія Углицького – своєрідний учбовий заклад, який готував молодший медичний персонал для благодійних установ та військових шпиталів на випадок війни. Пізніше на базі общини відкрили лікарню в ім'я імператора Олександра Третього, розраховану на 30 пацієнтів. У травні 1896 р. розпочалося будівництво приміщення для її розміщення. Під час Першої Світової війни вихованки Общини пішли на фронт доглядати за пораненими у польових шпиталях.

Крім стаціонарного лікування, у земській лікарні та у міській «лечебнице для приходящих» здійснювалося і амбулаторне медичне обслуговування хворих. Воно існувало виключно на кошти місцевого самоврядування і підпорядковувалося міській владі. Прийом пацієнтів здійснювався щодня, крім четверга та великих свят. Медичний огляд та ліки надавалися безкоштовно.

Характерним для цього періоду було існування приватних лікарів. Наприклад, А. Є. Райз – лікувала внутрішні, жіночі та дитячі захворювання; І. І. Гуз – венеролог; Б. Крупіцька та Е. Шульгін – стоматологи; Г. Фейгін – фельдшер, який робив щеплення від віспи.

Для вирішення матеріальних питань медичного характеру у 1895 р. у місті створили відділення лікарського товариства взаємодопомоги, у 1901 р. – Чернігівське товариство взаємодопомоги фельдшерів.

З початку ХХ ст. у Чернігові знову збільшилася кількість медичних послуг: 1911 р. – починає діяти губернський земський діагностичний центр, який через рік реорганізувався у Бактеріологічний інститут; 1914 р. – створюється відділ «Ліги по боротьбі з туберкульозом»; пізніше – курси медичних сестер воєнного часу.

Після Першої світової війни та подій, які відбувалися на теренах України у вказаний період розпочинається новий етап у розвитку медицини.

Вивчаючи розвиток медицини на Чернігівщині, можна зазначити, що вона має відношення до підготовки лікарів для теренів усієї України, і не тільки України. Центрами підготовки лікарів свого часу стають госпітальні школи – фактично це перші вищі медичні навчальні заклади. Госпіталі, при яких вони відкривалися, називались генеральними. У процесі організації перших шкіл виникли

труднощі з наповненням учнів, до яких ставилися досить високі вимоги: достатній рівень загальної підготовки і знання латинської мови. Вихід було знайдено у комплектуванні шкіл слухачами духовних навчальних закладів. З середини XVIII ст. велику роль у цій справі починають відігравати Києво-Могилянська академія, колегіуми Чернігова, Харкова, Переяслава .

Багато відомих лікарів та вчених мали безпосереднє відношення до Чернігівщини. Так, велику роботу з оздоровлення армії, з організації здорового побуту солдатів у мирний і воєнний час провадив штаб-лікар Ю. Т. Білопольський (1753–невід.); український лікар, засновник епідеміології в Російській імперії, фундатор першого в Україні наукового медичного товариства та ін. Д. С. Самойлович (1744–1805); засновник російської анатомічної школи, фізіолог, дійсний член Російської академії наук та ін. П. А. Загорський (1764–1846); український і російський медик, уролог, анатом і хірург Російської імперії, професор петербурзької Медико-хірургічної академії та ін. І. В. Буяльський (1789–1866); вчений-медик, філософ-ідеаліст, професор та ін. Д. М. Веланський (1774–1847) та ін.

Джерела та література:

1. Білоус В. І., Білоус В. В. Історія медицини і лікувального мистецтва. Чернівці: ІВЦ «Місто», 2019. 284 с.
2. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини: Нав. посібник. 4-е вид., випр. і допов. К.: Вища школа, 1991. 431 с.
3. Груша А. М., Дуля М. М. З історії медицини Чернігівщини. Чернігів, 1999. 208 с.
4. Історія медицини: посібник для студентів медичних інститутів / За ред. С. А. Верхратського. Київ, 1964 р. С. 158–160.
5. Леус В. Інститут фізметодів лікування. Чернігівські відомості. 2003. 4 квітня. С. 4.
6. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині / А. М. Груша, С. В. Пасталиця, М. М. Дуля. Чернігів, 2003. 48 с.
7. Руденок В. Як народжувалася чернігівська медицина. Чернігів – подорож на сто років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій «АХАЛАР», 2009. С. 53–57. URL: http://ahalar.org/media/book_100.pdf
8. Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920–1930 рр.). *Краєзнавство*. 2014. Вип. 2. С. 81–87.
9. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90-і роки XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 4-5. С. 171–178.

Катерина Ромашко

СТАН ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ 1920-Х РР.

У статті досліджується стан здоров'я студентства 1920-х рр. на прикладі інститутів народної освіти Північного Лівобережжя. Розглядається матеріальне становище вищої освіти в період становлення радянського суспільства.

Ключові слова: *студентство, студентське здоров'я, матеріальне становище, вища школа, 1920-ті рр.*

1920-ті рр. були періодом економічної розрухи, але, водночас, і розбудови нового

суспільства. Ці обставини, безумовно, вплинули і на життя та здоров'я студентства на яке було покладене завдання формування нової інтелігенції.

Матеріальний стан вишів на початку 1920-х рр. був жалюгідним. У них часто були зруйновані будівлі, а матеріальне становище викладачів й студентства часто було незадовільним. Наприклад, станом на 1921 р. у Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) були розташовані почергово декілька установ: штаб XII армії, школа червоних командирів, шпиталі та інші військові частини, внаслідок чого вся господарська частина Інституту була повністю зруйнована [10, с. 4]. Тому не дивно, що у спогадах про студентські роки Іван Павловського – випускника НІНО, а пізніше і викладача, що навчався у виші з 1919 р., зустрічаємо таке: «Перші два роки навчання ми не мали приміщення для занять. Головний корпус вузу займав штаб Червоної Армії. Нам визначили маленьке приміщення початкової школи, яке знаходилось поряд з інститутом. Деякі професори читали лекції у своїх квартирах...» [5, с. 5]. Зважаючи на такий стан вишу, навчання проходило в дуже складних умовах. Окрім того, в 1920–1921 навчальному році українське студентство голодувало. Так, керівництво інститутів і технікумів зверталось до Головного управління професійної освіти (далі – Головпрофосу) з проханням тимчасово розпустити студентів і припинити роботу ВНЗ. Голод серед студентів було визнано на засіданні малої колегії Головпрофосу 15 серпня 1921 р. та прийнято рішення студентів не розпускати. За вишами була заброньована певна кількість хліба і крупи для харчування студентів [6, арк. 12].

У фрагменті спогадів випускника Ніжинського ІНО 1923 р. мовознавця Павла Плюща, зустрічаємо наступне: «У 1920–1921 навчальному році ми одержували невелику стипендію і натуральний продуктивний пайок (борошно, крупа, картопля, сіль). Крім того, нам безкоштовно давався обід (як правило, гороховий суп або варений горох) у студентській їдальні...» [9, с. 207]. 1922-го року після того, як було отримано багатий урожай зернових, ситуація щодо харчування студентів значно покращилось. Частина студентів отримувала продовольчі пайки. У січні 1923 р. колегія Головпрофосу визначила тих, хто мав право на отримання пайка. Ними стали студенти, які отримували стипендію, та особи, направлені на навчання профспілками й комсомольськими організаціями без отримання стипендії [11, с. 116].

У спогадах відомого мовознавця Петро Одарченка, з 1923 до 1927 – студента і з 1927 по 1929 – аспіранта і викладача НІНО, зустрічаємо наступне: «Перший рік навчання в Ніжинському ІНО був для мене дуже тяжкий: мене мучив голод, стипендія була дуже мала, вона складалась із кількох фунтів пшона. Восени, коли не було так холодно, я зі своїми товаришами на подвір'ї інституту варили в казані пшоняну кашу. А в зимові місяці було гірше. Щоб заробити гроші, мені доводилося бути грубником, я топив в грубах в аудиторіях, корчував дерева на подвір'ї інституту, рубав дерева для однієї пані, а пізніше був репетитором. Другий рік навчання 1924–25 – був для мене легшим: для всіх студентів була вже відкрита їдальня, стипендія була більша, на базарі харчові продукти стали дешевші» [4, с. 5].

Щодо ЧІНО, то матеріальне становище його студентів характеризують їх звернення до організацій студентства, які вирішували питання соціального захисту, зокрема, до каси взаємодопомоги ЧІНО яка активно працювала з 1918–1919 н. р. [3, арк. 113].

Найчастіше до каси зверталися студентки за допомогою у вирішенні звичайних побутових питань. Найактуальнішою у 1924 р. була проблема відсутності зимового взуття або одягу. З проханням видати грошей на ремонт взуття або купівлю одягу звернулось 67% студенток за період з 1 листопада до 31 грудня 1924 р. [3, арк. 51–74]. Загалом така потреба у взутті пояснюється його

високою вартістю, що становила близько 8 крб. за пару «зимових туфель» при середній стипендії 12 крб., з яких виплачувалося 3 крб. [3, арк. 361–362].

Деякі заяви до каси виглядали майже як прохання про порятунок. Наприклад, студентка першого курсу Мопойланко звернулася із проханням надати кошти на лікування хворої ноги, через яку вона зовсім не могла ходити [3, арк. 62], однак отримала відмову. Таке рішення правління каси можна пояснити відсутністю довідки від лікаря про стан здоров'я студентки [3, арк. 188-а].

Зважаючи на вище викладене, матеріальна скрута, хронічне недоїдання, масові епідемії та низький рівень матеріального забезпечення не могли не вплинути на стан здоров'я студентів. Значна частина радянського студентства в 1920 рр. мала досить слабке здоров'я. Вони відставали у вазі, були сутулуватими, в багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітина, нерозвинена мускулатура, недостатня дихальна екскурсія грудної клітки [8, с. 303].

Також слід зазначити, що стан здоров'я студентства ще в дореволюційні часи був одним із найгірших серед різних верств населення. Наприклад, українське студентство посідало перше місце за захворюваннями на туберкульоз і друге – за сифілісом, поступаючись за цим показником лише повіям [11, с. 117].

Жахіття світової та громадянської війни призвели до послаблення імунної системи молоді. Ця обставина спричинила поширення епідемії туберкульозу яка не вщухала впродовж усього досліджуваного періоду. У 1924 р. на різні форми туберкульозу хворіло 75% українського студентства [7, с. 97].

У 1924–1925 навчальному році було проведено медичне обстеження 181 студента, що становило 89% від тих, хто навчався у виші. За результатами обстеження 17% студентів хворіли на туберкульоз, 13% – на хвороби серця та 52% мали хворі зуби. Із загального числа обстежених 95% студентів посередньо харчувались, а 1 студент голодував. 1925–1926 навчального року було обстежено 78% студентів від загальної кількості тих, хто навчався у виші [1, арк. 25]. За результатами обстеження 15% студентів хворіли на туберкульоз, 13% – на хвороби серця та 59% мали хворі зуби. Усі студенти посередньо харчувались [1, арк. 26].

У 1929 р. було проведено медичний огляд 70% студентів Ніжинщини. Серед оглянутих 75% були хворі, в тому числі 70% – на сухоти [8, с. 304].

Поряд із туберкульозом, виникали масові епідемії висипного, червеного та зворотного тифу. Епідемія тифу прокотилась у 1920 р. В Чернігові померло 3 студенти, але більша частина студентів перехворіла. Хворі студенти найчастіше лікувалися вдома, через що були змушені залишитися на додатковий рік навчання [2].

До епідемії туберкульозу й тифу додалась епідемія сифілісу та інших венеричних захворювань. Основними причинами їх епідемії були житлова невлаштованість студентів, недостатність коштів для існування та майже повна відсутність моральних заборон через радикальну зміну ціннісних настанов особистості після революції та громадянської війни. На початку 1920-х рр. більше 20% чоловіків і 7% жінок серед студентів УСРР були хворі на сифіліс та інші венеричні хвороби [11, с. 117].

Багато студентів мали декілька тяжких захворювань одночасно. Медичні огляди показали, що 92% студентів мають від одного до трьох хронічних захворювань. Дві третини студентів страждали від гострого малокрів'я, більше половини хворіли на рахіт, третина – на шлунково-кишкові розлади [7, с. 97].

Ще одним явищем яке мало безпосередній вплив на здоров'я студентства були пияцтво й алкоголізм. Зважаючи на те, що переважна більшість студентів була віком 25–35 років, практично всі інститутські вечірки, комсомольські гуляння та екскурсії, сімейні урочистості закінчувалися грандіозним зловживанням алкоголю. У 1928 р. було проведено анонімне опитування студентів, яке показало наявність алкогольної залежності в кожного п'ятого студент [11, с. 118]. П'яні дебоші в гуртожитках поступово ставали нормою. Деякі студенти не виходили зі стану алкогольного сп'яніння місяцями.

Таким чином, можна зробити висновок, що загальна розруха та скрутне матеріальне становище вищої школи вплинули на стан здоров'я студентської молоді. Результати медичних оглядів студентів 1920-х рр. засвідчили про хронічне недоїдання молоді, а відтак і високий рівень захворюваності, особливо на шлунково-кишкові та інфекційні хвороби. Велику частку в загальній картині захворюваності становили венеричні хвороби та туберкульоз, які обґрунтовано вважаються соціальними хворобами, що виникають у кризові періоди суспільного розвитку.

Джерела та література:

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. ф. Р–6121, оп. 1, спр. 86, 47 арк.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–608., оп. 1, спр. 97, 131 арк.
3. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 151, 380 арк.
4. Одарченко П. Ніжинський Інститут Народної Освіти в 1923-1929 роках. Нова Провіта. 2003. 23 серпня. С. 3.
5. Павловський І. Пробуджували любов до науки. Вісті. 1995. 17 березня. С. 5.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.166, оп. 2, спр. 233, 120 арк.
7. Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 86–101. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_86. (дата звернення: 3.12.2020).
8. Розовик О.Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки). Вінниця: Нілан. 2014. 453 с.
9. Самойленко Г. В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин. Видавництво НДУ ім. Гоголя. ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф». 2005. 420 с.
10. Симоненко В. Погроми у вищій школі. Вісті. 1995. 23 червня. С. 4.
11. Хоруженко Х. Комітети покращення побуту учнів і студентів у вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки. Краєзнавство. 2015. № 3-4. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2015_3-4_28. (дата звернення: 3.12.2020).

Наталія Туз

ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ СМІРНОВ – ПОЧЕСНИЙ ЖИТЕЛЬ СЕЛА ТУПИЧЕВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розповідається про мужнього та працьовитого чоловіка, ветерана Другої світової війни та праці, почесного жителя с. Тупичева О. М. Смирнова, якому у цьому році виповнюється 100 років.

Ключові слова: ветеран, нагорода, мужність, відвага, війна, Чернігівщина, праця.

З найкривавішої та найбільш жорстокої за всю історію людства Другої світової війни він повернувся без лівої ноги, та інвалідність не вибила мужнього чоловіка зі «строю» – трудився він так само відважно, як і воював. До бойових нагород додадуться трудові. У с. Тупичів, що в Городнянському районі, орденоносця шанують як колишнього керівника місцевого колгоспу, як людину з великої літери!

Народився О. М. Смирнов 17 березня 1921 р. у с. Яшалта (нині с. Солене) Калмицької АРСР. Після закінчення 7-ми класів вступив до педагогічного робфаку у м. Астрахані (1937), проте, мрія бути військовим привела його у 1939 р. до Смоленського військового піхотного училища. Витримати випробування військової школи допомогла порада одного з наставників, яка надалі стала його життєвим принципом – «Людей нужно беречь, а не жалеть!» [1].

13 червня 1941 р. молодому військовому присвоїли звання «лейтенанта», і через три дні він поїхав до Білорусії у м. Конюхи служити командиром взводу мотострілкового механізованого полку. ...А пізно ввечері 21 червня весь мотострілковий механізований полк підняли по «тривозі» і направили на кордон Барановичи – Слонім. Розпочалася війна. Бійці та їхні командири майже добу намагалися стримувати атаки німецько-фашистських військ, сили були нерівними і полк почав відступати. Дійшли до Донбасу, де О. М. Смирнова призначили командиром роти ППО 976 полку 261 стрілецької дивізії [4].

Отже, Олексій Миколайович з першого дня війни був залучений до активного супротиву загарбникам. За мужність та відвагу у лютому 1942 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки, отримав звання капітана та посаду помічника начальника штабу полку з розвідки. Молодий капітан (21 рік!) виконував найвідповідальніші завдання, пов'язані з ризиком для життя. У серпні 1942 р., як один з кращих командирів, отримав посаду командира винищувально-диверсійного загону, а у жовтні 1942 р. – нагороджений орденом Червоного Прапора та позачергово отримав звання майора. О. М. Смирнов особисто ходив у розвідку, організовував засідки, знищував фашистів, зброю та боеприпаси ворога, захоплював полонених та важливі документи. Щодо згаданої нагороди, слід зазначити, що отримав він її за дуже важливу, особисто підготовлену і героїчно проведену операцію у гірських умовах (гора Гунай, близько 50-ти км на північний схід від м. Туапсе) по ліквідації німецької станції наведення люфтваффе (назва німецьких військово-

повітряних сил у складі збройних сил Німеччини). Олексій Миколайович так коментує результати цієї події: «Так завершилась не разглашаемая в годы войны и далеко не всем известная героическая операция по ликвидации важного фашистского объекта. Грудь многих разведчиков украсили боевые ордена и медали, а мне был вручен орден Красного Знамени и присвоено досрочно воинское звание майора» [1, 4].

Відомий радянський письменник Віталій Олександрович Закруткін, будучи військовим кореспондентом, побував на усіх ділянках Кавказького фронту. У своїй літературній студії «Кавказские записки», в розділі «В предгорьях Западного Кавказа» так схарактеризував О. М. Смирнова: «Прославился своими дерзкими вылазками и рейдами отряд капитана Алексея Смирнова. Сам Смирнов отличался изумительным хладнокровием, которое соединялось в нем с беззаветной храбростью. Он был прирожденным разведчиком, превосходно знал горные леса и очень любил свое опасное дело. Его небольшой – с полсотни отряд почти никогда не отдыхал. С течением времени у солдат Смирнова выработался настоящий охотничий азарт, и они довольно серьезно называли свои рейды «промыслом». <...> Это отряд стал для гитлеровцев каким-то наваждением – они могли ждать Смирнова в любое время дня и ночи и проклинали дерзкого капитана, который постоянно держал их в состоянии крайнего напряжения и страха. Какими только эпитетами не награждали Алексея Николаевича подчиненные и командиры: «Лесной волк», «Человек – легенда» [1].

Навесні 1943 р. О. М. Смирнов отримав тяжке поранення, тривалий час боровся за життя, врешті – переміг, вижив, але втратив ногу. У тому ж році він одружився з медичною сестрою Наталією Бойко, яка була «приписана» до нього як супроводжуюча під час евакуації з Краснодарської санчастини у П'ятигорську. Оселилися вони у м. Сальськ Ростовської області, де майор працював у місцевому військкоматі. У 1945 р., дякуючи генерал-полковнику А. А. Гречку з яким був особисто знайомий, отримав призначення на посаду військового комісара Ічнянського району на Чернігівщині [4]. Через два роки (1947 р.) О. М. Смирнов звільнився зі Збройних сил, вступив у Вищу партійну школу при ЦК Компартії України, успішно її закінчив. З 1949 по 1959 рр. працював у Тупичівському районі заступником голови виконкому [1, 4, 5]. Після Указу Президії ВР УРСР від 21. 01. 1959 р. «Про ліквідацію деяких районів Чернігівської області», Тупичівський район було ліквідовано, проте Олексій Миколайович залишився й надалі проживати у Тупичеві і очолив місцевий колгосп. Багато сил доклав керманич сільського господарства, щоб селом пишалися, щоб про колгосп знали не тільки на Чернігівщині. За 20-ть років його роботи на цій посаді у селі побудували дитячий садок, лікарню, великий тваринницький комплекс та ін. За успіхи у розвитку сільського господарства та високі показники праці О. М. Смирнов був нагороджений орденом Леніна. До радянських нагород сьогодні ставляться по-різному, але трудову звитягу не можна ані знехтувати, ані знецінити, незалежно від політичних віянь.

Олексія Миколайовича Смирнова у Тупичеві знають усі: і старі, і малі. Адже він з післявоєнних літ і до сьогодні віддав понад 70-ти років свого життя цьому славному селу Північного Полісся. У 2014 р., напередодні 93-річчя, йому присвоєно звання Почесного жителя села. Саме О. М. Смирнову випала честь стати першим мешканцем Тупичева, удостоєним такого звання [3]. До слова, Олексій Миколайович є Почесним жителем м. Абінська Краснодарського краю та с. Соленого Республіки Калмикії [1].

У цьому році Ветерану війни та праці виповнюється 100 років. Від щирого серця хочеться побажати Олексію Миколайовичу триматися. Літа беруть своє, підводять здоров'я, але ветеран не здається. Щороку зустрічає 9 травня як особливий для нього день, найважливіше свято.

Джерела та література:

1. Безнощенко А. И. Разведчик – легенда Алексей Смирнов: Сыны Отечества. *Проза.ру*. URL: <https://proza.ru/2017/07/19/1324>
2. Бойдала З. Родом з Калмикії. *Новини Городнянщини*. 19 березня 2016. № 21–22. С. 5.
3. Василько Л. Почесний житель Тупичева. *Новини Годнянщини*. 2014. 4 січня 2014. № 1–2. С. 1.
4. Інтерв'ю ветерана війни О. М. Смирнова з нагоди 95-річчя від дня народження. Тупичів.нет Тупychiv.net | Facebook. 18.03.2016. Адміністратор сайту Михайло Воробей. URL : <https://ru-ru.facebook.com/>
5. Чернякова Ольга. Фронтовик Олексій Смирнов не старіє душею. Час Чернігівський. 09 травня 2017. URL: <https://cntime.cn.ua/component/k2/item/18745-frontovyk-oleksii-smyrnov-ne-stariie-dusheiu>

Вікторія Хромова

ОБМЕЖЕННЯ ТА УТИСКИ РЕЛІГІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКИХ МОНАХІВ У 1930-Х РР.

У статті висвітлені зміни соціально-економічно життя ченців наприкінці 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. пов'язані з антирелігійною політикою радянської влади.

Ключові слова: монах, монастир, кримінальна справа, ігумен, радянська влада.

Радянська влада прискіпливо ставилася до діяльності чернецтва. Всі без винятку «служителі культу», а саме так позначали осіб, які мають відношення до релігії, переслідувалися співробітниками НКВС. «Служителі культу» неодноразово підозрювались у чиненні злочинів у сфері державної безпеки, а також притягувались до адміністративної відповідальності.

На сьогодні зазначена тема є об'єктом дискурсів про життя та діяльність чернігівських ченців, оскільки у роки існування Радянського Союзу вона не могла існувати та досліджуватися з науково-історичної точки зору. Відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» від 09. 04. 2015 р. всі документи радянського періоду є відкритими, що, в свою чергу, дає можливість науковцям детально та неупереджено дослідити кримінальні справи репресованих осіб.

Життя та діяльність чернігівських монахів досліджували В. Шуміло та А. Морозова. У своїх роботах вчені висвітлили життєвий шлях та релігійні погляди ігумена Аліпія та схиархімандрита Лаврентія [4–6].

Юридичне підґрунтя переслідування з боку радянської влади ченців і священиків здійснювалося на підставі низки прийнятих у 1921–1922 рр. циркулярів НКВС, Наркомзему і Головокооперкому УСРР. А. Киридон зазначає, що відповідно до них священнослужителі та ченці були позбавлені виборчих прав при створенні сільськогосподарських, кустарних, споживчих та інших кооперативних об'єднань. Відповідно до Постанови ВУЦВК «Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів» від 26 березня 1921 р. служителям релігійних культів було заборонено надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, державного управління, в Робітничо-Селянській інспекції, волосних виконкомах сільських рад та їх органах, а також у сфері народної освіти. Згідно з Кодексом законів про народну освіту, особам, що перебували в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу,

заборонялося викладання як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів у навчально-виховних закладах [1, с. 308].

Також духовенство всіх конфесій мало сплачувати значні суми різноманітних податків. Крім прибуткового податку, накладалися податки за неучасть у виборах і податок за невиконання військового обов'язку. Враховуючи дію вищевказаних законодавчих актів, Радянський Союз мав можливість здійснювати економічний тиск на священників та ченців.

На життя ченців вплинуло і те, що з 1920-х рр. почали масово закривати монастирі. В 1919 р. у м. Чернігів був зачинений Свято-Успенський Єлецький жіночий монастир. З 1944 по 1964 рр. у приміщенні монастиря розміщувалася Чернігівська філармонія. В 1934 р. закрили Свято-Георгіївський жіночий монастир, який розташовувався у с. Данівці Козелецького району. З 1937 р. на території монастиря розміщувався будинок для інвалідів. Домницький чоловічий монастир Різдва Богородиці у с. Домниці Менського району був зачинений у 1925 р. З 1928 р. на території монастиря розташувалась Домницька комуна. У 1929 р. був зачинений Спасо-Преображенський чоловічий монастир у м. Новгород-Сіверський і перетворений в історико-архітектурний заповідник. У зв'язку із закриттям найбільших монастирів на Чернігівщині ченці не мали постійного місця проживання та перебування і вимушені були проживати в селах або у підземних печерах.

Одним із таких ченців був схиархімандрит Лаврентій, у миру Лука Овсійович Проскура. Майбутній схиархімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій народився в 1868 р. у с. Карильському поблизу м. Короп Чернігівської губернії. Влітку 1929 р. після закриття Свято-Троїцького собору Лаврентій перейшов у Свято-Іллінську церкву. За своїми релігійними поглядами Лаврентій належав до Істинно-Православної церкви, проти якої в Чернігові було відкрито кримінально справу у липні 1936 р. Лаврентій фігурував у справі лише як свідок. На думку В. Шуміло, Лаврентій не був притягнутий до кримінальної відповідальності, оскільки на момент розслідування був у похилому віці. Після арешту Лаврентій у м. Чернігові на вул. О. Десняка на Лісковиці заснував печеру, де проводив літургію до своєї смерті у 1950 р [6, с.78].

Соратником та одноступцем Лаврентія був ігумен Аліпій, який при народженні мав ім'я Яковенко Олександр Андрійович. Аліпій народився 30 серпня 1881 р. у с. Плехтіївці Городнянського повіту Чернігівської губернії. Ігумен Аліпій ініціював будівництво Вознесенської церкви у с. Свинь Чернігівського повіту, де користувався великою повагою серед віруючих і створив чернечу громаду. У 1927 р. Аліпій був заарештований за незаконне будівництво церкви і відправлений для досудового розгляду справи до Харкова, де пробув 4 місяці. Вдруге Аліпія заарештували 11 листопада 1930 р. за релігійну діяльність в с. Свинь. Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР від 21 грудня 1930 р. Аліпій був засуджений до 3-х років концтаборів. В 1935 р. Аліпій повертається до Чернігова, а згодом до с. Свинь. 20 вересня 1943 р. у день звільнення с. Свинь від нацистських загарбників він був убитий радянським солдатом [4].

На нашу думку, відкриття кримінальних справ проти вищевказаних монахів пов'язане з їх релігійною діяльністю, приналежністю до Істинно-Православної церкви, яка не була визнана офіційною та перебувала під заборонаю. Важливо відмітити, що обидва ченці мали величезний вплив серед чернігівського населення, тому їх погляди та проповіді серед «мас» контролювалися радянськими спецслужбами.

Проти релігійної діяльності черниць також відкривали кримінальні справи. В кримінальній справі проти Сильченко Марії Трофимової 1887 р. н. уродженки с. Кучинівки Щорського району

Чернігівської області та Куленко Олександрі Філіповни 1889 р. н., яка народилася у м. Грала (Польща) та проживала в с. Кучинівці Чернігівської області було вказано, що обидві проводять контрреволюційну діяльність [3, арк. 1-15]. У справі не містилась інформація щодо місцезнаходження монастиря, в якому останні здійснювали релігійну діяльність до моменту його закриття. Зокрема, Сильченко Марія служила при монастирі до кінця 1920-х рр., а Куленко Олександра проживала з Марією після закриття монастиря у спільному будинку [3].

Згідно з анкетними даними черниць, вказаними в кримінальній справі, Сильченко Марія випікала хліб після закриття монастиря, а Олександра була швачкою. У їх домівках знайшли листівки контрреволюційного характеру та релігійну літературу. Обидві були засуджені до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах [3, с. 13–15, 168–169].

Релігійну діяльність черниць засуджували і навіть могли прирівняти до шпигунства. Таку справу було відкрито щодо Демиденко Устинії Єфимівни, яка народилася у 1879 р. в с. Гудими Чернігівської губернії та Чистик Єфимії Яковлівни, яка народилася у 1887 р. в с. Леляки Чернігівської губернії. На момент відкриття кримінальної справи обидві проживали в с. Леляки Варвинського району Чернігівської області [2, с. 8–14].

Обидві черниці близько 30 років служили у Ладанському жіночому монастирі на Чернігівщині. У 1928 р. монастир закрили, а у його приміщенні була створена трудова комуна. Після закриття монастиря Устинія та Єфимія з 1928 р. займалася кустарним виробництвом, шила ковдри, а також займались їх продажем на базарах [2, с. 8–14].

При проведенні обшуку співробітниками НКВС у черниць Демиденко Устинії та Чистик Єфимії була знайдена англійська валюта: 6 фунтів стерлінгів і десять шилінгів та листування з архімандритом Мелітоном, який мешкав у Югославії. Устинія пояснювала під час допиту, що Мелітон – це її двоюрідний брат, який емігрував до Югославії, і листи містять лише особисту інформацію. Однак листування було розтлумачене ніби як спроба отримання грошової винагороди від архімандрита за секретну інформацію, у зв'язку з чим У. Демиденко засудили до 5 років позбавлення волі, а Є. Чистик – до 4 років позбавлення волі [2, с. 120–135].

При обшуку у черниць також вилучили релігійну літературу, календарі, інформацію щодо постів та релігійних свят і багато фотокарток, зроблених в монастирі. Після закриття кримінальних справ подальша їх доля невідома.

З урахуванням викладених у статті обставин можна стверджувати, що наприкінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. священнослужителі перебували під постійним тиском радянських спецслужб, у т.ч. були економічно обмежені, не мали можливості зареєструвати своє місце проживання, сплачували значні податки. Зокрема, ченці у зв'язку із закриттям більшості монастирів втратили фактично місце «роботи» та проживання. Частина із вказаних осіб були засуджені за вчинення злочинів у сфері державної безпеки. При цьому решта із вказаного числа служителів культури була змушена таємно проводити богослужіння та займатися промислами у сільській місцевості, здійснювати кустарну підприємницьку діяльність.

Джерела та література:

1. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. № 14. С. 301–328.
2. Кримінальна справа. Архів УСБУ в Чернігівській області. (Управління служби безпеки України в Чернігівській області). Ф. 7. Спр. П-1925. Арк. 1–134.

3. Кримінальна справа. Архів УСБУ в Чернігівській області. (Управління служби безпеки України в Чернігівській області). Ф. 7. Спр. П-1961. Арк. 1–168.
4. Морозова А. Ігумен-ісахист Аліпій (Яковенко; 1881-1943). *Сіверянський літопис*. 2013. № 4-6. С. 110–114.
5. Шуміло В. Істинно-Православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.
6. Шуміло В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4-5. С. 67–80.

5. ПЕДАГОГІКА

Руслан Кеда

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ В КПІ ІМ. ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО

У статті розглядається сутність концепції «освіти впродовж життя» (life-long learning), проаналізовано форми та механізми впровадження концепції безперервної освіти, «освіти протягом всього життя», дистанційного та змішаного навчання в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Ключові слова: *«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». «освіта впродовж життя», безперервна освіта.*

Останнім часом у науковому обігу все частіше фігурує термін «Освіта впродовж життя» (Life-long learning). В Україні на сьогоднішній день відсутнє усталене трактування цього поняття (наприклад, Є. Пінчук оперує терміном «безперервна освіта» та називає її «феноменом» [6]), так само, як і відсутня державна концепція впровадження цієї освіти. Відтак, заклади вищої освіти в процесі імплементації її складових керуються, в першу чергу, документами ЮНЕСКО та нормативними розробками ЄС, зокрема Європейської комісії. Водночас провідні виші України вже працюють над впровадженням цієї концепції у практику своєї діяльності.

Мета нашої розвідки – проаналізувати форми та механізми впровадження концепції безперервної освіти, «Освіта протягом всього життя», дистанційного та змішаного навчання в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

В нашій розвідці ми вважаємо за доцільне послуговуватись терміном, встановленим у документах Європейського Союзу (оскільки Україна в сфері освіти спрямовує свої зусилля саме на інтеграцію з ЄС). Так, Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 року прийняв «Меморандум освіти протягом життя» (A Memorandum of Lifelong Learning), яким регулює подальшу роботу щодо впровадження освіти впродовж життя.

Важливість впровадження Lifelong learning зумовлюється зростаючим динамізмом розвитку суспільства. Сьогодні стає неможливим за час навчання у ЗВО (в тому числі й у КПІ наприклад, на стаціонарі за 5-6 років), підготувати людину до професійної діяльності на все її подальше життя. У світі щорічно оновлюється близько 5% теоретичних і 20% професійних знань. Період «напіврозпаду» компетентності, тобто зниження її на 50% унаслідок появи нової інформації, з багатьма професіями настає менш ніж через 5 років, тобто стосовно до нашої системи вищої освіти часто раніше, ніж закінчується навчання [4].

В широкому розуміння до «освіти впродовж життя» з пропозиції Європейської комісії стали

відносити всі рівні освіти (заклади дошкільної освіти, середньої та вищої освіти, а також всі позашкільні освітні заклади, гуртки, конференції, відкриті лекції та інші освітні ініціативи).

Особливістю КПІ є, в першу чергу, розгалужена система ресурсів для впровадження складових Lifelong learning. Два, на мою думку, найважливіших ресурси – це Український інститут інформаційних технологій в освіті КПІ ім. Ігоря Сікорського (УІТО) та платформа для дистанційного навчання «Сікорський». До цього варто додати, що КПІ пропонує значну кількість різноманітних освітніх ініціатив та можливостей (діяльність різних академій, хабів, гуртків, проведення конкурсів, в тому числі і грантових, тощо).

Для впровадження Lifelong learning Європейська комісія пропонує зосередитись на восьми основних компетентностях [1]:

1. Освіченість
2. Знання кількох мов
3. Наукові та інженерні компетентності
4. Цифрові та технологічні компетентності
5. Міжособистісні компетентності та здатність до адаптації
6. Активне громадянство
7. Підприємливість
8. Культурна самоідентифікація та самовираження.

І до цього варто також додати компетентності, важливі на сьогоднішній день (на 2020 рік), запропоновані на світовому економічному форумі [2]:

Top 10 skills

in 2020

1. Complex Problem Solving
2. Critical Thinking
3. Creativity
4. People Management
5. Coordinating with Others
6. Emotional Intelligence
7. Judgment and Decision Making
8. Service Orientation
9. Negotiation
10. Cognitive Flexibility

in 2015

1. Complex Problem Solving
2. Coordinating with Others
3. People Management
4. Critical Thinking
5. Negotiation
6. Quality Control
7. Service Orientation
8. Judgment and Decision Making
9. Active Listening
10. Creativity

Як бачимо, на перші сходинки пересуваються такі компетентності, як креативність, критичне мислення, емоційний інтелект, тобто ті, які вирізняють людину від автоматичних систем. З особистого досвіду навчання в КПІ можна стверджувати, що при викладанні багатьох дисциплін акцент робиться на формуванні саме цих компетентностей.

Важливою складовою Lifelong Learning в КПІ є післядипломна освіта, впровадженням якої

займається Навчально-методичний комплекс «Інститут післядипломної освіти». До його складу входять такі структури як: «Український інститут інформаційних технологій в освіті», «Інститут наступної освіти», «Центр підвищення кваліфікації Міненергосугілля», «Навчально-науковий центр «Ошадливе виробництво».

У МІПО НТУУ «КПІ» реалізуються дві форми післядипломної освіти – перепідготовка і підвищення кваліфікації фахівців. Особливістю КПІ є наявність значної кількості спеціалізованих підрозділів, а саме:

- Спецфакультету перепідготовки фахівців;
- Філії спецфакультету у ФТІ;
- Центру післядипломної освіти механіко-машинобудівного інституту НТУУ «КПІ»;
- Галузевого факультету підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів Мінпаливенерго України;
- Факультету підвищення кваліфікації викладачів;
- Курсів підвищення кваліфікації (з вібродіагностики та вібромоніторингу обертового обладнання; інформаційних технологій; з менеджменту міжнародної діяльності ВНЗ тощо).

Перепідготовка фахівців у КПІ здійснюється за 18-ма спеціальностями за участю 16 випускових кафедр (на ТЕФ, ІЕЕ, ФММ, ФПМ, ФЛ, ФС, ВПІ, ФТІ, ІТС). За п'ять років (з 2003 по 2007 рр.) після закінчення навчання на спецфакультеті МІПО отримали диплом спеціаліста 982 особи [3].

До переваг КПІ можна віднести також те, що можна подавати документи одночасно на денну і заочну форму навчання. І можна паралельно навчатися на різних факультетах/інститутах за згодою декана основного факультету (директора інституту), яку він дає на підставі рекомендації випускової кафедри з основної спеціальності.

Дистанційне та змішане навчання в рамках концепції Lifelong learning виступають як актуальні дієві освітні інструменти. Їх імплементація в КПІ також має свої регулятивні механізми. Так, дистанційне навчання в КПІ регулюється «Положенням про дистанційне навчання» (Наказ ректора від 17.04.2020) [9], де прописані основні складові організації цього процесу. Головною особливістю КПІ в цьому відношенні є створення власної корпоративної платформи та активне залучення до неї великої кількості викладачів та студентів, що в умовах карантину через COVID 19 дозволило швидко відреагувати на ситуацію й оперативно перевести навчання в дистанційний формат.

З-поміж інших особливостей впровадження концептуальних положень Lifelong learning, дистанційної та змішаної освіти можна виділити наступні:

1) КПІ має можливість використовувати ресурси Українського інституту інформаційних технологій в освіті КПІ ім. Ігоря Сікорського (УІТО) створеного в листопаді 2004 року з метою ефективного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освіту з урахуванням позитивного досвіду діяльності та на базі Українського центру дистанційної освіти НТУУ «КПІ» (УЦДО). Місією УІТО є підвищення якості освіти, розширення доступу представників різних вікових груп та верств населення до освітніх ресурсів, створення умов для безперервного навчання впродовж усього життя за рахунок ефективного інтегрування ІКТ, в тому числі дистанційного навчання (ДН), в освітню сферу. Саме УІТО займається наступними питаннями:

- концепція розвитку дистанційної освіти в Україні;
- програма розвитку дистанційного навчання в Україні;

- положення про дистанційне навчання;
- пілотний проєкт «Дистанційне навчання для підготовки бакалаврів» для НТУУ «КПІ»;
- проєкт «Розроблення середовища для віртуальних лабораторних робіт»;
- проєкт «Створення пілотного проєкту банку атестованих курсів дистанційного навчання для навчальних закладів всіх рівнів освіти»;
- проєкт «Технологічне забезпечення дистанційного навчання у Міжнародній Українській школі».

2) КПІ тісно співпрацює з Європейським Союзом, зокрема Виконавчим агентством з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури (EACEA) в рамках програми Erasmus+. Так, реалізуються спільні проєкти, читаються відкриті лекції, проводяться тренінги, круглі столи, відбувається обмін студентами та викладачами тощо [5]. Це забезпечує реалізація неформальної освіти та освіти впродовж життя не тільки для студентів, але й для дорослих.3) КПІ швидко й ефективно перейшов на дистанційне навчання в умовах карантину через COVID19 із залученням викладання за допомогою найрізноманітніших дистанційних платформ Coursera, EdEra, Prometheus, Moodle, інструментів Google Class, Zoom, Skype, Telegram, Viber тощо.

4) Особливістю є також те, що чимало викладачів пройшли спеціальні курси для організації дистанційного навчання (чого нема в інших, особливо регіональних вузах). Дистанційна освіта в КПІ розпочиналась у 2008 році з відповідного пілотного проєкту, у якому викладачі кафедри загальної фізики брали активну участь. Усі вони пройшли курси підвищення кваліфікації в НМК Інститут післядипломної освіти НТУУ «КПІ» за напрямом «Дистанційне навчання».

5) Особливістю впровадження дистанційного навчання в КПІ, яка вирізняє його з-поміж інших ЗВО, є запуск спеціальної платформи для дистанційного навчання «Сікорський» [7]. Якщо MOODLE – це платформа, яку використовують і інші університети, то «Сікорський» (створена власне також на основі Moodle та хмарних сервісів Google – це відкрите віртуальне навчальне середовище КПІ ім. Ігоря Сікорського, яке надає широкі можливості щодо застосування сучасних технологій дистанційного навчання, в першу чергу викладачів і студентів КПІ.

6) ЗВО орієнтується на формування у здобувачів найактуальніших компетентностей. Так, ЗВО відходить від класичного підходу «викладач – джерело знань. Натомість, студентам пропонується чимало самостійної ініціативи у здобуванні знань, вказується на джерело інформації, за яким студент має самостійно оволодіти знаннями.

7) В КПІ на високому рівні поставлена кооперація з підприємствами, що дозволяє реалізувати принцип «навчання через практичну діяльність». Широко застосовується метод кейсів. На базі КПІ функціонує інноваційна екосистема Sikorsky challenge, до складу якої входить 120 високотехнологічних кампаній з України, США, Ізраїлю, Китаю, Японії [10], Австралії тощо, що дозволяє здійснювати навчання через практичні кейси та шляхом залучення до виробництва.

8) Викладачі вчать і самі, постійно підвищуючи свою кваліфікацію. Відмінністю є те, що викладачі КПІ найчастіше беруть участь у найбільш престижних програмах підвищення кваліфікації, часто за кордоном, забезпечуючи, таким чином, високу професійну підготовку.

9) Випускникам університету пропонується отримати другу вищу освіту (Умови регулюються Положенням про набір та навчання за програмами другої вищої освіти на 2020–20221 рр. [8])

Поглиблення і розвиток окреслених ініціатив у впровадженні прописані Lifelong learning,

розвитку дистанційного та змішаного навчання є невід’ємною складовою Стратегії розвитку Національного технічного університету КПІ ім. Сікорського на 2020–2025 роки [10]. Наявність цієї стратегії також можна вважати особливістю КПІ, яка може стати прикладом для наслідування іншими закладами вищої освіти України.

Таким чином, КПІ є потужним і впливовим агентом у галузі впровадження принципів Lifelong learning, виступає з ініціативами і конкретними пропозиціями щодо інституалізації неформальної освіти як складової Lifelong learning в Україні і, отже, може слугувати взірцем і дороговказом для інших закладів вищої освіти.

Джерела та література:

1. Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. URL: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/council-recommendation-on-key-competences-for-lifelong-learning_en
2. The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution / World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>
3. Босий В., Зозуля В. Післядипломна освіта в КПІ: стан та перспективи. URL: <https://kpi.ua/819-6>
4. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/252/%20>
5. Національний Еразмус+ офіс в Україні. URL: <https://erasmusplus.org.ua/search/search.html>
6. Пінчук Є. Концептуальні основи та тенденції розвитку безперервної освіти. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 1. 2011. С. 71–77.
7. Платформа дистанційного навчання «Сікорський». URL: <https://www.sikorsky-distance.org/>
8. Положення про набір на навчання за програмами другої вищої освіти. URL: http://ipo.kpi.ua/fileadmin/template/druga_doc/Polozhennja_pro_nabir_DRUGA_20-21__BAK_.pdf
9. Про затвердження Положення про дистанційне навчання в КПІ ім. Ігоря Сікорського. URL: <http://uiite.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/04/Pologenie.pdf>
10. Стратегія розвитку Національного технічного університету України КПІ ... на 2020–2025 роки. URL: https://data.kpi.ua/sites/default/files/files/2020-2025-strategy_0.pdf

Григорій Малезжик

ІННОВАЦІЇ У ВИЩІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядається важливість використання педагогічних інновацій в історичній освіті задля спрямування освітнього процесу на формування професійних компетентностей здобувачів вищої освіти у відповідності до потреб ринку праці. Визначено проблеми розвитку історичної освіти та окреслено перспективи інноваційного підходу в історичній освіті.

Ключові слова: *інновації, інноваційні методи, модернізаційні процеси, компетентність, професійна підготовка, фахівець, практична підготовка, освітній процес.*

Постановка проблеми. Нині актуалізується роль і значення університетської історичної освіти. Адже саме від підготовки високопрофесійних фахівців залежить міцність держави, її стійкість у глобальній системі розподілу праці. Однак адаптація до нових економічних і

соціокультурних умов вимагає оновлення змісту й організації освітнього процесу в напрямку підвищення якості й конкурентоспроможності національної освіти.

Серед дисциплін гуманітарного циклу освітніх програм закладів вищої освіти, незалежно від напрямків професійної підготовки, яку вони здійснюють, історія займає особливе місце, оскільки грає важливу роль у процесі становлення громадянина і розвитку критичного мислення особистості як елемента її загальної культури. Завдання історика – перш за все, писати історію, фіксувати важливі події. Якщо цього не буде, то не буде зафіксованого досвіду та розуміння й аналізу помилок. Важливість історика для суспільства полягає у його місії – збереження пам'яті народу. Сучасні вимоги до закладів освіти були сформульовані в Законі України «Про освіту», де виділено одне з головних завдань – стимулювання та розвиток інноваційних процесів у їх діяльності. Інновації в освіті пов'язані із загальними процесами у суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття [2].

Проблемі розвитку інноваційних процесів у освіті нині присвячено досить значну кількість досліджень: О. Дубасенюк, В. Кремень, М. Кларін, В. Сластьонін, Л. Подимова Л., А. Хуторської та ін. [2; 6; 7; 10; 11]. Власне інновації у вищій історичній освіті детально не були розглянуті, але окремі дослідники звертали увагу на це питання. Зокрема, такі дослідження здійснені вітчизняними науковцями В. Кравець [5], М. Алексієвцем [1] та російськими науковцями А. Сулов, М. Салимгарєєв, Ш. Хамматов [9]. У цьому контексті важливою є розвідка білоруського вченого С. Юриса [12]. У зазначених публікаціях автори звертають увагу на, які стосуються інновацій у історичній освіті у контексті українських соціально-педагогічних реалій.

Мета статті – визначити особливості організації освітнього процесу, викладання, навчання та учіння історії крізь призму модернізаційних процесів у вищій школі та інноваційних методів навчання.

Результати дослідження. Інновації у вищій історичній освіті – це процес творення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники досягнень структурних компонентів історичної освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану. Слово «інновація» має багатомірне значення, оскільки складається з двох форм: власне ідеї та процесу її практичної реалізації [2].

У зв'язку зі змінами в організації освітнього процесу, в наслідок впровадження Болонського процесу, відбулися певні вдосконалення та були введені в дію інноваційні підходи щодо організації освітнього процесу, перш-за все це рейтингова система, кредитно-модульна система ECTS, але попри це, залишається чимало того, що потрібно змінювати в організації освітнього процесу в ЗВО, це найбільше стосується окремих освітніх галузей, зокрема й історичної освіти. Недоліки існують, як в методиці викладання, навчання, так і в організації освітнього процесу загалом. Історична освіта потребує інноваційного підходу для досягнення якісного результату, для того, щоб відповідати запитам сучасного суспільства.

У Законі України «Про вищу освіту» (2014) основною метою вищої освіти визначено підготовку «... конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях» [4].

В Україні існують проблеми як в організації освітнього процесу, так і в розробці освітніх

програм:

- невідповідність освіти потребам суспільства та ринку праці. Власне про таку невідповідність йдеться і Національній стратегії розвитку вищої освіти: «...існує невідповідність змісту та якості вищої освіти актуальним потребам суспільства та національної економіки» [8, с.71];

- в організації освітнього процесу замало практичної складової. Студенти-історики повинні перш за все вчитись писати наукові роботи, робити проекти, практикуватися в підготовці до наукової роботи або, якщо це майбутні вчителі історії, то в них повинно бути більше педагогічної практики, якщо історики-археологи, то повинно бути більше археологічної практики. Ціль історичної освіти – сформувати у здобувача освіти певні компетентності історика, вміння, які будуть затребувані на ринку праці, в суспільстві, перш-за все навчити історика писати історію, бо історик – це і є той, хто пише її;

- замало дослідницької та наукової роботи, яка б формувала кваліфікованого фахівця – історика.

- слабо розвинена академічна мобільність. Для історичних спеціальностей академічна мобільність може бути вкрай важливою. Студенти окремих освітніх програм, наприклад «Європейські студії», потребують розширення їх можливостей щодо академічної мобільності. Неможливо бути фахівцем з європейської історії, не маючи при цьому досвіду вивчення та дослідження першоджерел, як документів, так інших джерельних матеріалів, що знаходяться в країнах ЄС;

- проблемою є часто і не доцільно тривалий термін навчання. В європейських країнах найчастіше термін навчання залежить від спеціальності і університети бажають швидше підготувати освічених фахівців для ринку праці. Український дослідник В. Кравець [5] і російський дослідник А. Суслов [9] вважають, що для історика є необґрунтованим тривале навчання. Якщо ж термін навчання є великим, то повинна бути і глибша спеціалізація вже на конкретній тематиці, галузі історичної науки [5; 9].- важлива проблема у впровадженні інновацій в Україні є «закостенілість» системи та небажання учасників освітнього процесу запроваджувати позитивні зміни.

Історична освіта в Україні не формує на жаль повною мірою потрібні історичну – науковцю та педагогу компетентності. Причини цього полягають у тому, що система освіти не відповідає вимогам часу, а держава провадить недосконалу освітню політику. Водночас є відповідальними студенти та викладачі за свою інертність щодо змін у системі організації освітнього процесу [1]. При цьому стратегія розвитку освіти розробляється на державному рівні, а тому перспективи розвитку, змін та внесення інновацій в освітній процес залежать від держави та від діяльності органів, відповідальних за освіту. Якщо будуть нівелюватись питання змін та інновацій в освіті загалом, та і в історичній освіті зокрема, то це в найкращому випадку призведе країну до занепаду освіти та науки. Це може призвести і до економічних проблем, бо існує прямий взаємозв'язок між освітою та економічним розвитком країн [2].

Історична освіта повинна відповідати вимогам часу і сприймати інновації. Вона повинна формувати необхідні для історика компетентності, готувати затребуваного на ринку праці фахівця – вченого-історика та історика-педагога. Для розуміння перспектив розвитку української освіти варто звернути увагу на досвід розвинених європейських країн, які вже пройшли певний шлях з

модернізації освіти. Так, у європейських університетах є таке поняття «викладання-дослідження» («teaching-research»). Дослідження проводить кожен університет, і цьому вчать не тільки майбутніх наукових співробітників [7, с. 109]. Уже середня школа закладає основу європейської системи освіти, у якій вміти досліджувати повинен кожен – історик, лікар, політик, журналіст, інженер. Європейський студент повинен вміти застосовувати навички дослідження не тільки в професії, а й у житті. Критичне мислення, самостійність – це кар’єрний успіх, у західному світі індивідуалізму, плюралізму і конкуренції без таких якостей не вижити. Отже, європейський погляд на навчання у закладі вищої освіти – це підготовка до гармонійного життя на основі професійної підготовки. І, якщо в українських закладах вищої освіти, дослідження – це почасти науково-дослідницька робота, мало пов’язана з життям, у західних університетах – це практичні проекти, орієнтовані на майбутню професійну діяльність.

Задля якісного навчання українських студентів-істориків потрібно брати до уваги і цей досвід. Варто більше покладатись на практику та науковість у навчанні уже з початку навчання [3, с. 123]. Варто, щоб з першого курсу студент писав наукову роботу, яку буде в кінці навчання захищати.

Для покращення результатів освітнього процесу варто звернути і на інноваційні методи навчання, бо університетські курси історії покликані не тільки дати студентам міцні предметні знання, а й сформувати у них ціннісні орієнтири, вміння на основі аналізу історичних колізій, об’єктивних і суб’єктивних факторів розвитку суспільства встановлювати причинно-наслідкові зв’язки, аргументовано відстоювати власну позицію, відтворювати і транслювати інформаційні потоки, що в кінцевому рахунку полегшить майбутнім фахівцям проникнення в обрану професійну сферу. Перераховані завдання можна вирішити за допомогою комплексу інноваційних педагогічних технологій [9]. Ефективним способом впровадження в освітній процес інноваційних технологій навчання з метою формування ключових професійних компетентностей майбутніх фахівців є застосування різних активних форм і методів навчання [6]. Це проблемна і ігрова технології, технології колективної і групової діяльності, методи аналізу конкретних ситуацій, метод проектів, підготовка публічних виступів, дискусійне обговорення важливих проблем, навчання у співпраці, створення проблемних ситуацій, лекція-бесіда, лекція-диспут і діалогові (інтерактивні) форми проведення занять (кейс-стаді, дебатів, дискусій), що сприяють налагодженню співпраці та взаєморозумінню між викладачем і студентами, спільному рішенню навчальних завдань, набуттю здобувачами позитивних комунікативних навичок [7, с. 134].

Висновки. Отже, історична освіта в Україні, хоч і має значну кількість проблем, але вона знаходиться на шляху впровадження інновацій і має гарні перспективи подальшого розвитку. Для покращення якості освіти повинні вдосконалюватися методика навчання історії і змінюватися методи організації освітнього процесу. Варто використовувати у викладанні та навчанні історії інноваційні дидактичні методи та технології для покращення якості історичної освіти. Українська історична освіта повинна змінюватись відповідно до світових тенденцій і бути готовою до впровадження наукових інновацій. Варто спиратись на досвід інших країн, насамперед досвід країн ЄС в організації історичної освіти. Значні перспективи розвитку історичної освіти відкриваються у зв’язку з євроінтеграційними процесами, програмами академічної мобільності викладачів і студентів, грантовими програмами та власне зміною українського законодавства і тенденцій розвитку вищої освіти в Україні.

Джерела та література:

1. Алексієвць М. Про науково-дослідницьку роботу кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. С. 13–22.
2. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті. Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 12–28.
3. Гончарова Н. О. Методика викладання історії у вищій школі: навчальний посібник. Харків: ФОП Шейкіна О.В., 2009. 328 с.
4. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
5. Кравець В. Проблеми модернізації вищої освіти України в умовах глобалізації. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 15–23.
6. Кремень В.Г. Філософсько-освітня діяльність: інноваційні аспекти. Становлення і розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи: зб. наук. праць. / за ред. Василя Кременя та Тадеуша Левовицьк Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 10–26
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования. Рига: Эксперимент, 1995. 176 с.
8. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
9. Суслов А. Ю., Салимгареев М. В., Хамматов Ш. С. Инновационные методы преподавания истории в современном вузе. Образование и наука. 2017. № 19 (9). С. 70–85.
10. Слостенін В. А., Подымова Л. С. Педагогика: Инновационная деятельность. Москва: Магистр, 1997. 224 с.
11. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: научное издание. Москва: Изд-во УНЦ ДО, 2005. 222 с.
12. Юрис, С. А. Инновации в историческом образовании. Проблемы современного образования в техническом вузе: материалы учеб.-метод. конф., Гомель, 9-10 апр. 2009 г. М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. техн. ун-т им. П. О. Сухого; под общ. ред. О. Д. Асенчика. Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2009. С. 38–40.

Марія Милейко

РОЗВИТОК ОСВІТИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті проаналізовані засади загальнодержавних законодавчих актів, на підставі яких засновувалися та функціонували навчальні заклади у Чернігівській губернії протягом другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: *статути, положення, освіта, навчальні заклади, початкова школа, училища, гімназії.*

Урядова політика в освітній царині є своєрідним маркером для характеристики держави у цілому та, зокрема, її ролі у процесі створення оптимальних умов для розвитку особистості, що в

кінцевому результату позначається на рівні суспільства й матеріальної культури.

В українських губерніях Наддніпрянщини значне розширення мережі навчальних закладів відбулося у другій половині XIX ст., у контексті ліберальних реформ 60–70-х років. Набула чинності низка законодавчих актів, якими уможлиблювалося виникнення та функціонування різних типів шкіл від початкових до вищих.

У зв'язку з цим помітно покращився й освітній простір Чернігівської губернії, про що йдеться у дослідженнях науковців і краєзнавців. Ними акцентовано увагу на діяльності органів земського й міського самоврядування стосовно заснування та фінансування навчальних закладів, особливостях викладання й виховання, започаткування жіночої освіти тощо. Поміж ґрунтовних розвідок варто назвати приналежні Ю. Конюшенко [5], Я. Плавецькій-Луценко [6], Н. Потій [7], В. Руденку [8], О. Рябоконт [9], С. Сірополко [10], Л. Шарі й [11] та іншим.

Утім, тематика отримання освіти у межах Чернігівської губернії належить до маловивчених, а, отже, її актуалізація необхідна, аби, по-перше, мати цілісне уявлення про тогочасні можливості для грамотності та її рівень, по-друге, почерпнути позитивний історичний досвід, доцільний в умовах сучасного контенту. Відтак, мета нашої розвідки полягає у тому, щоби охарактеризувати головні засади загальнодержавних законодавчих актів, на підставі яких засновувалися навчальні заклади у Чернігівській губернії упродовж другої половини XIX ст.

Отож, 1864 р. уряд оприлюднив «Положення про початкові народні училища», перед якими поставили завдання «зміцнювати в народі релігійні й моральні поняття та поширювати початкові корисні знання». Термін навчання у початкових народних училищах не визначили, фактична його тривалість коливалась від одного до трьох років. Учні вивчали Закон Божий, церковнослов'янську та російську мови, письмо, елементарну арифметику, церковні співи [1].

Початкові народні училища були як спільними для дівчат і хлопчиків, так і окремими; за навчання мусили платити. Викладацький колектив формувався священиками, дяками й особами, які закінчили церковно-учительські школи або єпархіальні жіночі училища. Вочевидь, це свідчило про прагнення царату посилити церковний вплив на початкову освіту. Із другої половини XIX ст. за діяльністю вчителів запровадили суворий контроль з боку інспекторів і директорів народних училищ [4].

Важливу роль у розширенні мережі початкової освіти відіграли органи муніципального управління – земські й міські. Як відомо, того ж 1864 р. затвердили й «Положення про земські установи», які заповзято взялися відкривати початкові школи, турбувалися про будівництво навчальних приміщень, забезпечення учнів підручниками, посібниками, письмовим приладдям і т.п. Їхньою ініціативою проводилися вчительські з'їзди, короткострокові курси підвищення кваліфікації вчителів, засновувалися учительські семінарії. Приміром, 1869 р. Чернігівське земство відкрило першу в Україні учительську семінарію [7, с. 97].

Спільними зусиллями влади та місцевих громад у межах Чернігівської губернії функціонували повітові, міністерські, земські, міські, єврейські, приватні та церковно-парафіяльні початкові заклади освіти. Її структура була складною, оскільки внутрішня ієрархія навчальних закладів формувалася школами трьох ступенів. До першого належали однокласні училища, слухачі яких опановували елементарні знання: навчалися читати, писати, рахувати й опановували Закон Божий. Навчальний процес тривав два-три роки [11, с. 25].

Другий щабель початкової освіти був представлений двокласними училищами (церковно-парафіяльні школи, повітові, міністерські зразкові училища). Навчальна програма розраховувалася для двох класів із курсом 4-5 років. У першому класі учні здобували аналогічні знання, що й в однокласній школі, а в другому – викладалися дисципліни загальноосвітнього курсу. Тобто вихованці вивчали основи геометрії, креслення, російську мову, історію, географію, природознавство. Повітові училища були трикласними з шестирічним терміном навчання: учні студіювали арифметику, основи геометрії, креслення, російську мову, каліграфію, історію, географію, Закон Божий, малювання [11].

На жаль, більшість становили церковно-парафіяльні школи, у яких працювали священнослужителі без належної освіти. Заняття відбувалися у сільських хатах, де бракувало простору, не було опалення, а взимку взагалі навчання призупинялося [8, с. 162]. Повітові училища відкривалися, зазвичай, ініціативою земців та міських гласних у повітових містах Чернігівської губернії, міністерські зразкові, яких станом на 1890 р. нараховувалося близько 30-ти, – у великих населених пунктах [9, с. 162].

Третя ланка початкової освіти – багатокласні міські училища – сформувалася пізніше, на підставі Положення 1872 р. Міські училища були трикласними, як і повітові, з дворічним курсом у кожному класі. Перший курс відповідав програмі початкової школи, але, оскільки він був дворічним, то учні вивчали навчальні дисципліни детальніше [11].

Здобувши початкову освіту, представники нижчих станів могли вступити до професійних навчальних закладів. Скажімо, у Чернігові функціонувало чоловіче ремісниче училище, засноване ще на початку XIX ст. [8, с. 63].

Середня освіта у Чернігівській губернії була представлена гімназіями та прогімназіями. Згідно зі «Статутом» 1864 р. передбачалися гімназії чоловічі та жіночі; класичні й напівкласичні з семирічним строком навчання, реальні та прогімназії, програма яких відповідала чотирьом першим класам гімназій [3; 5].

У гімназіях учні вивчали Закон Божий, російську мову та літературу, церковнослов'янську, французьку, німецьку мови, математику, фізику, космографію, географію, природознавство тощо. Додатково, у класичних гімназіях навчали ще латинською та грецькою мовами, у напівкласичних – тільки латиною, у реальних – мови не студіювали.

Особи, які закінчили класичні гімназії, мали право вступати до університетів, а вихованці реальних гімназій – до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів.

Гімназії вважалися безстановими навчальними закладами, але на практиці їхніми вихованцями були, переважно, діти привілейованих верств. «Статут» забороняв фізичні покарання учнів, щоправда, зчаста дана заборона порушувалася [1].

1871 р. затвердили новий «Статут гімназій і прогімназій», згідно з яким гімназії перетворили на класичні з восьмирічним строком навчання. Автором даного документа став відомий на той час педагог М. Вессель, прихильник ідеї розвитку класичної освіти. Він вважав, що модернізація 60-70-х рр. XIX ст. актуалізувала необхідність підготовки кваліфікованих кадрів, здатних обслуговувати передусім «ідеологічну й політичну сфери». Тому, удосконалюючи загальну освіту, доцільно розвивати її гуманітарний напрямок. Саме з таким завданням і можуть впоратися на належному рівні класичні гімназії. Відтак, Положення 1871 р. набуло чинності, усі гімназії

отримали статус класичних, а реальні зачинили [11, с. 29].

У другій половині XIX ст. започаткувалася й середня освіта для жінок. 1860 р. оприлюднили «Положення про жіночі училища відомства Міністерства освіти», відповідно до якого дозволялися два типи училищ: першого розряду з шестирічним і другого – з трирічним строками навчання. У першорозрядних училищах опановували Закон Божий, російську мову, словесність, арифметику, географію, загальну і російську історію, природознавство, фізику, рукоділля, німецьку або французьку мови, малювання, музику, співи (останні п'ять предметів не були обов'язковими), а у другорозрядних – Закон Божий, російську мову, географію, історію, арифметику, рукоділля [2; 6].

Прикметно, що у жіночих училищах обох типів дозволялося навчатися дівчаткам усіх станів, але фактично більшість походила теж із заможних родин. «Положенням» визначалась мета жіночої освіти і училищ: «...давати ученицям ту релігійно-моральну і розумову освіту, яка вимагається від кожної жінки, особливо від майбутньої дружини і матері сім'ї». Держава ухилялася від участі у фінансуванні цих закладів, вони існували на пожертвування приватних осіб, міських купецьких і міщанських товариств [2].

1870 р. ухвалили нове «Положення про жіночі гімназії і прогімназії», які могли створюватися на базі жіночих училищ. Термін навчання тривав 7 років, а якщо відкривали додатковий педагогічний клас – 8 років. Натомість жіночі прогімназії мали чотири класи. Властиво, що випускниць жіночих гімназій до університетів не брали, лише у 1872–1876 рр. їм дозволили вступати на вищі жіночі курси [11, с. 28].

Незважаючи на таку дискримінацію, поява жіночої середньої освіти мала важливе значення. Скажімо, у Чернігові, на засадах «Положення» 1870 р., першорозрядне жіноче училище отримало статус 7-класної жіночої гімназії (1871 р.), у якій налічувалося 214 вихованок із різних соціальних верств [8, с. 63].

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що у процесі загальнодержавної політики, на підставі оприлюднених законодавчих актів, на теренах Чернігівської губернії другої половини XIX ст. сформувалася освітня мережа, що передбачала різнопланові початкові заклади та середньоосвітні – гімназії; право навчатися отримали жінки.

Задля цілісного уявлення про тогочасну систему освіти перспективними для подальшого вивчення можуть стати проблеми поглибленого історіописання окремих навчальних інституцій, чисельний і соціальний склад учнів, гімназистів, їхнє повсякдення, особливості виховної роботи, відомі персоналії педагогів і випускників та багато іншого.

Джерела та література:

1. З «Положення про початкові народні училища» (1864 р., липня 14). Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) СПб., 1860. Собр. II. Т. XXXV. Отд. I. от № 35303-36058. 961 с.
3. Устав гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти (1864 р., листопада 19). Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
4. Історія педагогіки [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. В. Білецька, В. М. Білик, Н. О. Борисенко; за заг. ред. Г. В. Троцько. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2008. 545 с.
5. Конюшенко Ю. А. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої

освіти другої половини XIX ст. *Шістнадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею*, 16 квітня 2010 р. Харків: Оригінал, 2010.

6. Плавуцька-Луценко Я. Ю. Розвиток державної системи освіти в Російській імперії XIX ст. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2013. № 48. С. 6–41.

7. Потій Н. М. Розвиток земської початкової освіти в Чернігівській губернії (1865–1919 рр.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Потій Наталія Миколаївна; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2011. 20 с.

8. Руденок В. Я. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. 84 с.

9. Рябоконт О.В. Вплив історичних чинників на формування та розвиток сучасного освітнього комплексу Чернігівської області. *Вісник ОНУ. Сер.: Географічні та геологічні науки*. 2014. Т. 19, Вип. 3, С. 160–166.

10. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.

11. Шара Л. М. Чернігівське виборне управління: здобутки в царині освіти (70–90-і роки XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 24–34.

Аліна Мостова

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ КООПЕРАТИВНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

У статті висвітлено основні аспекти впровадження інтерактивних технологій навчання в освітній простір, їх значення та класифікацію. Особливу увагу звернено на умови ефективного використання технології кооперативного навчання на уроках історії у сучасній школі.

Ключові слова: *інтерактивні технології навчання, освітній простір, кооперативне навчання.*

Для висвітлення теми наукової роботи необхідно дати визначення основним поняттям. Слово «інтерактив» прийшло до нас з англійської, «inter» – взаємний і «act» – діяти [6, с. 25]. Інтерактивний – це той, хто спроможний до взаємодії та діалогу. Інтерактивне навчання – це особлива форма навчання, яке відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учасників навчального процесу [1, с. 27].

Інтерактивне навчання має конкретну мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність, а також навчання, де і учень, і вчитель є рівноправними суб'єктами навчального процесу.

Безпосередньо, сама організація інтерактивного навчання передбачає моделювання різноманітних життєвих ситуацій, спільне вирішення проблем на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, використання рольових ігор. Це ефективно сприяє формуванню умінь та навичок, створенню справжньої атмосфери співробітництва, взаємодії, що дає змогу вчителю стати лідером дитячого колективу. Педагог виступає у ролі організатора процесу навчання, лідера групи. Під час інтерактивного навчання учні навчаються спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, продумувати та приймати рішення. Використання інтерактивного навчання це лише засіб для досягнення тієї атмосфери, яка сприяє співробітництву, порозумінню і доброзичливості, дає

змогу дійсно реалізувати особистісно-орієнтоване навчання.

Інтерактивні технології навчання – це така організація навчального процесу за якої неможлива неучасть всіх учасників у процесі навчального пізнання: кожен учень має конкретне завдання, за яке він повинен публічно прозвітуватись; від його діяльності залежить якість виконання поставленого перед групою та перед усім класом завдання [8, с. 21–22].

Інтерактивні технології навчання включають у себе очікуваний результат, ті методи, прийоми, умови та процедури, що стимулюють процес пізнання та за допомогою яких можна запланованих результатів.

Отже, головним у процесі навчання виступають зв'язки між учнями, їх взаємодія та співпраця. А результати навчання досягаються лише спільними зусиллями всіх учасників процесу навчання, учні беруть на себе відповідальність за результати навчання. Інтерактивні технології навчання сприяють оптимізації навчального процесу. Адже інтерактивне навчання завжди ставить перед собою конкретні цілі, постановка та досягнення яких дозволяє організувати пізнавальну діяльність учнів для осмислення, застосування й усвідомлення того, що вивчається. Засвоєння учнями знань йде за принципом: краще менше, але реально, на достатньому рівні компетентності.

Щодо класифікації інтерактивних методів навчання, то єдина класифікація в науковій літературі відсутня. Зустрічається лише загальноприйнятий поділ на чотири групи відповідно до мети та форм організації навчальної діяльності учнів:

- Інтерактивні технології кооперативного навчання.
- Інтерактивні технології колективно-групового навчання.
- Технології ситуативного моделювання.
- Технології опрацювання дискусійних питань [9, с. 28].

Щодо кооперативного навчання, то це технологія навчання в невеликих групах, що передбачає створення можливості для обговорення проблеми, доведення, аргументування власного погляду. Особливістю кооперативного навчання є постійна взаємодія учнів один з одним, учні набувають значний досвід співпраці, навчаються толерантно сприймати думку опонента й відстоювати власну позицію, оцінювати результати своєї діяльності та інших членів групи.

Можна виділити основні ознаки кооперативного навчання:

1. Учні об'єднуються в малі групи і діють за попередньо розробленою вчителем інструкцією.
2. Склад групи може змінюватися залежно від змісту й характеру навчальних завдань;
3. Кожен член групи має працювати над конкретним завданням/частиною матеріалу до повного розуміння питання, яке вивчають;
4. Роботу організують так, щоб можна було враховувати й оцінювати як індивідуальний внесок кожного члена групи, так і внесок групи в цілому.
5. На педагога покладається планування роботи й проведення кооперативних уроків [3, с. 11].

Завдання педагога в цьому процесі полягає в тому, що вчитель повинен дати зрозуміти учням, що вони можуть досягти поставленої мети й спонукати до самостійного пошуку вирішення поставлених проблем.

Можна виділити функції педагога в організації та проведенні кооперативного навчання. Прийняття організаційних рішень перед уроком: визначення соціальних цілей; об'єднання учнів у групи; підготовка робочих матеріалів. Розробка уроку: налагодження позитивної взаємозалежності; роз'яснення завдання; пояснення критеріїв успіху; врахування індивідуальних особливостей учнів

при розробці завдань. Моніторинг і втручання під час роботи в групах: моніторинг поведінки учнів; втручання у хід роботи над завданням. Оцінювання результату й процесу групової роботи: визначення рівня досягнення академічних цілей; встановлення ступеня реалізації соціальних цілей [5, с. 121].

Існують педагогічні умови ефективного перебігу кооперативного навчання.

Взаємозалежність. Кожен з членів групи, повинен усвідомлювати важливість злагодженої взаємодії задля досягнення спільної мети, від чого залежить успіх всієї групи. Особиста відповідальність. Від рівня досягнень кожного члена групи залежить загальний результат, усі учні повинні докладати велику кількість зусиль задля кращого опанування навчального матеріалу. Розвинені соціальні навички. Навички взаємодії сприяють ефективній роботі групи, допомагають у спілкування, налагодженні стосунків, запобіганню конфліктів, прийнятті рішень. Уміння співпрацювати в групі. Для досягнення мети члени групи мають зосереджуватися на спільних зусиллях і шукати шляхи вдосконалення процесу співпраці. Уміння співпрацювати в групі це одна з найважливіших умов ефективного перебігу кооперативного навчання [7, с. 31]. До технологій кооперативного навчання належать такі інтерактивні технології, як: робота в парах, ротаційні (змінні) трійки, два-чотири – всі разом, карусель, робота в малих групах, акваріум [4, с. 27]. Технології кооперативного навчання можна ефективно використовувати як на уроках засвоєння, так і на уроках застосування знань, умінь і навичок. Це може відбуватись одразу ж після викладу вчителем нового матеріалу, замість опитування, на спеціальному уроці, присвяченому застосуванню знань, умінь і навичок, або бути частиною узагальнювального уроку.

Наприклад, «Карусель» – це варіант кооперативного навчання, який є найбільш ефективним для одночасного включення всіх учасників в активну роботу з різними партнерами і спілкування для обговорення дискусійних питань, для розвитку вмінь аргументувати власну позицію.

У цьому процесі важливо правильно організувати роботу, для цього необхідно:

1. Розставити стільці для учнів у два кола.
2. Учні, що сидять у внутрішньому колі, розташовані спиною до центру, а в зовнішньому – обличчям. Таким чином, кожен сидить навпроти іншого.
3. Внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє – рухливе: за сигналом ведучого всі його учасники пересуваються на один стілець вправо і опиняються перед новим партнером. Мета – пройти все коло, виконуючи поставлене завдання [2, с. 29-30].

Вчитель історії формулює для учнів проблемне питання: Гетьман Іван Мазепа – зрадник чи національний герой?

У такому варіанті організації діяльності учасники внутрішнього кола є прихильниками тієї точки зору, що І. Мазепа національний герой, а учасники зовнішнього кола вважають І. Мазепу зрадником. Спочатку йде обмін точками зору у перших парах, подаються необхідні відомості (аргументи, оригінальний поворот проблеми тощо). Учні фіксують у себе в записничках усе, що подає протилежна сторона. За сигналом вчителя відбувається зміна партнерів, дискусія продовжується, однак учні намагаються підібрати нові контраргументи. До кінця кола учні, як правило, уже відточують свою систему аргументів, а також здобувають досвід спілкування з різними партнерами. На уроках історії, нашу думку, ефективно використовувати такий варіант кооперативного навчання як «два – чотири – всі разом». Вчитель створює проблемну ситуацію. У 1097 році за ініціативою Володимира Мономаха у Любечі відбувся з'їзд князів, на якому було

прийнято рішення: «Кожен хай держить отчину свою». До яких наслідків у майбутньому могло привести утвердження цього принципу? М. Грушевський уважав, що з'їзд – це початок нових усобиць, П. Толочко наполягав на позитивному значенні з'їзду князів у Любечі? Думку якого з учених ви підтримуєте? Потім необхідно дати учням 2-3 хвилини для осмислення відповідей. Після цього необхідно об'єднати учнів у пари та попросити їх обговорити свої думки один з одним, в ході обговорення учні повинні дійти до згоди щодо відповіді. Потім потрібно об'єднати пари в четвірки і попросити обговорити попередньо досягненні рішення, в ході обговорення учні знову ж повинні досягти згоди щодо відповіді. Залежно від кількості учнів у класі їх можна об'єднувати в більші групи, або обговорювати питання колективно.

Отже, в основі технологій кооперативного навчання лежить така організація групової навчальної діяльності, яка дає можливість учням навчатися один в одного й навчати один одного в умовах реальності. Кооперація в рамках навчальної діяльності означає працювати спільно, об'єднуючи свої зусилля для розв'язання спільного завдання, при цьому кожен, хто кооперується, виконує свою конкретну частину роботи. Використання технологій кооперативного навчання на уроках історії сприяє розвитку комунікативних умінь учнів, адже робота в парах дає можливість учням говорити, висловлюватися, обмінюватися думками з різними партнерами, обговорювати спільну проблему, не боятися висловлювати свої думки та з повагою ставитися до думки інших. Все це сприяє покращенню засвоєння знань на уроках історії. Але використання кооперативних технологій навчання на уроках, в тому числі й на уроці історії має певні труднощі, а саме: потребує значної кількості часу для підготовки та проведення, адже ефективне використання цих методів можливе лише за умови їх правильної і ретельної організації з урахуванням всіх дидактичних аспектів.

На нашу думку, впровадження інтерактивних технологій навчання в освітній простір сприяє мотивації учнів, формує критичне мислення, громадянські вміння і зразки поведінки, готує до життя в суспільстві. Інтерактивні методи розвивають комунікативні навички, навчають слухати думку інших та сприймати критику, а саме ці навички в сучасному світі є дуже важливими. Використання кооперативних технологій навчання на уроках історії є одним із засобів покращення рівня засвоєння знань учнями, адже кооперативні технології мають великі переваги порівняно з традиційними. Але інтерактивні технології навчання дають потрібний результат лише за умови їх правильної організації та вмілого впровадження в процес навчання.

Джерела та література:

1. Бурлаєва Л. Ф. Інтерактивні технології в таблицях: навч.-метод. посіб. Київ, 2005. 59 с.
2. Волосюк М. А. Інтерактивні форми роботи на уроці: навч.-метод. посіб. Київ, 2005. 94 с.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч.-метод. посіб. Київ : Академвидав, 2004. 110 с.
4. Крамаренко, С. Г. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів: монографія. Харків, 2002. 34 с.
5. Мокрогуз, О. П. Інноваційні технології на уроках історії: навч.-метод. посіб. Харків: Основа, 2007. 192 с.
6. Пишко О. Л. Інтерактивні методи навчання як спосіб розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства. Київ: народна освіта, 2013. С. 9–19. URL: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=225

7. Пометун О. Що таке «інтеракція» і навіщо вона потрібна у навчанні : Науково-методичний посібник. Київ: Шкільний світ, 2005, 140 с.

8. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Науково-методичний посібник. Київ: Видавництво А. С. К., 2004. 192 с. URL: https://www.studmed.ru/pometun-o-pirozhenko-lv-suchasniy-urok-nteraktivn-tehnologiyi-navchannya_aa56c3aeec3.html

9. Ратовська С. В. Технології кооперативного навчання як засіб удосконалення підготовки майбутніх педагогів: монографія. м. Армянськ, АРК, Україна, 2010. 164 с. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiWvZ_09LvAhUytYsKHUI8DV4QFjAEegQICChAD&url=http%3A%2F%2Fmdu.edu.ua%2Fwpcontent%2Fuploads%2Ffiles%2F22_4.pdf&usg=AOvVaw3z8GP_qGGmch673eQw4TKk

Роман Нітченко

«SOFT SKILLS» ЯК СКЛАДНИК ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ОСВІТЯН

Розглянуто особливості формування soft skills як складника педагогічної культури у контексті фахової підготовки освітян нової генерації.

Ключові слова: «soft skills», «педагогічна культура», «компетентність».

В умовах реформування і модернізації сучасної освіти в Україні, її інтеграції в європейський соціокультурний простір педагог має бути всебічно розвинутою особистістю, яка володіє загальною та професійною культурою. Тільки такий педагог може забезпечити розвиток освіти як основи інтелектуального, духовного, фізичного і культурного зростання особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту та запоруки розвитку суспільства. Про такі завдання освіти йдеться в Законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017) [1], Концепції Нової української школи (2016) та інших нормативно-правових документах. Тому все більше уваги потребує підготовка конкурентоспроможного педагога, який здатний до діяльності в умовах сучасної освіти.

Актуальність окресленої проблеми зумовлює інтерес до неї українських і зарубіжних науковців. Так, ґрунтовні дослідження різних аспектів педагогічної культури майбутніх педагогів здійснені В. Гриньовою, Т. Івановою, Т. Лутаєвою, Л. Кайдаловою, І. Пальшковою та ін. Особливості формування soft skills як навичок, необхідних сучасній особистості та фахівцю, досліджуються О. Абашкіною, Є. Гайдученком, В. Давидовою, Г. Івоніною, С. Наход та ін.

Метою статті є характеристика «soft skills» як одного з ключових складників у формуванні педагогічної культури сучасного освітянина.

Термін «soft skills» є одним з найбільш динамічно мінливих у світовій науці та практиці. Однак, не зважаючи на його широку популярність, немає універсального визначення цієї категорії. Так, наприклад, дослідниця Л. Фамілярська дає таке трактування категорії «soft skills» – соціологічний термін, що характеризує перелік особистих характеристик, які певним чином пов'язані з ефективною взаємодією у процесі професійної діяльності: вмінням переконувати, знаходити підхід до людей, міжособистісним спілкуванням, веденням переговорних процесів,

роботою в команді, особистісним розвитком, ерудованістю, креативністю, комунікаційною взаємодією, високим рівнем самоорганізації тощо [8]. О. Абашкіна дає таке визначення «soft skills» – людські якості, без яких навіть найкращий професіонал не зможе добитися гарного результату [2].

На основі аналізу наукових праць, ми наводимо власне трактування означеної дефініції. «Soft skills» («м'які / гнучкі навички») – сукупність неспеціалізованих, надпрофесійних навичок та особистісних якостей, які сприяють успішній самореалізації та досягненню професійного успіху, готовність, здатність та можливість особистості діяти у будь-яких мінливих ситуаціях, спираючись на власний досвід та інтуїцію.

Вважаємо, що саме майбутні педагоги як фахівці соціономічних професій, повинні мати високий рівень розвитку «soft skills», адже робота у системі «людина-людина» орієнтована на інших, а отже непередбачувана та пов'язана з відсутністю єдиних і жорстких алгоритмів, вимог, технологій до процесу професійної діяльності.

Педагогічна культура учителя є частиною його культури як особистості та фахівця, тому її формування має відбуватися у процесі професійної підготовки майбутнього освітянина. У такому контексті можна стверджувати, що педагогічна культура формується на основі загальних («soft skills») і фахових компетентностей («hard skills»), якими оволодіває здобувач вищої педагогічної освіти.

На основі аналізу наукових праць ми зробили висновок, що актуальним напрямом підготовки майбутнього педагога є формування таких груп компетентностей, що пов'язані з формуванням «soft skills»: соціально-комунікативна, емоційна, інноваційна, управлінська.

Соціально-комунікативна компетентність, яка відображає спроможність педагога ефективно взаємодіяти з оточенням, незважаючи на зміни соціального середовища; готовність та вміння контактувати з особистостями будь-якого віку; наявність знань, умінь та навичок конструктивного спілкування; наявність внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії у певному колі ситуацій педагогічної взаємодії [3]. Важливим елементом є також володіння знань у галузі конфліктології.

Комунікативна поведінка педагога – організація мовного процесу, невербальної поведінки викладача, що впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на відносини між педагогом і здобувачами освіти та стиль їх діяльності [6, с. 95]. Важливого значення набуває ораторське мистецтво як запорука ефективної взаємодії педагога з іншими суб'єктами освітнього процесу.

Одним із результатів ефективної педагогічної комунікації є створення сприятливого психолого-педагогічного середовища для суб'єктів освітнього процесу, який сприяє досягненню позитивних результатів у спільній діяльності [6, с. 74]. Слід також пам'ятати, що здобувачі освіти є активними суб'єктами освітнього процесу.

Учителі та викладачі використовують різні стилі спілкування з учнями або студентами. Найпоширенішою класифікацією стилів спілкування є класифікація К. Левіна, який виділяє авторитарний, ліберальний, демократичний стилі спілкування [4]. Авторитарний стиль базується на поглядах педагога, здобувачі освіти сприймаються як об'єкти впливу та виконавці поставлених завдань, їх ініціативність та самостійність не допускається. Формами взаємодії при такому стилі спілкування є наказ, вказівка, інструкція, догана [4; 6, с. 88–89].

Ліберальний стиль є протилежним порівняно з авторитарним стилем. Педагог-ліберал, здебільшого, відокремлює від себе виховну, керівну функції, обмежуючись лише викладанням навчального матеріалу. Це призводить до недосягнення освітньої мети, оскільки педагог втрачає контакт зі здобувачами освіти і контроль за ними, а також до відсутності знань про стосунки в колективі й індивідуальні особливості конкретних його членів, нездатності впливати на процес їх становлення. Проте, ліберальний стиль значно враховує індивідуальні можливості особистості та її потребу у самостійній діяльності. Такий стиль вдало підійде для творчих колективів, здобувачів освіти старшого віку [4; 6, с. 88–89].

Демократичний стиль спілкування вважається найбільш прийнятним і ефективним у педагогічній взаємодії, оскільки він ґрунтується на повазі до особистості, і орієнтований на стимулювання активності здобувачів, самоорганізацію і самоуправління особистості і колективу. Основними способами взаємодії є заохочення, порада, інформування, координація, що розвиває у студентів або учнів упевненість, ініціативність [4; 6, с. 88–89].

Однією із важливих умов комунікації між педагогом і здобувачами освіти є медіаграмотність педагога. Це пов'язано з тим, що сучасні зміни у векторах соціально-економічного та культурно-духовного розвитку України, формування інформаційно-технологічного («digital») суспільства й особливості нових поколінь дітей (покоління Z, Альфа) потребують структурних і системних змін у освітній діяльності педагогів. На нашу думку, вміле використання педагогом digital технологій у комунікації стане одним із складників формування особистого бренду педагога та його педагогічної культури. Не секрет, що покоління Z та Альфа схильні сприймати інформацію у цифровому вигляді. Нині є велика кількість платформ, які допоможуть педагогу підтримувати комунікацію зі здобувачами у новому (цифровому) форматі: Instagram, Tik-Tok, Telegram-канал, Facebook та ін.

Емоційний компонент компетентностей педагога визначає готовність і здатність майбутнього педагога гнучко керувати та управляти емоційними реакціями, як власними, так і інших учасників освітнього процесу, реагувати адекватно до ситуацій у змінних умовах. Важливою складовою є емоційний інтелект, який визначає здатність майбутнього педагога до здійснення оптимальної координації між власним емоційним станом та цілеспрямованою поведінкою, а отже, складається з двох векторів: когнітивного, що спрямований на розуміння своїх емоцій (рефлексія), емоцій інших (емпатія) та поведінкового, що відповідає за управління власною поведінкою (саморегуляція), поведінкою інших людей (соціальні навички). Саме завдяки розвиненому емоційному інтелекту педагог здатен правильно розуміти власні емоції та розпізнавати емоції і наміри своїх учнів, вміє керувати емоціями і змінювати їх напрям для ефективної педагогічної взаємодії [3; 8].

Інноваційний компонент компетентностей є невіддільною складовою комплексу «soft skills», який розглядаємо як потенційну можливість майбутніх педагогів створювати і творчо змінювати освітнє середовище, компоненти навчальної діяльності, впроваджувати нові методики та технології, будучи при цьому активним суб'єктом, новаторською особистістю, діяльнісно-креативною індивідуальністю [2; 3].

Інноваційна діяльність педагога в умовах сучасної парадигми освіти, безперечно, є ключовим стрижнем успішного досягнення освітньої мети. Все більшої актуальності набуває пошук нових методик активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти. Відома українська

педагогиня С. Русова зазначала: «Той не вчитель, що не пробуджує цікавість в учнів, і вони в класі нудяться, байдужі до слів учителя. Навпаки, при піднесеному настрої найважча праця стає для учнів милою, й увага їх сконцентрована на праці» [7, с. 238].

Управлінський компонент компетентностей відповідає за уміння майбутнього педагога керувати власними змінами та характеристиками: позитивне мислення, вміння актуалізувати та реалізувати особистісний потенціал [3]. Педагог має вміти організовувати себе (самоменеджмент) та інших (менеджмент).

На нашу думку, ефективним засобом досягнення управлінського компоненту та загалом запорукою успішної діяльності особистості є вироблення у здобувачів освіти навички самоосвіти. Самоосвіта – це сукупність таких психолого-педагогічних категорій: самооцінювання, самовизначення, самоорганізація, самоконтроль, саморозвиток, самокритичність [5; 6, с. 30]. Процес самоосвіти складається з вивчення професійної літератури; підвищення загального рівня культури, ерудиції, інтелекту; публікацій у фахових журналах; участі у заходах з формування та розвитку загальних і професійних компетентностей.

Отже, сучасна система освіти, під впливом навколишніх соціально-економічних, культурних змін, ставить задачу підготувати нового педагога, який є ментором, фасилітатором та новатором освітнього процесу. Формування «soft skills» є необхідним для здійснення ефективної професійно-педагогічної діяльності сьогодення.

Джерела та література:

1. Закон України «Про освіту», 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
2. Абашкина О. Soft skills: ключ к карьере. URL: <http://www.pro-personal.ru/article/7811-soft-skills-klyuch-k-karere>
3. Билчаковська О. «Soft skills» як необхідна складова якісної професійної підготовки майбутнього вчителя. Польсько-український щорічник. 2018. № XX. С. 178–185.
4. Комаров В., Алоян, Г. Исследование стилей руководства Курта Левина методом деловых игр. Мир экономики и управления. 2017. Т. 17. № 2. С. 110–120.
5. Корнієнко І. Підвищення професійної компетентності викладача через самоосвіту – запорука успішного реформування системи освіти в цілому. Особливості формування компетентностей викладачів через їх самоосвіту: збірник наукових праць. Дніпро: Дніпровський міський базовий технікум зварювання та електроніки імені Є.О. Патона, 2018. С. 29–31.
6. Лутаєва Т., Кайдалова Л. Педагогічна культура: навчальний посібник. Харків: НФаУ, 2013. 156 с.
7. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2 кн./ за ред. Є. І. Коваленко; Упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ: Либідь, 1997. Кн. 2. 320 с.
8. Фамілярська Л. Особливості розвитку сучасного педагога в системі післядипломної освіти. Science Rise: Pedagogical Education, 2014. № 6 (14). С. 43.

Тетяна Омельченко

ДИДАКТИЧНА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті висвітлено значення дидактичної гри у формуванні професійних

компетентностей здобувачів освіти. Охарактеризовано поняття «дидактична гра», розглянуто різні класифікації дидактичних ігор

Ключові слова: *дидактична гра, компетентність, професійна компетентність.*

У сучасному освітньому просторі, на всіх його рівнях, змінюються вимоги до якісної сторони освіти, що супроводжується пошуком нових шляхів вирішення поставлених перед педагогами завдань. Відбувається перехід від вивчення теоретичного матеріалу, затвердженого освітньою програмою, до розвитку самостійного мислення студентів, набуття ними навичок самостійного навчання та реалізації набутих знань на практиці. Для досягнення цих цілей використовуються різні інтерактивні технології, наприклад, дидактичні ігри.

Специфіка використання ігрової діяльності у вищій школі інтенсивно досліджується із середини 70-х років ХХ ст. Особлива увага вчених зосереджена на розробці і впровадженні гри як активного методу і засобу професійної підготовки студентів – майбутніх педагогів (Л. Вартанова, М. Кларін, Ю. Кулюткін, Н. Левшина, А. Панфілова, Г. Селевко, Г. Сухобська та ін.), висвітленні різноманітних аспектів впливу навчальних ділових ігор на формування професійної спрямованості студентів (Б. Букатов, Т. Кашканова, Л. Литвіна), обґрунтуванні доцільності та перспективності використання ділових ігор у вищій школі (М. Бірштейн, Я. Бельчіков, А. Вербицький, В. Єфімов, М. Кларін, О. Парубок, П. Підкасистий, П. Щербань та ін.).

Метою пропонованої статті є визначення поняття «дидактична гра», класифікація дидактичних ігор та розкриття значення ігрових методів навчання для формування професійних компетентностей майбутніх вчителів.

Термін «гра» визначається як заняття, яке підпорядковується певним правилам і прийомам або ґрунтується на певних умовах, що розкривають її зміст [1]. У науковій літературі існує декілька різноманітних підходів до тлумачення поняття «дидактична гра», яке характеризується дослідниками як засіб, метод і форма навчання. Зокрема, дидактичну гру розглядають як цінний метод стимулювання інтересу до навчання; як засіб, що збуджує інтерес до навчання. Дидактична гра – це активна навчальна діяльність з імітаційного моделювання систем, явищ, процесів, які вивчаються; творча форма навчання, виховання і розвитку студентів. Така навчальна ігрова діяльність розвиває, виховує та допомагає студентам у засвоєнні нових або розвитку вже набутих компетентностей, необхідних у подальшій професійній діяльності. Тобто основним завданням дидактичних ігор є набуття нових знань, розвиток вмінь і навичок, зокрема й «soft skills» – комунікативні навички, критичне мислення, вміння працювати у команді.

Іноколи зміст навчального матеріалу не співвідноситься з особистим досвідом студентів, що унеможливорює порівняння і створення відповідних ситуацій, це в свою чергу знижує ефективність засвоєння нового матеріалу. За допомогою ж дидактичної гри відбувається занурення студента в зімітовану модель професійної діяльності, що допомагає діяти як в реальному житті і дозволяє знайти та засвоїти оптимальні моделі професійної діяльності, які можна перенести на практику.

Такий вид навчальної діяльності, який моделює професійні ситуації дозволяє систематизувати знання отримані під час вивчення окремих дисциплін, що допоможе в майбутньому розпочати педагогічну діяльність, удосконалюватися, професійно зростати. В закладі вищої освіти (ЗВО) гра є важливим засобом для усвідомлення студентами майбутньої професійної дійсності, формування правильного уявлення особистості про стандарти та зміст обраної професії, засобом становлення фахівця.

Дидактична гра «надає можливість студентам самоорганізуватися з огляду на те, що під час гри формуються мотиви, які пов'язані з виконанням взятих на себе обов'язків. Студент пізнає свої можливості, вчиться їх оцінювати, відчуває різні емоції. Таким чином, гра виступає засобом спілкування та самовиховання. Сутність гри полягає в тому, що нові знання отримують завдяки постійному діалогу, обміну різними думками й пропозиціями, їх обговоренню та закріпленню, взаємній критиці та веденню дискусії» [8, с. 105].

Завданням викладача в цьому процесі є підбір таких навчальних ситуацій, які є цінними для студента в якості практичного застосування професійних знань і навичок, адже мають спрямування відповідно до спеціальності, що в свою чергу задовольняє пізнавальний інтерес студента й надає можливість розвивати власні професійні компетентності [3]

У сучасній педагогічній теорії та практиці існує значна кількість дидактичних ігор. Тому науковці пропонують їх різні класифікації [3; 7; 8]. Класифікація – упорядкування явищ, що вивчаються за певними критеріями. Завданням класифікації є логічний розподіл педагогічних фактів, явищ, процесів за притаманною для певної групи ознакою [4].

Дослідниками запропоновано різні класифікації дидактичних ігор, які спираються на різні критерії.

В. Чайка класифікує дидактичні ігри на: рольові (передбачають розігрування певних ситуацій, коли школярі виконують конкретні ролі); ділові (імітація роботи представників науки, окремих професій, з врахуванням конкретних даних); організаційно-діяльнісні (використовують для професійної підготовки фахівців, підвищення їх кваліфікації, оптимального розв'язання завдань особистісного самовизначення в професійних ситуаціях); комп'ютерні (використовують для вивчення мови програмування і формування комп'ютерних знань, а також вивчення різних дисциплін за допомогою комп'ютерних програм) [7].

Автор зазначає, що організаційно-діяльнісні дидактичні ігри поділяються на: навчальні, що дають змогу встановити в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності; виробничі, основною метою яких є підвищення кваліфікації працівників управлінських апаратів, підприємств та організацій; педагогічні, які спрямовані на розвиток професійно-особистісних якостей педагога, уміння працювати в реальних умовах, удосконалювати знання і вміння в галузі методики викладання [7].

Згідно з дослідженнями П. Щербаня, можна виділити чотири основні групи ігор у ЗВО відповідно до характеру пізнавальної діяльності студентів:

- «ігри, спрямовані на засвоєння знань, умінь і навичок, передбачених програмою навчального предмета;
- ігри, спрямовані на формування загальних способів пізнавальної діяльності, культури, навчальної праці, досвіду творчої діяльності;
- ігри, спрямовані на формування досвіду науково-дослідної діяльності за профілем спеціальності;
- навчально-педагогічні ігри, спрямовані на формування педагогічної культури майбутнього вчителя та управління навчально-виховним процесом» [8, с. 106].

Для того, щоб повною мірою досягнути мети, поставленої дидактичною грою, потрібно реалізувати всі її елементи. Структура гри виглядає таким чином: дидактичне завдання, яке визначається відповідно до вимог програми з урахуванням рівня компетентностей студентів; ігровий задум, в якому маскується дидактичне завдання; ігровий початок, що істотно впливає на

створення ігрової атмосфери; правила гри; ігрові дії – засіб реалізації ігрового задуму й водночас здійснення поставленого педагогом завдання; підбиття підсумків [5].

Розглядаючи зв'язок освітнього процесу та дидактичної гри як своєрідного засобу його реалізації, важливо враховувати, що дидактична мета формулюється у вигляді ігрового завдання, навчальна діяльність підпорядковується правилам гри, а успішне виконання завдань сприяє досягненню ігрового та навчального результатів.

Дидактична гра буде ефективною за умови її правильної організації. Для використання дидактичних ігор характерні наступні етапи (М. Кларін): орієнтація (викладач оголошує тему, дає характеристику грі, загальний огляд її ходу і правил); підготовка до проведення (виявляється в ознайомленні зі сценарієм, розподілі ролей, підготовці до їх виконання, забезпеченні процедур управління грою); проведення гри (викладач стежить за ходом гри, контролює послідовність дій, надає необхідну допомогу, фіксує результати); обговорення гри (дається характеристика виконання дій, їх сприйняття учасниками, аналізуються позитивні і негативні моменти ходу гри, труднощі, обговорюються можливі шляхи вдосконалення гри) [2].

Зауважимо, що дотримання цих етапів організації дидактичної гри є обов'язковим для педагога, незалежно від віку її учасників.

На думку науковців, для ігрових методів характерні певні особливості, що відрізняють їх від традиційних: наявність ігрових моделей об'єкта, процесу або діяльності; активізація мислення й поведінки учня; високий ступінь задіяності в освітньому процесі; обов'язковість взаємодії учнів між собою та вчителем або навчальним матеріалом; посилення емоційності і творчий характер заняття; самостійність у прийнятті рішення; прагнення набути вміння і навички за відносно короткий термін [6].

Отже, у результаті аналізу поняття «дидактична гра» виявлено, що воно є динамічним і поступово розвивається в межах дидактики. Науковцями схарактеризовано суть дидактичної гри як методу навчання, її особливості, основні функції, структуру, етапи організації, дидактичні умови та оптимальні способи використання тощо. Поліфункціональність цього методу навчання, можливість його використання в закладах освіти різних типів, із представниками різних груп студентів, на різних етапах вивчення певної теми зумовлюють його цілеспрямоване використання в ході реалізації компетентнісного підходу до організації освітнього процесу.

Джерела та література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
2. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии (Анализ зарубежного опыта). Рига: НПЦ «Эксперимент», 1995. 176 с.
3. Мельничук І. М. Особливості застосування інтерактивних ігор у вищому навчальному закладі. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. № 4. С. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_4_11
4. П'ятницька-Познякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 116 с.
5. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с
6. Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник. Видання 2-ге, виправлене, доповнене

Київ: «Академвидав», 2005. 560 с.

7. Чайка В. М. Основи дидактики: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2011. 240 с.

8. Щербань П. М. Становлення ігрових технологій як інноваційної форми навчання. Педагогічні науки. 2014. Вип. 60. С. 102–108.

Марина Правило

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ

У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти здійснення міжпредметних зв'язків у процесі навчання історії у закладах загальної середньої освіти. Визначено сутність міжпредметних зв'язків як умови формування інтегративних компетентностей учнів.

Ключові слова: міжпредметні зв'язки, учень, навчання, навчальна дисципліна, навчання історії.

Реформування сучасної освіти потребує оновлення підходів до організації освітнього процесу. У цьому контексті актуальним є дослідження міжпредметних зв'язків як умови формування інтегративних компетентностей учнів. Міжпредметні зв'язки – педагогічна категорія для позначення інтегративних відносин між об'єктами, явищами та процесами реальної дійсності, що знайшли своє відображення у змісті, формах і методах освітнього процесу й виконують освітню, розвивальну та виховну функції в їхній органічній єдності. Реалізація інтегративного підходу в організації освітнього процесу через здійснення міжпредметних зв'язків не є новим у педагогічній науці і практиці, оскільки завдяки цьому у здобувачів освіти формуються цілісні міждисциплінарні знання та вміння, що стосуються різних сфер людської діяльності.

Дослідження проблеми міжпредметних зв'язків почалося у XVII ст., і пов'язується воно з працею Яна Амоса Коменського «Велика дидактика» [2]. Проте початок широкого наукового вивчення міжпредметних зв'язків відноситься до XIX ст. (праці з дидактики Й. Ф. Гербарта, П. Каптерева, К. Ушинського та інших науковців). Так, К. Ушинський запропонував використовувати міжпредметні зв'язки при вивченні навчальної дисципліни «Родная речь» [8].

У 20-ті роки XX ст. набуло популярності комплексне навчання як дидактичний напрям, що характеризується найвищим рівнем реалізації в освітньому процесі міжпредметних зв'язків. Його теоретичні та практичні засади були розроблені українськими педагогами Г. Іваницею, О. Музиченком, І. Соколянським, Я. Чепігою та іншими науковцями. Комплексність як принцип організації освітнього процесу у 20-ті роки XX ст. вивчається відомою українською дослідницею О. Сухомлинською [8].

У сучасній українській методиці навчання історії проблема зв'язків історії з іншими предметами стала актуальною для багатьох учених, методистів і вчителів-практиків (Г. Бабійчук, К. Баханова, Ю. Бицюри, Г. Гречушкіної, М. Добриці, С. Защинської, В. Корнеєва, О. Маринівської, О. Матюшенко, О. Пометун, Л. Соловйової, Т. Ремех, О. Удода та ін.), у працях яких висвітлені проблематика таких зв'язків, прийоми і методи реалізації на уроці, підходи до інтегрованого навчання, проведення бінарних уроків тощо [5; 6].

Метою пропонованої статті є характеристика сутності, приймів і значення міжпредметних зв'язків у процесі навчання історії.

На уроках історії можуть бути встановлені міжпредметні зв'язки з такими навчальними дисциплінами: право, географія, українська та зарубіжна література, українська мова, мистецтво. Такі зв'язки виступають неодмінною умовою розвитку в учнів інтересу до знань, як з історії, так і з інших наук. На основі міжпредметних зв'язків з освоєнням загально-навчальних умінь на заняттях з інших предметів будується процес формування спеціальних історичних умінь. Актуальність реалізації міжпредметних зв'язків у шкільному навчанні є очевидною. Міжпредметні зв'язки стають відображенням у освітньому процесі однієї з суттєвих закономірностей науки і являють собою дидактичний еквівалент міжнаукових зв'язків. Зв'язки між предметами допомагають комплексно підходити до навчання та виховання учнів, виступають ланкою, що поєднує предмети, які вивчаються у сучасній школі.

Міжпредметні зв'язки сприяють реалізації виховних і розвивальних функцій навчання. Перенесення знань, способів діяльності з однієї предметної області в іншу сприяє загальному розвитку особистості. Дослідники стверджують, що пізнавальні задачі міжпредметного характеру значно активізують навчальну діяльність (напруга пам'яті, мислення, емоційно-вольових процесів, розвиток уяви і мовлення). Крім того, з методичної точки зору міжпредметні зв'язки дозволяють виокремити основні компоненти змісту освіти в межах предметів та визначити можливі взаємозв'язки між ними [1, с. 48].

Міжпредметні зв'язки в сучасній дидактиці й методиці навчання розглядаються як одна з найважливіших дидактичних умов підвищення наукового рівня викладання будь-якого навчального предмета та підвищення ефективності всього процесу навчання [7]. У сучасній освіті важливість і плідність здійснення міжпредметних зв'язків не викликає сумнівів. Якщо у своїй роботі вчитель буде реалізовувати міжпредметні зв'язки, то:

- По-перше, це дасть можливість, показати світ у цілому, подолавши дисциплінарну роз'єднаність наукового знання, тобто буде реалізовуватися комплексний підхід до навчання, у школярів будуть формуватися інтегративні компетентності.
- По-друге, важливо, спираючись на оновлений зміст історичних курсів, використовуючи міжпредметні зв'язки, розкривати багатоплановість, багатовимірність, синергетичність історичного процесу, роль людського фактора в суспільному розвитку, показувати можливість історичних альтернатив.
- По-третє, опора на міжпредметні зв'язки в навчанні історії дозволить у деяких випадках звільнитися від невинного дублювання навчального матеріалу, уникнути непотрібних повторів на різних уроках [3, с. 5].

Безпосередньо на уроках доцільно використовувати такі прийоми міжпредметних зв'язків :

- Пояснення нового з опорою на раніше відомий учням фактичний або теоретичний матеріал з попередніх курсів історії або іншого навчального предмета. Так, при вивченні теми «Зародження феодальних відносин», такою опорою служить матеріал по внутрішньокурсових зв'язків і по міжпредметних зв'язків про сутність феодалізму, феодальних відносин в класичному західноєвропейському варіанті. Це допоможе виявити особливості складання феодалізму на Русі.
- Формування нового прийому або способу навчальної діяльності (наприклад, складання плану, порівняльної характеристики, есе) з урахуванням того, як він формувався викладачем суміжного предмета, наприклад з української мови та літератури.

- Навчання прийомам пригадування і самостійного застосування (актуалізації) раніше засвоєних знань і умінь, в тому числі з використанням наочності (таблиць, схем, карт і ін.).
- Використання завдань на доказ, що вимагають пригадування головного змісту раніше вивченого матеріалу з інших курсів і предметів і його узагальнення на основі, що знову вивчається.
- Узагальнення знань на міжпредметній основі шляхом складання різних таблиць (порівняльних, порівняльно-узагальнюючих, синхроністичних, проблемних).
- Створення проблемних ситуацій на міжпредметній основі, постановка проблемних завдань, що вимагають перенесення і узагальнення знань, засвоєних з суміжних курсів і навчальних предметів, що стимулюють розумову діяльність учнів.
- Проведення інтегрованих уроків (література і історія, історія і право та ін.).
- Систематичне залучення раніше засвоєних знань з інших навчальних предметів, а також з позаурочних занять, науково-популярної, історичної літератури, газет, телебачення, життєвого досвіду.
- Проведення міжпредметних конференцій, дискусій, екскурсій [3, с. 6–7].

Важливо тільки враховувати при цьому вікові та індивідуальні особливості дітей, рівень підготовки і постійно підтримувати інтерес до виявлення та використання цих зв'язків.

Організація міжпредметних зв'язків історії з іншими навчальними предметами передбачає, в першу чергу, взаємодію вчителя історії з вчителями інших навчальних предметів. Взаємодія і співробітництво вчителів-предметників полягає в спільному плануванні уроків і позакласних заходів з певної теми, взаємні консультації з визначених тем, взаємовідвідування та обговорення проведених уроків і позакласних заходів, а також взаємодопомога при підготовці до занять [3, с. 5–7].

Урок із застосуванням міжпредметних зв'язків повинен відповідати низці вимог, а саме: урок повинен відрізнятися високою доступністю і наочністю, забезпечувати взаємозв'язок процесу навчання з життям, а також теоретичних і практичних знань. На уроці із застосуванням міжпредметних зв'язків учителю доцільно використовувати технічні та наочні засоби навчання, робити наголос на рішення проблемних завдань, використовувати групові форми роботи [4, с. 156–160].

Міжпредметні зв'язки можуть включатися в урок у вигляді простої сюжетної згадки, фрагмента, окремого етапу уроку, на якому вирішується певне пізнавальне завдання, що вимагає залучення знань з інших предметів. Засоби реалізації міжпредметних зв'язків у процесі навчання можуть бути різними: запитання, завдання, наочні посібники, тексти, проблемні ситуації, навчальні проблеми міжпредметного характеру та інші.

Насамкінець зазначимо, що найбільш ґрунтовно питання реалізації міжпредметних зв'язків досліджено в освітньому процесі на рівні середньої школи. Розкриваючи сутність міжпредметних зв'язків, активізуючи наявні знання, вміння, навички, учні під керівництвом учителя формують нові знання або розкривають невідомий до цього моменту аспект вже освоєного знання. Використання міжпредметних зв'язків створює в класі атмосферу співпраці і духовної єдності.

Отже, можна зробити висновок про те, що застосування міжпредметних зв'язків на уроках історії сприяє розвитку системного мислення і формування в учнів єдиної інтегрованої картини світу. Цінність міжпредметних зв'язків полягає в тому, що на їх основі можна осмислити навколишній світ, явища і процеси, основні закономірності в цьому світі.

Джерела та література:

1. Зверев И. Д. Взаимная связь учебных предметов. Москва: Знание, 1977. 63 с.
2. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие. Москва: Педагогика, 1989. 416 с.
3. Мариновська О. Інтегральна педагогічна технологія: традиційний урок з елементами інтеграції. Історія України. 2001. № 44. С. 5–7.
4. Небога А. О. Бінарні уроки у системі освітніх вимірювань. Психолого-педагогічні науки. 2011. № 10. С. 156–160.
5. Помегун О. І. Шкільний підручник нового покоління з історії, який він? Проблеми сучасного підручника, 2011. № 11. С. 516.
6. Ремех Т. О. Реалізація міжпредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства. Проблеми сучасного підручника. 2014. №14. С. 611–618.
7. Румянцева Д. И. Межпредметные связи при изучении истории. Киев: Радянська школа, 1984. 151 с.
8. Сухомлинська О. Комплексність як провідний принцип організації і діяльності шкільної освіти. Історико-педагогічний альманах. 2019. № 1. С. 4–18.

Вероніка Приходько

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто формування професійних компетентностей здобувачів вищої освіти у процесі навчання як важливий компонент підготовки конкурентоспроможного фахівця на ринку праці та підвищення якості вищої освіти в Україні. Охарактеризовано сутність поняття «компетентність», основні особливості складників та механізмів формування професійних компетентностей.

Ключові слова: компетентність, компетенція, майбутні фахівці, вища освіта.

У сучасному світі, який швидко розвивається та змінюється, не достатньо володіти лише теоретичними знаннями певної сфери, важливо мати комплекс професійних компетентностей, які допоможуть фахівцю бути затребуваним на ринку праці, постійно вдосконалюватися, розумітися на практичному аспекті роботи тощо.

Наразі гостро постає проблема працевлаштування випускників закладів вищої освіти (далі – ЗВО) саме через невідповідність їх до роботи, недостатній рівень компетенції. Згідно даних, які наводяться у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки, 61% роботодавців вказують на нестачу практичних професійних навичок у здобувачів освіти [9].

Розвиток і реформування освітньої сфери в Україні за останній період також зумовлено і європейською інтеграцією, адаптацією законодавства під європейські стандарти. Національна система освіти прагне відповідати європейським вимогам, бути повноправним учасником Європейського простору освіти та модернізуватися освіту. Однією із ключових засад реформування є підвищення її якості, що неодмінно передбачає і звернення більшої уваги на формування професійних компетентностей майбутніх фахівців під час навчання в ЗВО, що і підкреслює актуальність вибраної теми.

Особливості компетентнісного підходу у підготовці здобувачів вищої освіти досліджують такі науковці як: Н. Бібік, О. Єременко, В. Луговий, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, Г. Селевко, В. Серіков, К. Хоружий, А. Хуторський.

Метою цієї статті є визначення поняття «компетентності» та з'ясування основних підходів у формуванні компетентностей у ході професійної підготовки здобувачів вищої освіти.

Закон України «Про освіту» визначає, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, надаючи при цьому останньому великого значення на всіх рівнях освіти [2].

Натомість детальніше тлумачення та розкриття поняття «компетентність» подано у Законі України «Про вищу освіту», підкреслюючи тим самим важливість формування професійних компетентностей у вищій школі. Законодавчо визначено, що компетентність – це здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей [1].

Поняття компетентності в освіті було запозичене із зарубіжних країн, де воно вживається ширше. Під компетентністю людини дослідники розуміють спеціально організований комплекс знань, умінь та навичок, які набуваються у процесі навчання [7, с. 21]. Вони дають змогу людині визначити, тобто ідентифікувати й розв'язувати, незалежно від ситуації, проблеми, характерні для певної сфери діяльності.

Більшість дослідників порушують питання про розкриття сутності компетентнісного підходу в освіті в контексті визначення і розмежування ключових дефініцій «компетенція» і «компетентність». Вчені А. Хуторський та В. Краєвський вважають ці поняття не тотожними, визначаючи компетенцію як сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), які є заданими для відповідного кола предметів і процесів та необхідними для якісної продуктивної дії по відношенню до них, а компетентність як володіння людиною відповідною компетенцією, що містить її особистісне ставлення до предмета діяльності [6, с. 6]. Тобто, компетенція – це вимога, норма освітньої підготовки студента, а компетентність – його реально сформовані особистісні якості та досвід діяльності.

На думку Н. Бібік, компетентність є оціночною категорією, що визначає людину як суб'єкта професійної діяльності, її здатність успішно виконувати свої функції [3, с. 47–49].

І. Зязюн визначає компетентність як здібність розв'язувати професійні задачі певного визначеного класу, що вимагає наявності знань, умінь, навичок, досвіду [5, с. 35].

На нашу думку, поняття «компетентність» є ширшим за «компетенцію» і включає в себе сукупність знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, які засвоюються у процесі навчання та дозволяють особистості реалізовуватися у професійній діяльності. Хоча ми не виключаємо можливість і доречність вживання обох дефініцій у педагогічній науці та освітянській сфері.

Компетентнісний підхід в освіті спрямований на кінцевий результат в підготовці здобувачів вищої освіти та орієнтується на формуванні в них готовності ефективно мобілізувати внутрішні (знання, уміння, цінності, психологічні особливості) і зовнішні (інформаційні, людські, матеріальні) ресурси для досягнення поставленої мети. У підсумку ми повинні отримати випускника, який є підготовленим до здійснення професійної діяльності і має не тільки знання, уміння й навички зі спеціальної підготовки, але вміє їх застосовувати, надалі вдосконалювати і розвивати [10, с. 9].

Саме в компетентнісному підході, на думку В. Серікова, відображено зміст освіти, що не зводиться до знаннево-орієнтованого компонента, а передбачає набуття цілісного досвіду вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей, вияв компетенцій. Тому компетентнісний підхід зумовлює не інформованість студента, а розвиток умінь вирішувати проблеми, які виникають у життєвих та професійних ситуаціях [4, с. 11].

На актуальність упровадження компетентнісного підходу вказує стійкий попит на особистість із розвинутим інтелектом, здатну конструктивно спілкуватися у багатофакторному світі, ефективно обробляти інформацію, продукувати ідеї, успішно вирішувати конкретні життєві та професійні проблеми [8, с. 15]. Перехід від кваліфікаційної до компетентнісної моделі випускника передбачає, що цілі освіти пов'язуються не тільки з виконанням конкретних фахових функцій, але й з інтегрованими вимогами до результату освітнього процесу.

Формування професійних компетентностей є одним із завдань вищої освіти, ЗВО та науково-педагогічних працівників, Серед визначених завдань ЗВО у ст. 26 Закону України «Про вищу освіту» можна виділити такі як провадження на високому рівні освітньої діяльності, провадження наукової діяльності із залученням студентів, формування особистості, забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності тощо [1]. На нашу думку, до переліку завдань ЗВО варто додати формування професійних компетентностей майбутнього фахівця, оскільки саме це наразі є ключовим аспектом підвищення якості освіти, що є одним із пріоритетних завдань держави, тому потребує і відповідного законодавчого закріплення.

Окремо у ст. 65 вищезазначеного закону вказується, що невід'ємною складовою при навчанні і формуванні компетентностей є провадження активної наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності у ЗВО [1]. При цьому, вважаємо за потрібне наголосити різні підходи до компетентнісної освіти для різних спеціальностей. Наприклад, на інженерних спеціальностях в першу чергу слід звертати увагу на забезпечення обладнанням, станками, виробництвами, що дозволить здобувати практичні знання в ході навчання, то для юридичних спеціальностей першочерговим завданням може стати тісна співпраця в практикуючими юристами, освоєння в ході навчання роботи з документами, в судових процесах, договірній, претензійній роботі тощо.

Враховуючи це, вважаємо за доцільне окрім запропонованого доповнення законодавства, переглянути, доповнити або розробити стандарти освіти, з окремо виділеними положеннями про обсяг та способи набуття професійних компетентностей для кожної із спеціальностей.

Таким чином, формування професійних компетентностей майбутніх фахівців є одним із основних завдань вищої освіти на сьогодні в умовах реформування освіти задля підвищення її якості та підготовки конкурентоспроможних особистостей на ринку праці. Компетентність – це сукупність знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, які засвоюються у процесі навчання та дозволяють особистості реалізовуватися у професійній діяльності.

Для окреслення механізмів і ролі професійних компетентностей у підготовці фахівців при здобутті вищої освіти ми пропонуємо доповнити або розробити за необхідності стандарти освіти по кожній спеціальності з врахуванням зазначеного аспекту та доповнити ст. 26 Закону України «Про вищу освіту» визначивши, що формування професійних компетентностей майбутнього фахівця також є завданням ЗВО.

Джерела та література:

1. Закон України «Про вищу освіту»: Документ № 1556-VII від 1 липня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/conv#n407>.

2. Закон України «Про освіту»: Документ № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
3. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 47–52.
4. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной парадигме. Педагогика. 2003. № 10. С. 7–13.
5. Зязюн І. А. Интеллектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошук, перспективи: монографія. Київ : Вид-во «Віпол», 2000. С. 11–57.
6. Краевский В. В., Хуторской А. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах. Педагогика. 2003. № 2. С. 3–10.
7. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). Київ : Грамота, 2003. 216 с.
8. Локшина О. Розвиток компетентнісного підходу в освіті Європейського Союзу. Шлях освіти. 2007. № 1. С. 16–21.
9. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки: Проект Міністерства освіти і науки України, Київ, 2020. URL: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf.
10. Франчук Т. Й. ВНЗ як суб'єкт інтеграції теорії і практики компетентнісної професійної освіти: проблеми та перспективи. Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика організації: матеріали методологічного семінару 3 квітня 2014 року м. Київ, ч.2, Нац. акад. пед. наук України 2014 р. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2014. С.5–11.

Аліна Ревенко

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ МЕДІАГРАМОТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЯК ПРОВІДНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУЧАСНОГО ФАХІВЦЯ

У статті висвітлено потреби формування у здобувачів освіти на етапі їхнього професійного навчання медіаосвітніх компетентностей; розглянуто переваги та перспективи їх безпосереднього застосування у майбутній професії; охарактеризовано основні складові медіакомпетентності.

Ключові слова: *мас-медіа, мультимедіа, медіаграмотність, глобалізація.*

Постановка проблеми. Світ сьогодні є тісним переплетінням соціально-економічних та політичних процесів і явищ. На тлі прискореної глобалізації ті зміни, що відбуваються у різних сферах діяльності людини, знаходяться у постійній взаємодії між собою. Про переважну їх частину ми дізнаємося із засобів масової інформації, котрі часто формують у нас хибне ставлення і сприйняття стану речей. Це й спричинило значні модернізації в освітній сфері, яка так само є і формоутворюючим чинником суспільно-політичних процесів, і водночас певною «губкою», що всотує провідні віяння і тенденції доби та підпорядковується законодавчим реформам. Вирішальними каталізаторами перебудови вітчизняної освіти у ХХІ ст. стали євроінтеграційні процеси і Болонська система, яка включає й навчання медіаграмотності – однієї з важливих умов

формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості та конкурентноспроможного фахівця, що відповідає вимогам часу.

Дослідженню проблеми медіа на сьогоднішній день прив'язано значну кількість праць вітчизняних та закордонних дослідників. Формування медіаграмотності є предметом наукових студій таких учених: Г. Онкович, А. Литвин, В. Робак, О. Ісаєнко, О. Бублик, Л. Деркач. Заслужують на увагу праці, що стосуються медіа грамотності, таких зарубіжних науковців: О. Федоров, А. Шариков, Л. Пресман, С. Носова та Л. Зазнобіна, П. Офдерхейд, Л. Мастерман, Д. Букінгем, Р. Хоббс.

Мета статті – теоретично обґрунтувати вагомість формування медіакомпетентностей у становленні успішної особистості та майбутнього фахівця.

Результати дослідження. Медіаграмотність, за оцінкою більшості дослідників, виступає інтегративною характеристикою і вимагає від людини постійної роботи над собою, високого рівня ерудиції, психоаналізу та критичного мислення – включає цілий набір різних умінь, навичок і компетентностей. Головним чином медіакомпетентність включає: критичне мислення, формування незалежних суджень і витворення системи адекватних рішень та дій у відповідь на дані ЗМІ. Вона є готовністю особистості застосовувати знання, уміння та навички з добору, використання, аналізу, створення й передачі медіаінформації у різних видах та формах та оцінки складних процесів медіавпливу на соціум.

Одним із перших кроків до усвідомлення людством важливості навчання правильного сприйняття і опрацювання ЗМІ було створення у 1959 р. у Канаді навчальної програми з медіаосвіти, а з 60-х рр. подібні розробки з'явилися і в країнах західної Європи та США. Так, у Німеччині вже існують науково-дослідні інститути з дослідження особливостей медіавпливів, видається література і спеціалізовані періодичні видання з медіапедагогіки, а щоквартальник «Медіа в практиці» інформує читачів про наукові події у сфері мас-медіа та про нові медіаджерела. А саме поняття «медіаосвіти» вперше пролунало у 1973 р. на засіданні сектору інформації ЮНЕСКО та Міжнародної ради з кіно та телебачення [3, с. 151–153].

Варто зазначити, що сьогодні відбувається важливий процес переоцінки ролі медіа не лише як носія певної інформації, новини чи факту. Все більша увага приділяється цьому феномену, як тій сфері людської діяльності, що акумулює в собі багаж різноманітного досвіду і прикладів: умінь переконувати, психоаналізу, ораторського і сценічного мистецтва, творчої роботи, тощо. Таким чином, ЗМІ можна назвати «неораним полем» для саморозвитку і невичерпним джерелом для проведення різних досліджень, наукова важливість і актуальність яких лише зростає.

Проте за стрімкими стрибками прогресу пересічний споживач ще не встиг здобути досвід з проведення наукового аналізу ступеню та якості медіавпливів, оскільки в нашій країні запровадження спеціальних курсів у навчально-виховний процес почалося відносно недавно. І в цьому полягає важлива місія сьогоднішнього студента, який має можливість у період професійної підготовки здобути необхідні компетентності, оцінити якість їх надання освітніми установами, а нестачу знань компенсувати самоосвітою (з урахуванням особливостей настання технологічної ери їй відводиться особливе місце у контексті програми навчання протягом життя), координованою знавцями з цього питання. І «завтра» вже в ролі кваліфікованого фахівця вчорашній здобувач освіти буде навчати медіаграмотності інших, рівень адаптації яких в умовах розвитку суспільства, постійного руху та змін буде залежати від освіченості їхнього педагога.

Дослідники [1] окреслюють сучасні тенденції, які стимулюють розвиток медіаосвіти:

1. Зростаючі темпи споживання інформації мас-медіа у щоденному вжитку;
2. Идеологічний медіавплив у суспільстві;
3. Удосконалення та розповсюдження медіаінформації;
4. Проникнення ЗМІ в політику;
5. Зростання значущості візуальної комунікації та інформації в усіх галузях;
6. Необхідність відповідності навчання сучасним вимогам;
7. Міжнародна і національна практика приватизації інформації [1, с. 11].

До названих тенденцій слід додати і «пожовтіння» та погіршення якості засобів медіа, що актуалізує, на думку дослідниці, потребу в освітніх технологіях у цій галузі [4, с. 5].

Варто наголосити і на морально-демократичному аспекті цієї галузі освіти, оскільки «в епоху тероризму та війн ХХІ століття медіаосвіта молоді стає важливою вимогою демократичного суспільства» [4, с. 7].

Мас-медіа активно втручаються в освіту, змінюючи зміст і технології освітнього процесу, і висувають все більше нових вимог до майбутнього фахівця. Основними детермінантами успішної діяльності педагога є:

- різносторонність викладача, готовність діяти у змінних умовах, навчитися підлаштовувати навчальний матеріал до провідних тенденцій розвитку науки та практики у певній галузі та розробляти для учнів/студентів спецкурси, факультативи, використовувати активні методи навчання з метою всебічного розвитку здобувачів освіти;
- вміння формувати в учнів/студентів цілісну картину світу, незаангажовану міфами і домислами, прищепити їм прагнення встановлювати істину науковими методами;
- розвиток творчих компетентностей: «оживлювати» матеріал і урізноманітнювати заняття, чергувати роботу з медіатекстами, відео, періодичними виданнями тощо;
- удосконалення комп'ютерних навичок і вмінь;
- поглиблення самокорекції та саморегуляції.

Провідні науковці акцентують увагу на результативності освітнього процесу із залученням різних методик, які використовують під час медіаосвіти. Наприклад, дослідники виокремлюють такі моделі роботи з медіатекстом: дескриптивна (полягає у переказі змісту та описі подій); класифікаційна (передбачає визначення місця медіатексту в історичному і соціокультурному контексті); аналітична (аналіз мови, структури, авторських концепцій тощо); особистісна (йдеться про опис переживань і почуттів, відносин, спогадів, які були викликані медіатекстом); пояснювально-оціночна (оцінка переваг медіатексту щодо певних критеріїв) [3].

Науковці пропонують застосовувати аудіовізуальні медіа, користуючись такими прийомами: аналіз медіапродукції через критичне мислення; долучення до створення навчальної медіапродукції; розроблення критеріїв оцінювання [3, с. 147–161].

Оскільки Україна долучилася до переліку країн, що підписали Болонську декларацію, освітня політика нашої держави спрямована на активне запозичення зарубіжного досвіду та акумулювання власних багатомісячних здобутків. А реформування освіти націлено на сприяння становленню та розвитку базових принципів Європейського простору вищої освіти та пропагування місця медіаграмотності як провідної компетентності сучасності та майбутнього.

Висновки. Таким чином, вироблення і удосконалення навичок роботи з мас-медіа розвиває комунікаційні навички, критичне мислення, навчає грамотно оцінювати їхню якість і формує надважливий досвід, який підвищує загальнокультурний розвиток людини. Тож варто підсумувати,

що медіакомпетентність є на сьогоднішній день визначальною якістю для успішного працевлаштування та реалізації гармонійної особистості, як майбутнього фахівця, а медіаосвіта, в сукупності усіх навичок та вмінь у цій сфері, орієнтована на загальний розвиток його інтелектуального рівня.

Джерела та література:

1. Бабій Р. О. Аналіз підходів до визначення понять «медіаосвіта», «медіаграмотність» та «медіапедагогіка». Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. №1(7). С. 11–14. URL: file:///C:/Users/LENOVO_Comp/Desktop/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0.pdf
2. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція): схвалено президією Нац. акад. пед. наук України 21 квіт. 2016 р. Ін-т соціал. та політ. психології НАПН України; [за ред. Л. А. Найдьонової, М. М. Слюсаревського]. Київ: [б. в.], 2016. С. 19. URL: <http://mediaosvita.org.ua/book/kontseptsiya-vprovadzheniya-mediaosvity/>.
3. Литвин А. В., Робак В. Є. Завдання медіаосвіти в підготовці фахівців. Збірник статей методологічного семінару медіаосвіта в Україні: наукова рефлексія викликів, практик, перспектив. 2013. С. 147–161. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/zb_method.pdf
4. Иванов В., Иванова Т., Мірошніченко Ю. Медіаосвіта та медіаграмотність: до проблеми визначення термінів. Медіаосвіта та медіаграмотність: короткий огляд. 2-ге вид., стер. Київ: АУП, ЦВП, 2012. 58 с. URL: <https://www.aup.com.ua/upload/ogliad.pdf>

Крістіна Турик

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ОПРАЦЮВАННЯ ДИСКУСІЙНИХ ПИТАНЬ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

У статті висвітлено особливості використання інтерактивної технології опрацювання дискусійних питань на уроках історії. Розглянуто приклад використання дискусії на уроці для 7 класу.

Ключові слова: *дискусія, інтерактивні технології, дискусійні питання, інтерактивні вправи.*

Сучасна школа має не тільки допомогти учням засвоїти систему знань, умінь і навичок, але і сформувати у школярів здатність творчо мислити, приймати критичні рішення, вміти знаходити спосіб спілкування в будь-якому оточенні. Для цього у навчально-виховний процес впроваджують інтерактивні технології навчання, які активізують навчально-пізнавальну діяльність учнів, формують і розвивають позитивний інтерес до навчального предмету, перетворюють учнів на активних учасників освітнього процесу. Цим і зумовлена актуальність дослідження.

Дослідженням інтерактивних технологій займалися такі науковці, як К. Баханов, М. Кларін, О. Мокрогуз, О. Пометун, Л. Пироженко, Г. Фрейман та багато інших. Методичному аспекту використання інтерактивних технологій, у тому числі й технології опрацювання дискусійних питань, присвячені праці таких дослідників як С. Бабіна, Т. Вахрушева, М. Скрипник, Л. Шашура та інші.

Мета статті – проаналізувати особливості використання інтерактивної технології опрацювання дискусійних питань на уроках історії.

О. Пометун та Л. Пироженко виділяють чотири основних технології інтерактивного навчання:

1. Інтерактивні технології кооперативного навчання.
2. Інтерактивні технології колективно-групового навчання.
3. Технології ситуативного моделювання.
4. Технології опрацювання дискусійних питань [5].

Для того, щоб сфокусувати увагу учнів на проблемі й викликати інтерес до теми, яку будуть обговорювати, використовують прийоми, що створюють проблемні ситуації, викликають у дітей здивування, подив, інтерес до знань та процесу їх отримання, підкреслюють парадоксальність явищ та подій [5, с. 62]. На уроках історії для цього використовують технології опрацювання дискусійних питань. До їх складу належать такі інтерактивні вправи: прес, займи позицію, зміни позицію, нескінченний ланцюжок, дискусія, дискусія в стилі телевізійного ток-шоу, оцінювальна дискусія, дебати [5].

В Українському педагогічному словнику «дискусія» тлумачиться як «широке публічне обговорення якогось спірного питання» [2, с. 91]. Вона є важливим засобом пізнавальної діяльності. Завдяки опрацюванню дискусійних питань в учнів розвивається критичне мислення, формуються навички аргументації та відстоювання власної думки, зростає інтерес до предмету, поглиблюються знання з обговорюваної теми.

Розглянемо приклад опрацювання дискусійних питань для учнів 7 класу (тема: «Київська держава за часів князя Володимира Великого»). Вчитель, щоб стимулювати пізнавальну активність дітей, має поставити учням дискусійне питання. Приклади таких питань:

Дискусійне питання 1. Після смерті Святослава його сини почали боротьбу за Київську землю. Як ви вважаєте, чому це відбувалось? Чи можна було уникнути кровопролитної боротьби? Яким чином?

Під час роздумів над питанням, учні міркують, чому відбувалася міжусобна боротьба, прогнозують ймовірний перебіг подій, аналізують реальні історичні події та дають їм оцінку, опановують факт боротьби за владу як історичне явище.

Дискусійне питання 2. Кожен у класі знає князя Володимира Великого. Що це був за князь? Чому його шанують і досі (зображують на грошах, його ім'ям було названо перший університет у Києві, храм у Херсонесі, православний собор у Києві, назви міст Васильків і Володимир-Волинський)?

Даючи відповідь на питання, учні пригадують та показують знання, засвоєні раніше, що спричиняє активізацію пам'яті. Поглиблюється інтерес до теми, вони прагнуть поглибити знання.

Дискусійне питання 3. Напевно кожен із вас знає, що Володимир Великий провів ряд реформ. Які реформи ви знаєте? Яка із них є найвідомішою та найголовнішою для Русі? Чому ви так вважаєте?

Відповідаючи на питання, учні пригадують та показують знання, засвоєні раніше, що спричиняє активізацію пам'яті. Школярі розуміють, що знають лише невелику частину матеріалу, активізується навчально-пізнавальна діяльність, учням цікаво дізнатись більше про реформи, їх впровадження та значення для Русі. Інтерес до теми зростає.

Ці питання доцільно ставити на етапі мотивації навчально-пізнавальної діяльності. Варто пам'ятати, що етап мотивації має займати не більше 5% часу заняття [5, с. 62]. Тому найкраще обрати одне з цих питань.

Для використання технології опрацювання дискусійних питань за обраною темою «Київська держава за часів князя Володимира Великого» пропонуємо такі приклади питань:

1. За що князь Володимир був прозваний Ясним Сонечком, Хрестителем та Великим?
2. Яким чином князь Володимир прийшов до влади? Чому відбувалася міжусобна боротьба?

Чи можна було цього уникнути?

3. Чому і досі так шанують князя Володимира Великого? Чим він відзначився поміж інших князів?

4. Які Володимир Великий провів реформи? Яка із них є найвідомішою та найголовнішою для Русі? Чому ви так вважаєте?

5. Володимир Великий запровадив християнство. Які були причини зміни релігії? Чому саме християнство? Які наслідки запровадження християнства на Русі?

6. Більшість істориків оцінюють релігійну реформу Володимира Великого як позитивне явище в історії Київської Русі. «Повість минулих літ» описує процес хрещення таким чином: «І коли прийшов (до Києва), звелів покидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу». Отже, Володимир Великий – видатний реформатор чи знищувач традицій слов'ян [3; с. 47]?

6. Чому про князювання Володимира Великого кажуть, що це був час золотого розквіту Київської Русі?

Опрацьовуючи дискусійні питання, учні більше цікавляться темою. Під час обговорення вони ретельно вивчають діяльність князя Володимира Великого, аналізують історичні події, дають їм власну критичну оцінку.

Варто якомога більше використовувати історичні документи. Вони допомагають учням дати аргументовану відповідь на дискусійні питання. Окрім цього, учні засвоюють реальні історичні факти та значно поглиблюють знання.

Суттєвою ознакою навчальної дискусії є діалогічна позиція педагога, що реалізується в спеціальних організаційних зусиллях та атмосфері спілкування, яка підтримується всіма учасниками дискусії [1].

Щоб дискусія була відвертою, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги. Таким чином, ще одним важливим аспектом у використанні дискусій є правила. О. Пометун та Л. Пироженко пропонують наступні:

1. Говоріть по черзі, а не всі одночасно.
2. Не перебивайте того, хто говорить.
3. Критикуйте ідеї, а не особу, що їх висловила.
4. Поважайте всі висловлені думки (точки зору).
5. Не смійтеся, коли хтось говорить, за винятком, якщо хтось жартує.
6. Не змінюйте тему дискусії.
7. Намагайтеся заохочувати до участі в дискусії інших [5, с. 109].

Звісно, правила разом з учнями можна доповнювати або змінювати. Це створить атмосферу спільної праці. Але головне, щоб кожен учень знав їх.

Ще однією особливістю дискусії є дотримання теми. Варто не виходити за межі обговорюваного. Для цього викладач має уважно слухати учнів, стежити за ходом дискусії. Якщо все ж учні відхиляються від теми, то варто нагадати їм про це. Наприклад, так: «Давайте повернемося до реформ Володимира Великого, бо здається, ми відхилились від теми».

Дискусія не має перетворюватися в гарячу суперечку, але й не варто заперечувати емоції. Вчитель має стежити за настроєм учасників, користуватися жестами, які підтримуватимуть хід дискусії. Наприкінці уроку учні обов'язково мають підбити підсумки дискусії.

Отже, ми показали як використовувати інтерактивну технологію опрацювання дискусійних питань на уроці історії. Слід пам'ятати, що для чіткої аргументації варто використовувати історичні джерела. Питання мають бути чіткими та зрозумілими. Не слід виходити за рамки обговорюваної теми. Вчитель повинен уважно стежити за ходом дискусії. Кожен учень має бути ознайомлений із правилами ведення дискусії. Варто намагатись заохочувати якомога більше учнів до дискусії та не забувати про принципи інтерактивного навчання. Тоді технологія опрацювання дискусійних питань матиме очікуваний результат.

Джерела та література:

1. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 160 с.
2. Гончаренко С. У Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 373 с.
3. Баханов К. О. Дискусійні методи на уроках історії України: 7-8 класи. Харків: Вид. група «Основа», 2007. 128 с. URL: <https://ru.calameo.com/read/00314184356f2f470d458>
4. Гупан Н. М., Смагін І. І., Пометун О. І. Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвітніх навч. закладів. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2016. 224 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/752-istoriya-ukraini-7-klas-gupan-2015.html>
5. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-метод. посібник. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с. URL: https://pedagogika.ucoz.ua/knygy/Suchasnyj_urok.pdf

6. ФІЛОСОФІЯ

Ярослава Крамаренко

ПОШУК ГАРМОНІЇ В РОБОТАХ МУЛЬТИМЕДІЙНОЇ ХУДОЖНИЦІ МАРІЇ КУЛИКІВСЬКОЇ ТА ФОТОГРАФА МАРКА НЕВІЛЛА

У статті досліджуються поняття «гармонія» як стан протиріч та її роль у сучасному мистецтві, зокрема, в акціонізмі, а також теорії внутрішнього «Я» та «самості». Розглядаються роботи художників Марії Куликівської та Марка Невілла, які створюють креативний формат сучасної України. Аналізується те, як «мистецтво дії», попри свій децю революційний та претензійний характер, може втілювати в собі єднання протилежностей.

Ключові слова: гармонія, акціонізм, арт-фотографія, перформанс, Школа Політичного Перформансу, скульптурні клони, культура, сучасне мистецтво, «самість», «перлинна теорія».

За останні роки в Україні з'явилася велика кількість творчих груп й окремих митців, які реалізують різноманітні акції, платформи, інсталяції, виставки тощо. Деякі з них ексцентричні, інші – скандальні, а є ті, що пронизують надзвичайною чуттєвістю, змушують перейнятися своєю ідеєю та замислитись над гармонією власного життя.

Найбільше, що викликає інтерес в акціонізмі, зокрема, перформансі, – це вміння створити синергію: поєднати абсолютно різні види мистецтва, ідеї, матеріали, форми, що не зазіхають на першість, а навпаки доповнюють один одного. Фотографи, співаки, архітектори, поети – і це ще неповний список митців, які створюють креативний формат сучасної України, а їхні роботи варті розголосу й ретельного дослідження. Не залишають байдужими перформанси, що несуть у собі не просто регламентований час, відведений звернути увагу на окрему соціальну проблему, а й інформаційну, просвітницьку або ж навіть естетично-виховну місію. У таких роботах завжди відчутна особлива атмосфера, «аура», душевність.

Усі ми намагаємось віднайти сутність свого «Я», внутрішню рівновагу, створюючи для цього відповідні умови. Водночас прагнемо до гармонії з контраверсійним суспільним ладом, природою, що постійно зазнає негативного впливу з боку людини, а також зі світом у цілому. Але як щодо «мистецтва дії»? Чи можливо за допомогою його форм, децю революційного та претензійного характеру, «спроєкувати» гармонійність? Адже давно відбулося злиття цього напряму з реальністю, що дає підстави вважати його абсолютно інтегрованою, багатозначною формою українського соціокультурного простору. Він поступово звільняється від застарілих стереотипів і формалізованих підходів, адаптуючись до найкращих зразків світового мистецького досвіду.

Феномен сучасного мистецтва – в гармонії, що створює «вищі» цінності, породжує позитивну оцінку реальності, подавляючи її вади й проблеми. Саме так буття сприймається суб'єктом: стійка, жива система, сутність якої є органічність і взаємопов'язаність гармонії. Якщо це твердження видається дивним, слід згадати слова філософа св. Августина: «Диво не суперечить закону природи. Воно лише суперечить нашим уявленням про природу» [9, с. 7].

Наразі культура гармонії, як і різні форми акціонізму, переживають своє піднесення у процесі розвитку, адже людині сучасного постіндустріального суспільства властиво захоплюватися самопізнанням та позиціонувати себе, особливо через мистецтво, яке художник і глядач сприймають по-різному. Все ж феноменальним лишається індивідуальність гармонії для кожного з нас.

Сучасні вчені й філософи по-різному трактують це поняття. Вагомий вплив на них мали ідеї Конфуція та його школи, неоконфуціанства, Геракліта, Піфагора, Платона, Аристотеля. Саме історичні постаті стародавніх Китаю та Греції започаткували окремі напрями в розумінні й сприйнятті гармонії. Серед європейських та американських мислителів цією тематикою займалися Г. В. Лейбніц, Ч. Фур'є, Й. Гете, І. Кант, Г. Гегель, А. Н. Уайтхед, Ж. Марітен, Дж. Дьюї, А. Ламуш, Ш. Лало, Е. Кассіер, Ф. А. Ланге, Д. Паркер. Дослідження питання гармонійного розвитку особистості проводили А. Ф. Поліс й А. А. Мілтс.

Мета статті: обґрунтування особливості впливу внутрішнього процесу гармонізації на художньо-естетичну діяльність художників Марії Куликівської та Марка Невілла, характеристика гармонійної специфіки перформансу як мистецької форми акціонізму, визначення основних принципів для досягнення гармонії через внутрішнє «Я» у мистецьких проєктах.

Гармонія (грец. *harmonia* – зв'язок, стрункість) – уявлення про цілісність і бездоганність організації естетичного об'єкта, що виникає на основі якісних і кількісних відмінностей та навіть боротьби його елементів. Доволі часто гармонія розглядається як основа чи необхідна умова прекрасного. Це – складна естетична категорія, що має широке значення. Можна говорити про гармонійну будову Всесвіту, природи чи окремих її елементів, людського тіла, творів мистецтва, а також про збалансований розвиток особистості. Гармонія тісно пов'язана з низкою естетичних понять, таких як симетрія, ритм, пропорція, ідеал, що виступають її елементами [2, с. 215].

Дослідження авторкою поняття гармонійності розпочалося з праць Марії Куликівської, що створювалися в «Ізоляції» – невеличкій художній майстерні в Донецьку [4]. Детально вивчаючи її творчість, було приділено особливу увагу Школі Політичного Перформансу: «Она зарегистрирована как общественная неприбыльная организация с мая 2017 года. Я считаю, что самым первым её проектом был мой несанкционированный перформанс во время открытия «Манифесты'10» 1 июля 2014 года, где я лежала на ступенях Эрмитажа, прикрытая украинским флагом. Он назывался «254» – это мой тогдашний номер переселенки из Крыма. В то время я ещё не думала о школе. Её просто не существовало, но это было начало [7].

Після цього у 2016 р. відбулися акції на замінованому маріупольському пляжі, а також перформанс «Плот Крым», який і став кульмінаційним моментом формування ідеї про школу. Як стверджує сама мисткиня, «Во многом наши беды из-за того, что у нас гуманитарное образование почти отсутствует. Нет серьёзной школы, которая учила бы концептуально и критично мыслить само общество, а также выходит за рамки традиционных медиумов искусства художникам и работникам культуры» [7].

Марія у своїй творчій практиці постійно звертається до скульптури. Вона проєктує серію власних бюстів, щоб не лише прослідкувати трансформацію використаних матеріалів, а й визначити ідею гармонійного існування людського тіла в публічному просторі. Експериментуючи, мисткиня повертається до традиції «vanitas», коли індивід постає «мильною бульбашкою» і підкреслюється його крихке життя. Марія створює скульптурні клони з різних матеріалів (віск, мило, епоксидна смола), а середину наповнює квітами, ланцюгами, пір'ям, мушлями й навіть кулями: «Я рассматриваю кожу человека как некую оболочку, мембрану, которая носит в себе очень много скрытых подтекстов» [10]. Даючи інтерв'ю «Громадському телебаченню», вона

розповіла як морально і фізично почувалась, дізнавшись про своєрідний «перформанс» – розстріл проросійськими бойовиками її скульптур – і про майстерню «Ізоляція», яку вони перетворили на в'язницю. Від цього в мисткині виникло відчуття повного естетичного дисбалансу: краса, унікальність, сутність її творів перетворились на скалічені, поранені мішені.

Китайський філософ і культуролог Хе Фен у своїй книзі «Культура гармонії» писав, що «...людські тіла – це маленький Всесвіт, а гармонія – основна гарантія безкінечного його процвітання» [9, с. 12]. Суть цієї цитати відображається у творчому доробку Марії Куликівської: «В первый раз я сделала мыльные скульптуры в 2012 году; мне было интересно изучать их трансформации вплоть до 2014-го, когда их расстреляли. Я создаю «тела» и отдаю в мир. А дальше они живут, с ними что-то происходит, это уже их собственная история. И одновременно это позволяет как бы заглянуть в будущее: я же не знаю, как состарюсь, как буду умирать, как будет разлагаться моё тело. Возможно, звучит жутко, но в этом есть определенная красота – больше красота, чем идеальность» [10].

Організуючи свої чуттєві перформанси, мисткиня таким чином аналізує і підтверджує існування внутрішнього «Я» через спогади, цілісність сприйняття часу, простору та інших людей; звідси й виникає відчуття «самості». Сучасний філософ Джуліан Баджині пояснював у своїй «перлинній теорії», що «...тіло й мозок забезпечують нас сильним та безперервним відчуттям «самості», що дає нам свободу створювати себе. Не дивлячись на те, як ми сильно змінюємось з часом, існує певна внутрішня сутність, що залишається незмінною» [3, с. 50–51].

Шотландський філософ і публіцист Девід Юм припускав, що у людині нема ані єдиного центру, ані цілісного «Я» чи душі. Замість цього ми представляємо собою хаотичний набір почуттів, що постійно змінюються, і спосіб сприйняття речей і явищ з часом закріплюється цим положенням [3, с. 191].

Дві вищенаведені позиції допомагають у дослідженні сутності та значення гармонії у мистецтві перформансу. Адже її основи закладені у почуттях, думках, вчинках, що здаються незрозумілими, інколи неприйнятними, піддаються критиці або ж навпаки возвеличуються до прекрасного. Ми можемо не бути тими, ким були п'ять чи десять років тому, але все своє життя залишаємось індивідуальністю. Постійний пошук комфорту й «місця сили» закликає звертатися до мистецьких робіт й аналізувати їх, тому нам притаманні модифікації, що вказують на наше природне прагнення до «внутрішнього балансу». Що ж до перформансу, то він не має конкретного естетичного направлення, що викликає неоднозначність у сприйнятті побаченого. Його наповнення – соціально-політичний аспект, час, провокативність – узгоджує сам виконавець. За таких умов перформанс неможливо зіграти за сценарієм; весь процес митець проживає в моменті і залучає глядача, дивуючи того гармонійною взаємністю між повсякденним життям і мистецьким. Підсумовуючи сказане, виникає запитання: так у чому ж проявляється гармонія мистецтва перформансів? У серії особистих переживань, можливості звернутися до широкої аудиторії, демонструючи власну боротьбу, травматичний досвід, незгоду, протест, і найголовніше – бути почутим. Кожен автор унікальною манерою виконання перформансу формує свій окремий «гармонійний» погляд.

Ще одна тема, над якою досі відчайдушно дискутують філософи – єдність душі й тіла. Відома теорія дуалізму, запропонована в різний час Платоном і Декартом, де душа – це свідомість, а тіло – фізична матерія, тобто реальність. Ще дві теорії, що варті уваги, – ідеалізм та матеріалізм. Якщо перша не уявляє існування реальності поза свідомістю, то друга навпаки критикує дуалістів та ідеалістів.

У випадку Марії Куликівської об'єктивно можна припустити, що «тілесність» її скульптур

справді наділена «душею»; проте вона існує самостійно, поза об'єктом. Художниці непросто виконати чергову серію зліпків своєї подоби, тому в багатогодинному процесі беруть участь кілька близьких людей, які наносять застигаючу текстуру на всі частини її тіла по черзі, щоб у повний зріст відтворити своєрідного «манекена». Через це Марія періодично потерпає від панічних атак, коли, наприклад, з неї знімають готовий зліпок майбутнього обличчя «клона». Саме у цьому процесі, на нашу думку, проявляється гармонія. В такий спосіб мисткиня через свою творчість досліджує тілесність людини, її зовнішні зміни. Вона піддає себе певним фобіям та незручностям, але в результаті створює симетрично пропорційне тіло жінки, яка є ідеєю гармонійного буття.

Неймовірно прониклива виставка «Квіти» – плідний союз шведської художниці Олександри Ларссон-Якобсон та пані Куликівської, яка створювала роботи зі своїм чоловіком архітектором Улегом Вінніченком і відеорежисеркою Аліною Гонтар. Зміст виставки передбачав творчі міркування стосовно жіночого «Тіла-Шкіри-Оболонки-Мембрани-Кольору». До експозиції ввійшли фотографії та акварельні малюнки, на яких зображені тендітні квіти. За допомогою відтінків, форм і фактур рослин Олександра і Марія пропонують особисте бачення феміністичності та положення жінки у сучасному світі, яка несе в собі особисті травми й роками нав'язані старшим поколінням стереотипи. Цей діалог між двома мисткинями переходить у полілог із суспільством і пізнання людської «оболонки» в контексті соціально-політичних взаємин.

На виставці також були представлені різнокольорові бюсти Марії, що символізують людей, народжених у таких же умовах, як і вона: «Я українка, но мой первый язык – русский. Привет из постколониального детства! И в нём слово «цветы» ассоциируется также с цветом, «кольором», и его оттенками, не только цветом. Эта игра слов – очень важный аспект идеи всей выставки, в которой я говорю о различных как физических, так и метафорических оттенках кожи, оболочки человека» [7].

Марії Куликівській важливо працювати саме зі своїм тілом, адже таким чином вона розповідає історію власного життя: про те, як виїхала з Криму після його окупації російськими військами, і про те, що досі переймається долею півострова та продовжує звертати увагу української влади на його проблеми через свою особливу мистецьку манеру. Саме її можна прослідкувати у проєкті «Квіти», де кольори бюстів символізують власне наші цінності та взаємовідносини.

Мистецький світ настільки різносторонній, що дивує нас незвичними формами, звуками, кольорами, світлом тощо. Здавалося б це – хаос, проте тут існує вибудований баланс. Художники – не єдині, хто намагається підкреслити, досягти своєї найзаповітнішої мети – гармонії композиції.

Британський фотограф і скульптор Марк Невілл працює, як він сам стверджує, на стику арт-фотографії та документалістики. В одному з інтерв'ю він розповів про події, що вразили його в Афганістані, про співпрацю з «New York Times» і знімки в Україні [7]. Нас зацікавила тематика його робіт щодо війни у Донбасі: на них солдати на передовій та звичайні люди, зображені в реальних житлових умовах й обставинах. Вони «живі», на фоні бідності й викопаних землянок, розтрощених домівок. На світлинах інколи трапляються діти з заплаканими очима, на забруднених руках яких сидять домашні улюбленці. Але навіть у розбитому фундаменті чи бездоріжжі, відрізаних від світу, позбавлених почуттів захищеності та миру, можна відчутти гармонію.

У 2017 р. Марк Невілл взяв участь у проєкті берлінського Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOIS) «Переміщені українці. Хто вони і що думають?», для якого з кількох тисяч своїх знімків відібрав 50 найкращих: «Цими роботами я дійсно пишаюся. Вважаю, що це дуже сильні зображення. Довелося багато працювати, щоб добитися цього. У рамках проєкту ще є півторагодинне відео про переселенців з Донбасу і Криму» [7].

Для Марка це було взаємовигідне співробітництво, поєднання мистецтва і дослідження. Іноді митці, збираючи факти й цифри, втрачають «людський чинник», перетворюючи матеріал в суху статистику бездушності. Проте містеру Невіллу вдалося відтворити життєві історії в живих фотозвітах, а їхня гармонійна атмосфера залишилась непідробною.

«Ми хочемо зробити свого роду «переплетіння» традиційних фольклорних пісень з соціальним дослідженням. У результаті повинно вийти слайд-шоу: мої фотографії і живий вокал. До 2020 року плануємо підготувати цей лайф-перформанс. У Берліні він буде представлений наприкінці наступного року. Сподіваємося також потім на тур по Україні з цим шоу і виставу в Лондоні», – розповідав свого часу Марк Невілл в інтерв'ю агентству «Укрінформ» про творчі плани [7].

Фотограф знімає лише на плівку, вважаючи, що саме так повноцінно передасть емоції та глибину кольору. Він зображає непримітні об'єкти, сміливих, знедолених, наляканих дорослих і дітей у розбомблених будинках, і просто тих, хто змирився з перебігом подій, звук до пострілів, але не перестав вірити у перемогу України у війні на Донбасі. Більшість посміхається, інколи навіть лише очима, а інколи через сльози. Для них гармонія – зовсім не у високих матеріях, не у складних термінах і тим більше не у філософських категоріях. Для них вона полягає у мирному житті на рідній землі.

«До того часу, поки я не поїхав до України, ніколи не зустрічав таких гордих, стійких, щедрих людей. Ніхто жодного разу не сказав: «Можеш допомогти? Дай мені щось». Адже природньо за таких обставин про це просити. Вони одразу розуміли, що я роблю важливу справу – можу розповісти своєю роботою про те, що відбувається. Були дуже щедрі й готові все показати і пояснити. Я ніколи не відчував такого раніше. Це мене зачепило», – поділився своїми враженнями Марк [7].

Перформанс кардинально змінився і перейшов межу класичного трактування, що сформувалося у другій половині ХХ ст. Марія Куликівська та Марк Невілл створили абсолютно далекі один від одного доробка, в яких пережиті різні емоції, ідеї та цілі. Єдине, що, як нам здається, їх об'єднало, – це саме певна гармонія. Вона присутня у використанні матеріалів і технік виконання, подачі, залученні інших видів мистецтва. Перформативні практики цих авторів надають можливість вивчати акціонізм детальніше, досліджувати процеси створення оригінальних проєктів, в яких принцип гармонічності поєднується з монотонністю людських потреб. А також цінувати мистецьку змістовність та переосмислювати речі, що здавалися непотрібними чи викликали байдужість. Гармонію неможливо пояснити одним словом. Це певна особливість, інколи навіть стан душі; її можна відчутти, висловити, передати.

Неординарними мистецькими рішеннями Марія та Марк наголошують на унікальності гармонії, її суб'єктивності. Вона існує між «світами» матеріального, речового та ідеального, духовного. Якщо проаналізувати, то частіше людина пояснює цей стан через почуття власного благополуччя, поєднуючи його з везінням, статусністю, фінансовою забезпеченістю. Але не для всіх ці риси однаково цінні. Переосмислюючи дослідження естетичної категорії «гармонія», можемо зауважити, що чітких критеріїв і норм, за якими оцінюється збалансований рівень життя людини, не існує. Є лише задоволення чи незадоволення умовами особистого існування, які і формують у нас відповідне трактування відчуттів балансу й дисбалансу. Тому досить складно визначитися з єдиною ознакою гармонії, адже людські злети і падіння, втрати і здобутки не можуть постійно приносити щастя і повний внутрішній спокій.

Акціонізм для глядача, у певному сенсі, став своєрідною розрадою. Людина постійно перебуває в напрузі: відчуває тілесну і часову обмеженість, гостро переживає страхи, тривоги,

особливо зараз під час пандемії коронавірусу. Мистецтво дії навчає «слухати і чути» внутрішню «самість», «не загубити себе» у зовнішньому світі, відгукуватись на вирішення проблем, а не відкладати їх, а також допомагає абстрагуватися від життєвої рутини, чим і закладає фундамент для розвитку прогресивного суспільства. Але що може зробити людина, яка живе в мінливому соціумі, щоб знайти гармонію? Відповідь проста: жити і протидіяти будь-яким формам хаосу. Такі основи закладені в нас споконвіків, тому потрібно прагнути не просто підлаштовуватися під течію буття і часу, а гармонійно «включати» себе в неї.

Чудові слова, що описують філософію творчого балансу в нашому житті, сказала Хелена Бонем Картер – британська акторка театру, кіно й телебачення: «Я думаю, що все у житті – мистецтво. Те, що ви робите. Як одягаєтесь. Як любите когось і як говорите. Ваша посмішка та ваша особистість. І всі ваші мрії. Як ви п'єте чай. Як прикрашаєте свій дім і як веселитесь. Ваш список покупок. Їжа, яку готуєте. Як виглядає ваш почерк. І те, як ви себе відчуваєте. Життя – це мистецтво».

Джерела та література:

1. Baggini J. *The Ego Trick: What Does It Mean to Be You?*. London: Granta Books, 2012. 304 p.
2. Адорно Т. *Теорія естетики*. Київ : Основи, 2002. 518 с.
3. Батлер-Боудон Т. *50 великих книг по філософії*. Київ: Форс, 2019. 432 с.
4. Гуменюк Н. «Неприємно, коли говорять: у вас кримська реєстрація, тому ви не резидентка України», – художниця Марія Куліковська. *Hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/nepriyemno-koligovoryat-u-vas-krimska-reyestraciya-tomu-vi-ne-rezidentka-ukrayini-hudozhnicya-mariya-kulikovska> (дата звернення: 19.12.2019).
5. Доброносова Ю. Д. Гармонія (в естетиці). *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Гармонія_\(в_естетиці\)](https://vue.gov.ua/Гармонія_(в_естетиці)) (дата звернення: 15.10.2021).
6. Папаш О. Художниця Марія Куліковская: Мы все, вся Украина – переселенцы. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/12/216512/> (дата звернення: 12.08.2016).
7. Селезньова Є. Говорить художниця: Марія Куліковська, «Моя шкіра – моя справа». *Простір*. URL: <https://www.prostranstvo.media/uk/govoryt-hudozhnyczya-mariya-kulikovska-moya-shkira-moya-sprava-ru/>
8. Танасійчук О. Марк Невілл, британський фотограф. До України я ніде не зустрічав таких гордих і відкритих людей. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2364409-mark-nevill-britanskij-fotograf.html> (дата звернення: 17.12.2017).
9. Хе Фен. *Культура гармонії*. Київ: ArtHuss, 2019. 208 с.
10. Хомченко М. Марія Куліковская: «Я рассматриваю кожу человека как некую оболочку, мембрану, которая носит в себе очень много скрытых подтекстов». *Your Art*. URL: <https://supportyourart.com/conversations/kulikovska/> (дата звернення: 3.02.2020).

ПРО АВТОРІВ

Антоненко Катерина – студентка 32 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Петреченко Ірина Євгеніївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Балуба Дмитро, Вахрушев Ігор, Захарків Михайло – студенти 41 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; наукові керівники – **Кеда Марина Костянтинівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин; **Бондар Олександр Михайлович**, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу туризму та промоції міста управління культури та туризму Чернігівської міської ради.

Басараб Ольга – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Беззубченко Інна – студентка 32 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; наукові керівники – **Кеда Марина Костянтинівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин; **Петреченко Ірина Євгеніївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Гордієнко Яна – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Дарда Ольга – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Стрілюк Олена Борисівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Жиліна Олександра – учениця 10 класу загальноосвітньої школи № 30 м. Чернігова; науковий керівник – **Стрілюк Олена Борисівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Кеда Руслан Ростиславович – студент групи ЕД-91 факультету електроенерготехніки та автоматики Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; науковий керівник – **Хитровська Юлія Валентинівна**, доктор історичних наук, професор кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного

університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Козенко Ольга – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Стрілюк Олена Борисівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Коноваленко Богдан – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства; науковий керівник – **Коваленко Олександр Борисович**, кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

Крамаренко Ярослава – аспірантка кафедри філософії, права та політології Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Чорний Олександр Олексійович**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, права та політології.

Кремчаніна Вікторія – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; наукові керівники – **Кеда Марина Костянтинівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин; **Павленко Людмила Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин; **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Малежик Григорій – студент магістратури Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; наукові керівники – **Гринь Олена Володимирівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства; **Янченко Тамара Василівна** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Милейко Марія – студентка 31 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; наукові керівники – **Петреченко Ірина Євгеніївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства; **Шара Любов Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Мостова Аліна – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Кулик Ірина Олександрівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Нагорний Павло – студент 22 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Гринь Олена Володимирівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Некрасова Анна – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Нітченко Роман – студент магістратури 50 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Янченко Тамара Василівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Омельченко Тетяна – студентка магістратури 51 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Янченко Тамара Василівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Павленко Сергій – випускник магістратури Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Павленко Людмила Анатоліївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Пархоменко Вячеслав – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Ячменіхін Костянтин Михайлович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Правило Марина – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Янченко Тамара Василівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Приходько Вероніка – студентка магістратури 50 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Янченко Тамара Василівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Ревенко Аліна – студентка магістратури 50 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Янченко Тамара Василівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Ромашко Катерина – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Павленко Людмила Анатоліївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Рубан Катерина – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського; науковий керівник – **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Солохненко Володимир – студент магістратури 62 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Скороход В'ячеслав Миколайович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології НАН України.

Туз Наталія – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Дорохіна Тамара Федорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства.

Туник Крістіна – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Кулик Ірина Олександрівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики викладання суспільних дисциплін.

Хромова Вікторія – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка; науковий керівник – **Ячменіхін Костянтин Михайлович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Балуба Дмитро, Вахрушев Ігор, Захарків Михайло

Борисоглібський собор та європейські архітектурні впливи XII–XIX ст.3

Беззубченко Інна

П'єр Дюбуа про роль жінки в європеїзації Сходу.....6

Кремчаніна Вікторія

Леді із Салерно: витоки середньовічної медицини9

Павленко Сергій

Мейсенська порцеляна XVIII ст. у музейних колекціях України 14

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дарда Ольга

Роль В. Є. Жаботинського у заснуванні Єврейського університету в Єрусалимі (1913–1918 рр.)20

Жиліна Олександра

А. І. Балабанова – лідерка та пропагандистка соціалістичного руху25

Козенко Ольга

Операція «Шарлота Корде»: замах ОАС на Шарля Де Голля29

Кремчаніна Вікторія

Геллен Келлер: доля унікальної жінки 33

Пархоменко Вячеслав

Імам Шаміль – національний герой кавказької війни (1817–1864) чи розбійник з гір?38

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Антоненко Катерина

Дисидент Петро Григоренко41

Беззубченко Інна

Український скульптор Іван Мартос47

Малежик Григорій

Включення Чернігово-Сіверщини до складу
Московської держави наприкінці XV – на початку XVI ст.50

Володимир Солохненко

Візантійські знахідки з Шестовицького археологічного комплексу53

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Басараб Ольга

Життєвий шлях учасниці Другої світової війни
Варвари Федорівни Гордієнко (1924–2013 рр.)58

Гордієнко Яна

Сторінки історії XX ст. на прикладі біографії
Мотрі Пилипівни Макухи (1905–2001 рр.)61

Коноваленко Богдан

Туристичний потенціал старообрядницької слободи Добрянки64

Кремчаніна Вікторія

Жіноча участь у культурно-просвітницькій діяльності
на Чернігівщині67

Милейко Марія

Мена як сотенне містечко72

Нагорний Павло

Проголошення незалежності України: чернігівський вимір76

Некрасова Анна

Історія моєї родини79

Рубан Катерина

З історії становлення медицини на Чернігівщині.....81

Ромашко Катерина

Стан здоров'я студентської молоді вищих навчальних закладів
Північного Лівобережжя 1920-х рр.85

Наталія Туз

Олексій Миколайович Смирнов –
почесний житель села Тупичева на Чернігівщині88

Хромова Вікторія

Обмеження та утиски релігійної діяльності
чернігівських монахів 1930-х рр.71

РОЗДІЛ 5. ПЕДАГОГІКА

Кеда Руслан

Особливості впровадження концепції безперервної освіти
в КПІ ім. Ігоря Сікорського.95

Малежик Григорій

Інновації у вищій історичній освіті: проблеми та перспективи99

Милейко Марія

Розвиток освіти у Чернігівській губернії: аналіз законодавчої бази
другої половини XIX ст.103

Мостова Аліна

Особливості використання технологій кооперативного
навчання на уроках історії107

Нітченко Роман

«Soft skills» як складник формування педагогічної культури
майбутніх освітян111

Омельченко Тетяна

Дидактична гра як засіб формування професійних компетентностей
майбутнього педагога114

Правило Марина

Міжпредметні зв'язки у процесі навчання
історії у школі118

Приходько Вероніка

Особливості формування професійних компетентностей майбутніх фахівців
у процесі здобуття вищої освіти121

Ревенко Аліна

Тенденції формування медіа грамотності майбутніх педагогів
як провідної компетентності сучасного фахівця124

Тупик Крістіна

Особливості використання інтерактивної технології
опрацювання дискусійних питань на уроках історії127

РОЗДІЛ 6. ФІЛОСОФІЯ

Ярослава Крамаренко

Пошук гармонії в роботах мультимедійної художниці Марії Куликівської
та фотографа Марка Невілла131

Відомості про авторів137

Для приміток

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник наукових праць студентів та молодих учених

Випуск 10-11

Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір і достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського